

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TAKÁCS ZSUZSA versei 289

KÓRÖSI ZOLTÁN: A tárt szárnyú lepke (*regény, I.*) 291

PETRI GYÖRGY: „Művelhetem költői kiskertemet”

(*Bozsik Péter interjúja*) 304

LÁNG ZSOLT: Bestiárium Transylvaniae (A szürke holló) 310

*

NÁDAS PÉTER és MÉSZÖLY MIKLÓS Örkény Istvánról

(*Két rádió-beszélgetés*) 323

*

VILLÁNYI LÁSZLÓ versei 332

TALLÁR FERENC: A relativizmus „nagy elbeszélése”

és egy kedvező ajánlat 333

CSIKI LÁSZLÓ versei 342

PAYER IMRE verse 343

DÉVÉNY ISTVÁN: A költő és a filozófus (*Pilinszky és Kierkegaard, tanulmány, II. rész*) 345

LENGYEL ANDRÁS: „...saját szemem láttára átalakulok” (*József Attila 1935 augusztusi fordulatáról*) 356

*

SZAJBÉLY MIHÁLY: A kék poétikája (*Tolnai Ottó Kékítőgolyó című prózagyűjteményéről és Angelika Overath Das andere Blau című tanulmánykötetéről*) 366

ANDRÁS SÁNDOR: Pályabeszéd (*Marno János: Fellegjárás*) 373

DÉRCZY PÉTER: Beszélgetések Petri Györggyel 383

1995

APRILIS

*Folyóiratunk 1995-ben a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárusítóhelyeken kapható*

Pécssett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Líciium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Kállai Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér Alagsor 7.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.

70,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXXVIII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.

Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.

(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),

a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.

Felelős kiadó: Csordás Gábor.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.

Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A CSONTVÁRY-GYŰJTEMÉNY ÚJRA PÉCSETT. Február 25-én *Werner József*, a Baranya Megyei Közgyűlés elnöke és *Bereczky Lóránd*, a Magyar Nemzeti Galéria igazgatója mondott rövid beszédet, és ezzel ismét megnyílt a nagyközönség előtt a pécsi Csontváry-kiállítás. A négy hónapra át látható tárlat az eddigi legteljesebb Csontváry-bemutató, hiszen azon megtekinthetők a tavalyi, Budapesten, illetve három európai nagyvárosban megrendezett Csontváry-kiállítások darabjai, továbbá az a két nagyméretű kép is, melyeket technikai okokból nem lehetett a kiállítóteremből elszállítani. A kiállítás a nyár elejétől újra korábbi formájában látható.

*
KIÁLLÍTÁSOK. *Fehér László* festőművész új képeit tekinthette meg a közönség február 16. és március 26. között a budapesti Ludwig Múzeumban. – A Műcsarnok a Dorottya Galériában adott otthont *Romana Scheffknecht* osztrák videóművész *X-Ray* című kiállításának március 2. és 30. között. – A felújított Műcsarnok tizennégy európai Kunsthalléval közösen rendezett nyitókiállításán *Göncz Árpád* köztársasági elnök mondott köszöntőt március 14-én. A kiállítás április 23-ig látogatható. – A Budapest Galéria kiállítótermében látható a közönség a *Viski Balás László (1909-1964) és tanítványai* című kiállítást március 9-től április 9-ig. A mester alkotásai mellett *Birkás Ákos*, *Göbölös Gyula*, *Gyémánt László*, *Konkoly Gyula*, *Kóka Ferenc*, *Lakner László*, *Méhes László* és *Veress Sándor László* művei voltak láthatók. – *Haimann György* tipográfiai és tipográfiatörténeti kiállítását az Országos Széchényi Könyvtárban tekinthették meg az érdeklődők március 10-től április 10-ig. – A székesfehérvári Szent István Király Múzeum az *Árnyék és fény (Hidegtű-karc Svédországban)* című kiállításnak adott otthont március 11. és április 9. között. – A Pécsi Galéria Széchényi téri kiállítótermében francia plakátokat láthatott a közönség március 2-től április 2-ig. – A Pécsi Kisgaléria *Horváth Olivér* képzőművész életművének egy részét mutatta be március 9. és 29. között. – A pé-

csi Művészetek Háza tetőtéri galériájában *Jindrich Streit* cseh fotóművész *A falu egy egész világ* című kiállítását tekinthette meg a közönség március 8-tól 27-ig. – A budapesti Knoll Galériában *Diana Kingsley* művei láthatók április 1. és május 27. között. – A Pécsi Galéria április 6-tól 30-ig *T. Ferik Anna* textilművész és *Trischler Ferenc* szobrászművész kiállításának, a pécsi Kisgaléria március 30-tól április 23-ig *David Tartakover* izraeli plakáttervező munkáinak ad otthont.

*
IRODALMI ESTEK. A pécsi Művészetek Háza vendége volt a *Magyar Lettre Internationale* folyóirat február 16-án. A felolvasóesten *Urs Widmer* svájci író, *Zsuzsanna Gahse* Svájcban élő magyar származású író, műfordító, valamint *Kukorelly Endre*, a lap irodalmi szerkesztője és *Parti Nagy Lajos* olvasták fel műveiket. – A pozsonyi *Irodalmi Szemle* vendégszereplésére a Művészetek Házában április 25-én kerül sor *Tözsér Árpád* főszerkesztő, *Pokstaller Livia* szerkesztő és *Mészáros András*, illetve az estet vezető *Varga Lajos Márton* közreműködésével.

*
A PÉCSI HARMADIK SZÍNHÁZ a *Rigócsőr király* című mesejátékot mutatta be március 26-án. A darabot a Grimm meséje nyomán *Tibor Vichta* által írt filmforgatókönyvből színpadra alkalmazta és rendezte *Mikuli János*.

*
A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ kamaratermében az R. S. 9. Stúdiószínház március 8-án *Witold Gombrowicz Esküvő* című darabját mutatta be.

*
A JELENKOR KIADÓ márciusi könyvújdonságai: *Molière: Tartuffe, Don Juan, A mizantrop* (Petri György fordításai); *Nedjeljko Fabrio: Város az Adrián* (regény); *A századvég szellemi körképe* (esszégyűjtemény); *Aknai Tamás: A Pécsi Műhely* (tanulmány); *Perneczky Géza: Kapituláció a szabadság előtt* (tanulmánykötet); *Garai András Júda: Az ördög vigyorgott a lángokból* (emlékirat).

TAKÁCS ZSUZSA

Halálszoba

*Ebben az őszi, éjszakai szélben
nem fáj a fejed, csontjaid nem hasogatnak,
negyvenegy napja halott vagy, lehet,
a gyomrod sem vérzik már tovább,
lehet, már nem nézel a semmibe.
Hajnali négy, november huszonhárom, a születésnapom,
az ablaktáblák zörögnek.*

*Lezárult az arcod, mint egy szem, lehet,
már nem szeretsz. Fülemet
rátapasztom a szél füttyeire.
Padlórecsegés, föl-alá
járok, mint egy színpadon.
Játszd el, hogy meghalsz, hadd legyek
veled!*

*Legyen a színhely a halálszoba!
Az izmos, napbarnított férfi melletted
a lélegeztetőkészüléken, mint csúszós
hal, a nővérek karjában ficáncol,
odébb egy negyvenes nő,
a szeme alatt sötét karika,
az álla leesett.*

*A medence alján kerek nyílás?
A lágyrészek összezsugorodnak, akár a szivacs?
Hanyatt, hangtalanul, tisztán
feküsztek, fehér vászonnal letakarva.
Füttyentsz, szél, követlek, boldogan!
Elnézel előre, messze, mereven.
Hideget érzek.*

*Lehet, már elhagyod az üvegtáblás termet.
Lehet, már többé nem találkozunk.
Fülemből a szél siránkozó füttye kifolyik.*

Álom, halottakkal

*Most ő van itt, érzem, mondtad. Nem mertem
megkérdezni tőled, kire gondolsz, mikor
a beeső napfényben álltunk a folyosón,*

*ahol meg szoktunk pihenni a mosdóból
visszafelé vánszorgásunk közben. A kórteremben
már férfiak voltak. Ketten haltatok meg*

*a nők közül, a másik kettő talán hazament.
Nem szóltak ránk, talán mert nem lett volna hova
visszamenni. A háztetőket néztük utoljára.*

*Mindenkinek panaszoltam, hogy nem álmodom
veled, és most tessék: újév éjszakáján
süt a nap, az ablaknál állunk, valaki van veled.*

részletek

*az alig leeresztett redőny, a délutáni
nap, a kamionponyvák csattogása,
bent a díztelen szoba, a furnérlapokból*

*összeszegelt bútorok, a vaskapocsra
akasztott négy vagy öt, legfeljebb hat
polcon a legfontosabb irodalom,*

*a teakonyha, az előre kikészített
konyak, a tiszta, de rozsdafoltos
fürdőszoba, a felhasználásra kerülő rózsás*

*törülköző; karácsony másodnapja volt,
boldognak kellett volna lennie,
arcát a rózsalugasba temette futólag*

A tárt szárnyú lepke

(I.)

(...) Ahogy egy másik délután, rövid álomból felébredve, kinyitottam a szemem, és még alig éreztem bizonyossággal, hogy élek, anyám egészen természetes hangját hallottam, az erkélyről kérdezte: „Maga mit csinál ott?” És egy nő azt felelte a kertből: „Ozsonnázom a zöldben.” Én pedig elámultam, micsoda biztonsággal viselik ezek az emberek az életet. (...)

Franz Kafka

1.

Fekszem: az ébredés! Nem, nem tudom, meddig alhattam, vagy talán jobb, ha így mondom?, mennyi ideig nem voltam ébren, feküdtem csak öntudatlanul, igen, képtelenség, már csak azért is, mert ahogy az elalvás pillanata, s vele az akkor oly jóleső állatias nyugalom és önbizalom is visszavonhatatlanul elsüllyedt, úgy most az alvásból az ébrenlétbe vezető út hosszúnak, s főképp valószerűtlennek tűnik, legalább olyan valószerűtlennek, mint az álomtalan alvás, igen, de vigyázat!, ezt az ébredést mégis inkább nevezhetném valamiféle újra és újra bekövetkező állapotnak, semmint átmenetnek, hiszen az ébrenlétet célként érteni talán még nevetségesnek is hatna:

felébredni?,

kába fejjel fekszem a szétbontott ágyon, érzem, a tarkóm alatt nyirkos a párna, és mintha zsibbadna a karom, olvastam, bent, a biztosítóban, az egyik újság mellékletében, mindig odadobják ezeket a lapokat a mosdóba, a csapok alá, olvastam, ez csak valami vérkeringési rendellenesség lehet, mondjuk például gyenge lenne a szívem, gyenge, pedig a tenyeremben érzem a lökéseit, dobogás, és a látás is, igen, ahogy a pillák már csaknem összeérnek, szűrkeséggé olvadnak a körvonalak, mennyire hasonlít ez a plafonon sűrűsödő árnyékokhoz!, zsibbadás, de azért nem mondanám, hogy rossz lenne, sőt, valójában ez az egész idegenség, ez a tehetetlenség valamiképpen könnyűség is, könnyűség, ami ezekkel az összemosódó percekkel együtt nekem mindennél többet ér, majdnem azt mondom, valami szinte reménykedő szabadságféleséget jelent, könnyűséget és diadalt, mert ilyenkor csodálatosan egyszerűvé, de legalábbis megoldhatóvá válnak a máskülönben olyan elviselhetetlenül elém nyomakodó gondjaim, minden, minden, ami az úgynevezett ébrenlétben elrabolja tőlem az időt.

A regény tizenöt fejezetét hét részben közöljük. – *A szerk.*

De ezért is gondolom, hogy nem álmodozás, vagy ábrándozás volna ez, nem, hiszen az értelme éppen a mindennapjaim, a köznapjaim egyébként oly hihetetlenül könnyed áttekintése: azt is mondhatnám, hogy a gondjaim merülnek fel ebben az állapotban, csak persze éppen egészen másként, mint mondjuk a gyűlöletesen hosszú délelőttökön, a fényes íróasztalpultnál, az üvegablak mögött, az acélrácsnál, és megint csak másként, mint az éjszakai álomtalan rettenetek idején, igen, mert ez is világos, hogy a délutáni alvást lehet ugyan menekülésnek mondani az éjszaka elől, de a kábaság és a gondolatok könnyű cikázása tagadhatatlanul magával hozza a reménykedést és a kiút illúzióját is; hát nem furcsa: a tisztánlátás és az illúzió tartozna akkor egybe?, egyszerűbben szólva: a délutáni könnyűség teszi elviselhetővé az éjszakát, az arra való visszagondolást, de a következő éj visszavonhatatlanságát is, a felriadást, az óraketyegést, a testem szörnyűséges készenlétét, az érzékszerveim kibírhatatlan élességét és finomságát, a félelem nyálkás izzadságát, a rettenet szívdobogását, mázsányi lepkeszárnyak csapkodása, igen, ez dobogás, mert most viszont milyen pontos ez a szó, dobogás, miközben mindez ráadásul fordítva is igaz: a rothadás, a test széthullása, a pillanat felfoghatatlansága, ami annyira közeli az éjszakában, mindez kitorölhetelen a délutáni könnyűségből is, sőt, mióta egyedül élek ebben a lakásban, és kitararítottam innen az összes átkozott hajkefét, a csavarókat, a mosógép mögül a harisnyák hámló bőreit, a fehér szőnyegből a tekergő hajszálakat, mi tagadás, ezek a délutáni alvások nem egyszerűen a napjaim részévé, ahogy mondani szokás: a szükségletemmé váltak, de valójában a célommá lettek, nincs, amiért szégyelleném ezt bevallani, mert ahogy az éjszakáimat áthúzták, átnyújtották a nappali fénybe, úgy szolgáltak magyarázatul a délelőttök, a fényes pultnál, a rács mögött töltött órák ingoványos, lusta idejéhez is, ahhoz az oszthatatlansághoz, amiben még az utolsó félórán is éppúgy érezni a nyolc óra nyomását, akár az elsőben, abban a döbbenetben, amiben minden erőfeszitésem és küzdelmem ellenére végül megfélemlítődöm, összezavarodom, hogy már csak az óra ketyegésére figyeljek, miközben akár ne is lássam az elem nyomakodó arcokat, csak a ketyegésre, az idő múlására, holott semmit nem szeretnék inkább, mint a délutánokban megálló, meglassúdó pillanatok, a könnyűséget,

ketyegés, meg a számok, felhajtom az indigót, ide is legyen szíves, mert hiába van a lapra írva, az egyik aláírást mindig elfelejtik, és aztán sértetten, olvashatatlanul biggyeszti oda, szinte kaparják, mintha csak nekem tennének szíveséget, és úgy lökik vissza elem, mintha már ez lenne az utolsó, amit még hajlandóak megtenni, igaz, amelyik meg barátkozni akar, az még rosszabb,

ó, bocsásson meg, megint nem figyeltem, tudja, hogy van ez, az ember már azt se tudja, hogy a sok papír között mit is csináljon, hadarja,

és hiába nem nézek föl, tudom, hogy izzad és mosolyog, és mindegyre a szemembe akar nézni, hogy én is rámosolyogjak, hogy én is mutassam, persze, persze, értem én, a sok papír, nincs, aki ne tévedne el, ez a legrosszabb, mert utána még áll a rács előtt, nem tudom, mint aki vár valamit, miközben a ketyegést hallom, a ketyegést.

És nem mondom, hogy amikor a délután visszavonhatatlanul alkonyatba fordul, és az ablakomon beszűrődő zajok, az autók, a motorok, a csikorgások, a

lépcsőházi kopogások, a szél zúgása, a kiáltások már nem engednek nem felébredni, és az árnyékokból és a fényekből lassan felbukkannak a szobámat felosztó tárgyak, minden, amit én rendeztem el itt, a lehető legjobb, szépnak talán nem mondható, de mindenképpen kényelmes és gyakorlatias rendbe,

az üveges ruhásszekrény, amit az ágyból fölkelve egyből elérhetek, az ágy rézgombjai, amiket a használaton kívüli, virágmintás kispárnahuzatokkal borítottam le, hogy fényesek maradjanak, a barna könyvespolc, a kihúzható asztal, és a függöny hullámai,

nem mondom, hogy akkor ez az ébredés csak a rettenet és csak a bizonytalanság volna, nem, hiszen mindaz, amivel együtt élek, az magába is fogad, igaz, azt is tudom, semmi nem lehetne veszélyesebb, mint felelőtlenül hinni e beolvadásnak; a tárgyak és az emberek!, ugyan!, és ez az egész, amire azt mondom: az enyém!, nem, nem vagyok ennyire könnyelmű: tudom, hogy nem lehetek emberséges, mert a körülöttem és bennem zajló élet sem az.

Nem félelem és nem keserűség, csak tudás. Akkor meg hát mire tenném?

Tulajdonképpen ezért szereltetem rácsokat a két ablakomra: nem volt olcsó, sőt, nyugodtan mondhatom, hogy az az izzadt, cigarettaszagú ember megfizettette velem a munkáját, ráadásul nem is titkolta, értelmetlennek tartja az egészet,

minek szereltet ide, a második emelethez rácsot, kérdezte,

persze nem mondtam erre semmit, nem is tudok az effélékkel bánni, és nem hiszem, hogy megérthetné, ha mégis próbálkoznék a magyarázattal,

az egyszerűség gyönyörködtet, válaszoltam neki gúnyosan,

és tényleg, még azt sem vette észre, hogy meg akarom sérteni, vállat vont, és lemérte a kereteket, aztán még egy hét sem telt el, és hozta a barnára mázolt rácsokat, apró vaspöccöket fűrt a falba, és azokhoz forrasztotta őket, én meg csak csodálkoztam, milyen egyszerű és mégis milyen ötletes is ez így, aztán meg, amikor elment, kitártam mind a két ablakot, a függönyöket elhúztam, és bizonyosan éreztem, milyen okosan cselekedtem, olyannyira, hogy már azonnal nem is értettem, miképpen lehettem meg eddig a rácsok nélkül, elgondoltam, hogy akár virágosládát is kiakaszthatnék most már, sőt, ezt el is határoztam, de később valahogy mégis elment a kedvem.

Az ébredés: elnézem a bútorokat, az árnyékokat, soha nem tudtam, miért kellene csendnek neveznem azt, ami körülvesz: a zajok, a csosszanások, nyikorodások, kopogások végeérhetetlenségét, nem mintha zavarna, vagy éppen ez az érthetlenség bántana inkább, mint az a számtalan más, ami körülvesz, nem, pusztán adalék ez is, valóban így gondolom, adalék, mint annyi minden más, ezek a bútorok, hiszen ha meg akarnám érteni, akkor már aligha fekehtnék itt, mint ahogy erről olyan lehetetlen beszélni is!,

néha, amikor a lépcsőket söprögető házmester megállít,

Müller néni, úgy szólítja őt itt mindenki,

bár nem hinném, hogy mondjuk nálam idősebb volna, dagadt vádliján feszül a hús, de az arca olyan, mint egy összeszáradt körte, már ha egy körte össze tud száradni egyáltalán,

ahogy megyek le a lépcsőn, oldalra húzódik, mintha elengedni akarna, de a partvisa hosszú nyelét keresztbe rakva előttem rögvest a lépcső másik oldalát kezdi tisztogatni, nevetséges próbálkozás, talán azt hiszi, nem látok át egy ilyen egyszerű

cseleln, bár meg kell hagynom, mégis eredményes, hiszen tetszik vagy nem, mindaddig, míg a bordó rúd elfogja előlem az utat, meg kell állnom, hiszen a lépcsőn lefelé menet az akadály átlépése legalábbis kockázatos, s ezzel együtt, gyanítom, talán még komikus is volna, ha pedig megálltam, beszélgetnem kell vele, de legalábbis meghallgatni őt, hallgatni és állni ebben a megalázó, és kiszolgáltatott, s kár tagadnom, mégiscsak az ő szándékai szerint rámerőszakolt helyzetben, hát nem, inkább akkor már én is mondok néha valamit, például ezt:

a csend, Müllerné, ugyan!, a dolgok többségét nem is szabad megpróbálnunk megérteni, hagynunk kell, hogy az ösztöneink dolgozzanak helyettünk!,

de amint kimondom, már meg is bánom, mert látom, ahogy a híg, fényes kék szeme rám mered, és látom, hogy egyáltalán nem érti, miről beszélnék, sőt, az ösztönökről valami egészen másra gondol, és bármilyen megalázó, de éppen ettől a félreértéstől rám mosolyog, látom a fogait, de még a vérszegény, halványrózsaszín ínyét is,

minek, minek kellene beszélni!, kiáltok fel magamban,

most már aztán sietnem kell, mégis csak ennyit mondok neki, és kétségbeesett erővel félretolom a partvisnyelet, hogy megszabaduljak, lerohanhassak a bejáratig, ki az utcára, Müllerné még utánam kiabál:

a viszontlátásra, doktor úr, rikácsolja, a viszontlátásra, teljesen, mint aki gúnyolódni akar.

Fekszem: ebben a félhomályban alig lehet észrevenni a falakon és a parketten a nyomokat és a csíkokat, persze, elfelejteni sem tudnám, hogy ott vannak, és nem is azért rajzoltam és ragasztottam őket, hogy elfelejtsem, sőt éppen emlékeztetőül, talán még azt is mondhatnám: a jogos érteni akarás, a tudás miatt, holott inkább rémület, oktalanság, félelem adta először a kezembe a ceruzát, a döbbenet, amit azért nem is felejtetek, hiszen a gyanú, a veszély érzete nem lassan ért bennem bizonyossággá, de egy csapásra, pusztán az értelmem vonakodott még a tényeknek megadni önmagát, valahogy úgy, ahogyan egy gyerek értelme is csak a félre már nem tolható tényeknek adja meg magát, de még akkor sem simul bele az őt körülvevő világba, még akkor is vissza-visszatér a képzeletéhez, ahhoz, ami akkor, elgondolva olyan egyszerűnek és tökéletesnek látszott, nem mintha ezt, önmagunk feladását éppen különösebbnek gondolnám, mint annyi más vereséget, noha azt sem tagadhatom, hogy gyakorta töprenkedem azon, hogy némely téren sokat ártott nekem a nevelésem, és akkor itt most eszembe sem jutna gúnyolódni, nem, a legkomolyabban gondolom ezt, ha valaki, hát én nem tréfálkoznék ezzel, és a szemrehányásom egy csomó embernek szól, akik egyébként mind itt állhatnának körülöttem szemesütvé, nézhetnék, ahogy félálomban álom nélkül fekszem, és mint a régi csoportképeken, semmit sem tudnának egymással kezdeni, mosolyogni meg aligha mernének; s közöttük állnának a szüleim, néhány rokonom, néhány tanár, néhány tánciskolai lány, egy-két régen oly bevett vendég, a házunk akkori látogatói, néhány író, egy úszómester, egy jegyszedő, egy tanfelügyelő, aztán néhányan, akikkel csak az utcán találkoztam egyszer, és mások, akik most éppen nem jutnak az eszembe, és olyanok, akik soha többé nem fognak az eszembe jutni, és olyanok, akiknek a hatását, minthogy figyelmem akkor épp máshol járt, egyáltalán nem észleltem, egyszóval olyan, de olyan sokan, hogy vigyáznom kell, ne említsem va-

lamelyiküket kétszer, igen, és ha itt állnának, hát nem tagadom, ezennel mindnyájukat szemrehányással illetném, s nem tűrnék semmiféle feleselést, mert igazán épp elég feleselést viseltem már el, úgy, hogy mindig rám is cáfoltak, meghazudtoltak és kinevettek, hát nem állhatom, hogy e feleseléseket is a szemükre ne hányjam, tudom, nem keveset ártottak nekem bizonyos dolgokban, legalább úgy, mint ahogy nap mint nap ártalmamra vannak azok, akiket jobb szó híján a kollégáimnak kell neveznem, s akiknek, igen tudom, kevés is lenne már bármiféle szó.

Félálom! Félvalóság! Mintha pedig nem tudnám, milyen ez az egész! Mintha nem tudnám, hogy oda-vissza is működik!

Jó, persze itt vannak ezek a jelek a falakon, a csíkos parkett; de hiszen itt vagyok én is, és inentől már minden lehetséges,

igen, szoktam ilyesfélét is gondolni, az árnyékok lusta lebbenése a falon, a plafonon, és arra gondolok, hogy mennyi, de mennyi más város, és mennyi, de mennyi más ház, és bennük a heverő testek, miközben mindegyikük kitörölhetetlenül azt hiszi,

persze, ha errefelé tévedek, libabőrös leszek, megborzongok még így, a paplan alatt is, majdnem fájni kezdek, hogy mennyi város, ugyan, mennyi egyformaság!, mintha én nem mindig ugyanazt látnám:

ki a vedlett kapun, el a sarokig, végig a piac kozslott bódéi mellett, átvágni a templomkerten, elmenni a vörös téglás, kéttornyú templom mellett a metróig, hét megálló, közben az izzadságszag,

hát persze hogy tudom én, hogy semmi nem lehet bűdösebb, mint az ember, olvastam erről is valamit, a patkányok, ha már túl sűrűn élnek lent az üregekben, a csatornáknak, akkor ölni kezdik egymást, pusztítani, harcolnak, míg csak el nem fogy belőlük a felesleg, én meg itt utazom minden reggel és minden délután ebben a kibírhatatlan szagban, miközben még a fejemet sem fordíthatom el, hiszen mindegyre hozzám törleszkedik valaki, és tudom, azt is figyelni, kimutatom-e az undoromat, ösztönösen visszahúzódok-e, mert abban a pillanatban megszegényíthet, neveltségessé és kiközösítetté tehet, ezért kell úgy tennem, mintha nem is vennék észre semmit, s ezért annyira elviselhetetlen a közelségük,

ahogy beérek a biztosítóba, mindjárt a mosdóba megyek, kezet kell mosnom, szappannal, de amikor végeztem, nem tudom, hogyan zárjam el a csapot, ha megfogom, újra moshatnám a kezem, vizet engedek a bal tenyerembe, jobb kézzel elzárom a csapot, és a balból így még mindig megmoshatom, a kilincset a könyökömmel nyomom le, és a lábammal taszítom az ajtót, legalább míg az asztalomhoz, a pulthoz érek, addig múlhasson el ez az undor, ne érezzem olyan zsírosan mocskosnak magamat.

Lehet, lehet, ha másképpen volna, ez a napi nyolc óra, és utána a fáradtság, a délutánok, legalábbis néhány hétvégén így hiszem, mert ilyenkor bátran sétálni is indulhatnék, aztán döbbsen és rémülten fekszem,

mekkora ez a város, milyen undorítóan hatalmas,

van, hogy kiterítem magam elé a térképét, nézem a színes vonalakat, itt sem jártam, itt sem jártam, keresztben és hosszában a koordináták, gondoltam már arra is, mi volna, ha sok időm lenne, mi volna, ha egyszer csak a narancssárga ollóval fölszabdalnám ezt a színes térképet a vonalak mentén, úgy, ahogy a koordináták mutatják, és lenne egy csomagnyi kártyalapom,

a lapok, mint a színes lepkék,
egy város-kártya, mindegyik lapon házakkal, utcákkal, terekkel, fákkal és bokrokkal, és ha a kedvem tartja, csak húznék egyet-egyét a csomagból, de úgy, hogy nem is néznék oda, s aztán elmennék arra a helyre, amit a térkép lerajzolt, és akkor látnám, hogy tele van emberekkel, és kutyákkal, macskákkal, verebekkel és galambokkal, megállnék éppen a kártyalap közepén, nem is mozdulnék, csak figyelném, ami elémjön, ez lenne az én egyszemélyes kártyajátékom, egy várospszíániusz, az undor és a gyűlölet játéka, amiből persze tudom, soha nem rakhatnék ki egy igazi várost, mert mire már húsz lappal odébb járok, ki tudja, az elsőben mi minden történhetett, vagy ha a szerencse úgy hozza, valahová talán el se jutnék, de ki akarna mindenhol ott lenni, méghogy igazi város!,
igazi város!, ugyan!,
félálom és könnyűség!

De nem csak ez, nem, hiszen elképzélhetem a rettenetet is, hogy hány ház, hány lakás, hány ágy, és hányban feket most is valaki, valaki, aki más, és mégis gondol, képzelen és álmodozik,
nem, ezt valójában mégsem hiszem,
magam elé képzelen egy másik várost,
méghogy menekülés, nevetség, azt tehetek, amit csak akarok, a paplan, a lepedő, a párna,
máshol,

egy másik városban, nem is tudom hol, nem mondom, hogy könnyű, hiszen még soha nem jártam arrafelé, nem voltam még innen el, de tudom, azért elképzélhetem,

igen: a hegyek között, egy fás, bokros völgyben, hely, ahol minden megtörténhet, hogy fentről összemosódjanak a lombok és a cserepes tetők, közepén folyik egy patak, talán folyócska is, a partján végig, egészen a domboldalig kék virágok, macskaköves főtér, van szálloda is, fehér, cirádás, gipszstukkós épület, gimnázium, mellette terméskőből lépcsősor, egy gyár, ide járhatnak dolgozni, a biciklik, a portáson ellenzős sapka, a vasútállomás, a fényes sínek, a völgyoldalban sárga kőkerítéssel egy nagyobb ház, lent a főtérnél meg egy vörös téglával kirakott templom, két szögletes toronnyal, mögötte a templomkerttel,

és akkor máris itt van egy másik város,
azt is mondhatom: egyikben sem jártam, sem itt, sem ott, s akkor most ki tudhatja, valójában mi különbözteti meg a kettőt, hát még ha azt is hozzátoldom, hogy talán abban a városban is a házak, a lakások, a szobák, a szobákban az ágyak, a paplanok, a lepedők, a nyirkosra izzadt párnák, mert ott is feketne éppen valaki, valaki, mondjuk egy tanár, vagy vasutas, vagy, miért is ne?, a biztosításban dolgozó férfi, vagy egy kis múzeum barna köpenyes alkalmazottja, fekdüne, vagy üldögelne félálomban és gondolkodna?, nem mondom, elég furcsa ezt elképzelnem, furcsa, és mégis jó.

Fújhatna a szél is.

1.

A szél?

Néha eszembe jut: kicsi voltam, itt jártam el, reggelente is és délután, a jéggyár mellett, szíjjal összefűzve a könyvek, kék vászonból a tornazacskó, és hogy tudott fújni a szél!, de honnan, honnan fúj, szomorodtam el, megálltam a patakparton, néztem a kékes vizet, megkérdezni persze senkit nem lehet, gondoltam, a tenyeremet nyomta a megfeketedett bőrszíj.

És most higgyem, hogy jobb, ha ilyesmire már nem is gondolok?

Merthogy a múlt?

És hogy tényleg ez lenne: a múzeum, a macskaköves főtér, meg otthon a bordófüggönyös szoba?

Hogy ezt akartam volna?

Istenem, behunyom a szemem és egy széles hentesbárdot látok, egy famarkolatú, durván köszörült, lucskos hentesbárdot, nagy sebesen, gépies szabályossággal hatol oldalról belém, le és föl, le és föl, és egészen vékony szeleteket vág le belőlem, finom rajzolatú, keskeny szeletkéket, hosszú csíkokat, amelyek a gyors és pontos munka közben összegöngyölődve penderülnek odébb.

Nézem ezt a teret, a szálloda lámpáit, a macskakövek rácsát, a fákat, mégiscsak ez az én városom, s akkor mégiscsak ezé a városé lennék?,

jó, lehet, lehet, hogy nincs olyan történet, ami idővel ne veszne a hallgatás és a feledés homályába, abba a hó és esőszagú ködbe, amin nem hatolhat át semmiféle fény, csak valami bolondítóan változhatatlan derengés, ki tudja: messziről, közelebről, vagy egyáltalán? Hát honnan?

Mintha maga ez a köd, ez a derengés lenne az ok, hogy mindent elfelejtsünk? Hogy nincsen is szebb és megnyugtatóbb, mint a feledni tudás? Hogy a feledni tudás nem más, mint esély a történeteknek? Ugyan! Húsból, jó meleg húsból vagyunk. És gondolkodni?

Hogy az a késő délután, az a már szürkületbe hajló óra, amikor a városunkat határoló dombok mögött még nem bukott le a Nap, de a fenti kiserdő fái már egybenőttek az árnyékokkal, sötétkék és barnás foltok, mint a könnyű lepkeszárnyak hangtalan csapódásai, s a házak közti zugok, a keskeny utcák és a kapualjak akárha az emlékekből, s nem a hegyoldal bazaltjából tapadnának össze, igen, amikor a bicikligyári sziréna bőgésére megnyílik a tüskés tetejű, kettős szárnyú vaskapu, és a fekete sapkás portás fölhúzza a sorompót is, és csuklóból tiszteleg, hogy megindulhasson surrogva a kerékpáros had, lassan gördülve el a mellékutcákon, mint a kiöntött mosogatóvíz a fűcsomók közé, és ahogy a szirénabőgés elhal, a fejébe csapja siltes sipkáját a szállodához támaszkodó mézsárszék hentese, nagy tenyerét a pultra simítva hallgatja az erősödő zenét, igen zenét, mert a bicikligyári asszonyok a fénylő kormányokra bakelitos táskarádiókat gumiztak, tejszín rollnikkal a harsány kiserádiókat, amik a rücskös beton rázására mit sem adva vidáman felelgetnek egymásnak, sőt igazán együtt zenélnek, még az ablakok mögül brummogó zöld varázsszemes, politúrozott óriásokkal is, mintha a vörös felhőkből szítálna alá a trombiták sívítása, a dobok puffanása, a tubák pampogása és a cintányérok tüzskölése, zenélnek a házak, az utcák, akár az egész város, mint egy indulásra készülő tűzoltózenekar, egy

összeszokott trottyosbanda, egy bicikligyári sziréna a tamburmajor, szól a zene, mintha a szél fújna, körbeöleli a plebániát, a vörös téglás templomot,

és mindig úgy van, hogy valamelyik asszony csak arra int, itt lakott a púpos, mondja, és a többiek bólintanak, hagyják, most hadd guruljon magától a gumis kerék, hadd, legalább a sarokig.

Hátradőlök a padon,
a város!,

csak mosolyogni nem tudok, de nem is látná már senki, a szürkület árnyékokat maszátol a falakra, a fák alá.

Az a púpos – merthogy csak így nevezték, a nevét akkor még senki nem ismerte, később meg nem emlegette senki, Mihály atya, a kövér testű fiatal pap vitte őt a plebániára a Gyöngyvirág kocsmá elöl, rendben tarthatja az ágyásokat és a templomkertet is, szólt az ajtón benyitva a kisasszonynak, és mindjárt hátravezette a jövevényt a nyáriházhoz, megmutatni az ágyat, az asztalt, a kannát és az állványos lavórt, a falon a kis fém keresztet, a kezébe meg fehér kendőt adott, hogy letörölhesse a szájszögletébe száradt vért, és nem is kérdezte, honnan jött, miért, küldték vagy valamit keres,

kora tavasz volt, esőtlen és fényes, csimaszok fordultak ki a földből, nyálkás, ujjnyi giliszták, a lavórban zöld hártya nőtt – a púpos este sem gyújtott lámpát, hanyatt feküdve hallgatta a kisasszony zongoráját, a hangok, mint a gömbölyű vízcseppek, megültek az apró leveleken.

Április havára mezei rutával ültette be az udvart, és végig a sétálóutat a templomig s a templomkertet is, mezei rutával, ezzel a hosszú szárú, haloványkék ágú, fürtös virággal, amiből alkonyatkor, ha a völgyből szivárgó sötétség szelet hozott, a kiömlő emberi mag illata borult a városra, és a sárga hímper a földre szitált, a nyitott ablakokba asszonyi testeket formáztak a lebegő csipkefüggönyök,

feküdt hason, és hallgatta a zongoraszót, de akkor már beszélni senkivel nem beszélt, s ki tudja, a böjt utolsó napja előtti éjjel mondott-e még valamit, mert reggelre, amikor az ég fényes és kék volt, mint egy haloványkék virágszirom, ott találták meg a patakba fordulva, pedig addig még senki sem látta őt mezítenül, a lábai közé fűcsomók tapadtak és a felhasított torkát rózsaszínre mosta a hűvös víz, és az összehajló, fodros bőr, a fehér porcok közé egy kéz fürtös virág-szálat dugott, és ahogy a saroglyára fordították, látták, hogy rózsáll a púpja is, mintha nem is púp lenne, de egy levágott kar csonkja,

angyal volt ez, mondta az egyik asszony, ördög ez most is, felelt rá a másik, és Pribelszky doktor is, amikor meglátta azt a csonkot, az állomási postára ment, hogy hosszú táviratot küldjön a fővárosba, a púpost meg nagy titokban zsákba húzatta és a jéggyári veremhez parancsolta, oda vitette be, szótartás terhe mellett, míg csak megjön a válasz, vagy ami még fontosabb, maga a vizsgálóbizottság, de akkor még hiába várt, Solymossi, a hosszú bajuszú távirász reggelente már messziről intett neki, ma sem jött az üzenet, ki tudja, mi mindent csinálnak a székesfővárosban,

és Pribelszky, éppen az állomásról a jéggyár mellett eljőve, bevette magát a kiskaszinóba, ott ült, amíg ülni lehetett, és éjfél után kizárólag ánizsos likőrt ivott, mondván, hogy a hajnali órákra ez teszi könnyűvé a testet és élessé az el-

mét, mert nemcsak a bélutakat tisztítja, de a gondolatokat is, és ott ült még vasárnapra virradóan is, fejét hátravetette és elnézett az álmoságtól támo­lygó pincérek fölött, majd kávé­ét hozatott és elment ő is a fő­teri templomba, megállt a csorgó melletti kőfeszületnél és nézte a haloványkék eget, de aztán csak beült, hogy meghallgassa Mihály atya engedelmességre buzdító okítását, s hallgatta is, egészen, míg a prédikáció a János apostol közönséges első levelét idézte a kölnivíz illatú padsorokra, mert akkor Pribelszky doktor fölállt az őt megillető helyről, puha szürke kalapját a fejébe csapta és kilépett a rácsos kövezetre, és Mihály atyára nézett, már meg is indult felé, de aztán csak meggondolta magát, s ráérős léptekkel ballagott a faragott ajtóhoz, nádpálcájával megbökte a nagy rézkilincset, ám hogy megnyitotta volna, még visszafordult, meghajlott könnye­dén az izgatóttan sugdosó kisasszonyok felé, és a kezét felemelve megszólalt;

minden csak számolás kérdése, mondta,

minden, mert szíve van a pocegérnek, a nyúlnak és a kutyának, a tehénnek és a lónak is, szíve van a kisgyerekeknek, az asszonynak és a férfiembernek is, és nem az fontos, hogy meddig, de az, hogy hogyan, mert minden szív pontosan, szám szerint ugyanannyit ver, legfeljebb a ritmusa, ahogy teszi, hát az lehet más, ezért van, hogy némelyik előbb, van, melyik később tölti ki a reá eső részt, de a végösszeg, a végösszeg az mindig ugyanaz, számolni kell hát csak, és vára­kozni, figyelmesen, ennyit mondott Pribelszky doktor, aztán elmosolyodott, kedvesen és szépen, megcsillantak a sárga fogai, majd kifordult a faajtón és pál­cájával meg-megbökve a faragott járdaszegélyt elballagott az állomáshoz,

nem kell már, nem kell már,

és most ő intett Solymossinak, fölösleges lett a készültség, mosolygott, és a korzó felé kerülve sétált haza, cipői alatt ropogtak a gyöngykavicsok.

Ugyan, nincsen ebben semmi baj, mondta még a templom előtt aztán Doj­csán igazgató úr,

az én igazgatóm,

a tudás, a tapasztalás az ilyen, fölgyülemlik bennünk és kifordítja az embert, mert ki akarja adni magát, de ha hagyjuk megpihenni, akkor megemésztődik, mint a könnyű túró, és persze Dojcsán igazgató úr szavára nem csak lehetett, de kellett is adni, mondják, hiszen ha valaki, hát ő tudott a tapasztalatokról és a múlt­ról is, nemhiába a múzeum igazgatója, nemhiába írta meg a kis vászonba fogott füzetecskében a híres Maslenka-bútorok titkát, és nemhiába maga is olyan, mint a soha nem tévedő óramű,

bár rebesgetik azt a különös napot, amikor még ő is, legalábbis így mondják, még Dojcsán igazgató úr is, akinek pedig rendes szokása volt, hogy megnyitva szobájában a múzeumkert felőli spalettákat, beköszönve hozzám s ellenőrizvén a hivataloságéd lépcső alatti kuckóját átmenjen a tér túloldalán fénylő Villányi Kávéházba, hogy ott fogyassza el a csésze kávéitalát, amint az egy jól rögzött magányos férfiemberhez igencsak illik, és a pincérfiúk, ismerve ezt a rendet, nem is várták az öreg Villányi parancsát, reggelente a szokott asztalkához hord­ták a terítéket, a kávécsészét, s a forró italt, melyről Dojcsán annyiszor elmon­ta, ez ébreszti fel őt álmából a valós életre,

és ez így történt addig is és azután is, hogy az elhíresült eset szerint, egy más­különb­ben rendkívülinek éppen nem mondható reggelen Dojcsán igazgató úr

teste, ez a nagy, kövér, szépséges férfiúi test, megelégette a reá parancsolt rendet, és meghazudtolva az igazgató úr éppen csak elmondott szokásos szavait, mert a kávé ízére nemhogy felébredett volna, de hirtelen és szinte véglegesnek ható mély álomba merült, sőt, tette ezt oly áruló módon, hogy éppen titokban sem maradhatott: nem csupán alszik, de édeset és kellemeset álmodik, igen, Dojcsán igazgató úr az arcát a kávécsésze mellé, az asztallapra simította, a szájával csemcsegett, s miközben tenyerével puhán simogatta a gömbölyded kannát, lábait szerelmesen kulcsolta az asztal oroszlánkörmös lábaira, és még a combjaira ereszkedő hasa sem fedhette el a nadrágját ágasító igazságot, hogy Dojcsán igazgató úr az álomban kívánatos asszonyi testet lát maga előtt, így mondják, így történt, hogy aznap késő délutánig zárva tartott a Villányi Kávéház, hiszen az öreg Villányi, bár több mint húsz esztendeje járt a régi temetőbe, jó emlékezettel és jó szívvel bírt, behúzatta a függönyöket, kulcsra záratta az ajtót, kívülre táblát akasztatott, egy lámpát hagytak csak égve, azt is a bejárat felett,

és ültek naphosszig, az öreg Villányi és a három pincérfiú, nézték ellágyult arccal a szerelmesen álmodó múzeumigazgatót, Dojcsánt, az én igazgatómat, aki átölelte az asztalt, Dojcsánt, aki éppen a híres asztalosról írta meg a könyvét, helyesebben a titokról, a régi legendáról,

mert Maslenka asztalos is, akiről szó van, mindig szorosra zárta az ajtaját, behúzta az ablaktáblákat is, és úgy, a lámpák fényében dolgozott, úgy készítette a messze földön elhíresedett bútorait,

s a titkot, miszerint hogyan él ez a magányos ember, és főképp hogyan készülnek e csodás fényű, opál ragyogású szekreterek, almáriumok és komódok, tán soha nem tudta volna meg senki, ha a félelem és féltés démonain és a józan belátás apró angyalokán úrrá nem lesz a hiúság mindenkinél erősebb ördöge, de mert megint győzedelmeskedett, hát Maslenka elvállalta, mondjuk így, kicsinyt az örökkévalóságra is sandítva talán, hogy megjavítaná a városházi főterem jócskán megcsorbult faragott bútorait, sőt nemcsak megjavítja, de soha nem látott szépségűvé teszi őket, s aztán ahogy szokása volt, éjjelente a bezárt kapuk, a betapasztott ablaktáblák mögött dolgozott, és vállalt feladatát már kis híján be is végezte, amikor a máskülönből támadhatatlanul tisztos magisztrátus, engedve a kíváncsiság erős sarkallásának, s hallgatva az éjszakai felvigyázók sugdosására, úgy döntött, megszünteti titoknak lenni a titkot, s utánajár az elrettentő hírnek,

s még a hajnal előtt, tolvaj módjára orozkodtak be az atyák a megnyitott kapun, nesztelenül osontak a faragott teremig, s bár, mert tizenegyen voltak, utólag legalábbis tizenegyféléképp mondták el a látványt, abban nem tévedhet a legenda, hogy a résnyire nyitott ajtón meglesték az asztalost,

látták Maslenkát, aki pőrére vetkőzve dolgozott a terem közepén, fújtatott és lázasan fénylő szemekkel, vad, szinte görcsökbe forduló mozdulatokkal kezelte ördögi módon a vésőt és a gyalut, a késeket és a kalapácsot, a lakkozó ecsetet, s mindehhez izzadtságtól csatakos testét, mezítelenségét is a fához, a padokhoz dörgölte, egyre gyorsuló, visszataszító mozdulatokkal, miközben hatalmas vesszeje, mintha csak egy asztalosszerszám volna tán maga is, cuppogva csapódott a cikornyás faragásokhoz, hogy aztán akár a gyöngyházzsínű lakkal, a magjával fröcskölje be a Maslenka keze alatt formálódó fát, és,

így mondták az atyák,

az elvetemült asztalos még ekkor sem nyugodhatott, hanem mint a szerelmes, aki még a kék után is öleli a kedvesét, csak tovább dolgozott, simogatta és becézte a fát, ölelte és csókolta a faragványokat, miközben vesszeje az elrémült magiszterek szeme láttára nyerte vissza szörnyű erejét, hogy szinte soha egy pillanat nyugta se legyen, hogy újra és újra belakozza a főterem gyönyörű padjait,

hát nem is csoda, hogy nem feledhette el az öreg Villányi, hogy erről szólt a szerelmesen álmódó múzeumigazgató úr könyve,

mint ahogy aztán Dojcsán sem feledhette Pribelszkyt, mert másnapra ébredvén a távoli álomból, két jó embert kért a városi kapitánytól, és a doktort is magához szólította, hogy, amint azt mondotta, a köznyugalom érdekében pontot tehessenek egy nyugtalanító és fölöttébb kellemetlen ügy végére, és egyenesen a jéggyárhoz mentek, felnyitatták a szalmabálákkal eltorlaszolt fakaput, és vacogva bár, de megtalálták a púpos zsákját, igen, csak a zsákját, kellett látnia a lilára fagyott kezű rendőröknek, s nem tagadhatta Dojcsán igazgató úr és a folyvást csak mosolygó Pribelszky sem, mert a könnyű vászonból, ahogy felhasították, csak hosszú szárú, haloványkék ágú, fürtös virágok buktak ki, frissen, mint ha most kaszálták volna a pataknál, de sehol nem volt a púpos rózsaszín csonkokkal titokzatos teste, sehol,

hát úgy döntöttek, hogy nem is történt semmi, hallgatást fogadtak, mint már annyiszor, mert van, hogy beszélni sem lehet, mert a szavak erejét már kevésnek gondolja az ember,

és a virágok bolond illatától egyre súlyosabb zsákot a vízre dobták, karókkal megdöfködve, hogy sülyyedjen az iszapos fenéig, s mint akik tán valóban jobbnak gondolnák az elvégezhetetlenről most már csak hallgatni, szótalanul balagtak a főtéri templomig, csak ott állt meg, na, nézett föl kérdően a doktor a feszületre,

persze tényleg nem volt, aki választ adjon, hát még ha látta volna azt, hogyan bukna föl az iszapos vízből a rutavirágok, hogyan sodorja őket az ár a puha homokra, hogy a magok megtapadhassanak a barna földben, vagy éppen ez volna a felelet?,

soha nem derül már ki, csak az, hogy a rákövetkező tavaszon, mintha kiszökött volna a máskor oly szelíd vízű patak, sárga és zöld volt a part, sőt valami módon körben a mező is, és illatozott, fel a dombokig, az erdőig, édesen és kiirt-hatatlanul, ahogy azóta is minden tavasszal,

talán nem is másért, mint hogy a bicikligyári asszonyok, miközben elkarikáznak a templomkert mellett, akár a lágy eső, hallgathassák a táskarádiók zümmögését és a fényes bőrnyerges szerelmes nyögéseit, és már messziről láthassák a kivilágított üvegablakot, ami mögött a hentes dönti kerek hasát a műmárvány pultnak szerelmesen, s csak vár, mert kikészítette már a megfent késeket, zsírpapírra csapta a darálthús nyálkás csimaszait, vár, mert előbb-utóbb úgyis hozzá tér valamennyi asszony, hiszen tavasz van, és minden haloványkék, és illatozik a rücskös beton is, és a városban mindenki elmondja, hogy a legszebben ő, a hentes tud szeretni, senki nem érti jobban az asszonyi testet, hiszen csak elég, ha virsluijjaival megsimogatja a hajukat, és az asszonyok már dorombolnak is, mint a dörgölődző kismalacok, miközben forró a bőrük, s megmegremeg, mint a teheneké a nyári árnyéktalan mezőn, a lábuk köze pedig har-

matozni kezd, mint az asztalközépre tett aszpikos sonka, igen, senki nem tudja olyan gyöngéden emelni az izgalomtól lankadt női csípőt, mint ahogyan azt a hentes teszi, miközben meleg szájával úgy csókol, mintha a hajnalban főtt fejhús forró levét szürcsölné kéjesen, csókol, és a ventilátorok széles lapátjai a mezei ruták fojtó illatát szórják a kampókon várakozó csülkök, oldalasok és combok közé, és a hentes, akár a múzeumban őrzött megsárgult gipsszobor, mosolyogva néz föl az ég felé,

húsból vagyunk, húsból vagyunk mindannyian, kiáltja, és a műmárvány pultra csordult édes asszonyi izzadtsággal dörzsöli be az arcát,

húsból vagyunk valahányan, mondja, de ezt is olyan szépen, mintha kolbászdarabkákat forgatna a szájában,

és talán nem is volt asszony, aki nem hallotta még ezt a kiáltást, nem hallotta még, ahogy a tavaszi melegben lágyan roppannak a hentes szívét óriás kosárként óvó bordacsontok, mintha nem is a szív, de a mezei ruták szagától pattanásig feszült tüdő akarná szertelökni őket, s aki hallotta már ezt a halk roppanást, így mondják, sokáig nem tud nézni sem más férfira,

így aztán jobb is, ha az effajta történetek tényleg a hallgatás és a feledés homályába vesznek, abba az eső és hószagú ködbe, amin nem hatolhat át semmiféle fény, csak valami bolondítóan változhatatlan derengés, hiszen a szeretés híján már mi maradna, ugyan mi?, a képzelet?,

ugyan!,

a szürkület?,

talán csak bizonyosság: a tenyerem a padocska deszkájára simul, s ehhez képest a kétely és a remény: hogy lehet-e eltűnni és kilépni,

lehet-e?

Ábrándozás, nevetett rám Dojcsán igazgató úr, nem gúnyosan, nem, sőt azt hihettem volna, talán meg is sajnált,

hát azt ne,

azt aztán már tényleg ne,

várjon, kiáltottam utána, várjon, nehogy azt higgye, valami mese, menekülés, vagy talán kaland, ó, nem,

s közben láttam, már az órájára néz,

egy várost gondoltam el, léptem eléje, oldalazva, hogy rám figyeljen, de közben már rögtön el is szégyelltem magam:

micsoda gyengeség!, éppen neki meséljem el!,

de persze már nem lehetett nem befejezni, folytatnom kellett; egy soha véget nem érő várost, széles, barna vízű folyót, szürke, koszos házakat, dombokat, kéményeket,

miért?, nézett hirtelen a szemembe Dojcsán, miért?,

aztán csak legyintett: ugyan!,

és láttam, most már nem őszintén beszél:

a képzelet, kedves barátom, hát hová tévedne, tette a vállamra a kezét, hiheti talán, hogy én nem a képzeletemet követve jöttem ebbe a városba, ebbe a múzeumba?

Nem, nem félreért, igazgató úr, vágtam gyorsan a szavába, nem vágyakra gondolnék, ha lehet, talán a reményről volna itt szó, nem megnyugvás, tudom,

de mégis, a remény, inkább csak valami olyan, hogy mondjuk volna egy férfi, valaki, akiről senki ne tudjon, s ő mégis ott él, figyel, sőt, azt mondom, azt is elgondoltam már: leteríti maga elé a várost, a térképét, vagy éppen játszik, egy olóval végighasítja sorban a koordináták mentén, igazgató úr, képzelje csak el, micsoda játék lenne, kártyákon egy város rajza, húzni kell és figyelni, kirakni az elkészült képet,

sok, nagyon sok ideje van, barátom, vette le a kezét a vállamról Dojcsán, de tanulja meg: félelem nélkül az idő mit sem ér;

különben meg mindegy, legyintett, a villanyokat ne felejtse majd lecsavarni, és a kulcsokat a vasládikába rakja,

indult el a kijárat felé,

tudtam persze, hogy a Villányi Kávéházba megy, hát csak menjen, nem hinném, hogy a megértésére szorulok, és már azt sem hiszem, hogy az ő tudása kellene nekem,

nem,

ha valami, hát akkor inkább ez a szürkület, ez,

mert micsoda adomány is ez a derengés, hogy mindent elfelejtsünk!,

ülök ezen a kis padon, és azt képzelem, hogy felejték, az árnyékok, a szálloda fényei, a fák, a macskakövek, ülök, és arra gondolok, hogy valaki, talán egy férfi, mondjuk egy tanár, vagy vasutas, vagy miért is ne?, a biztosításban dolgozó férfi, vagy egy hatalmas múzeum alkalmazottja, a hátsó lépcsőnél a szoba, nappal is ég a villany, vagy ül az asztalánál, kis kalickában, üvegfal mögött, előtte rácsok, fényes, ujjnyi acélrudak, az üvegbe kerek nyílást vágtak, ablak az ablakban,

egy férfi, feküdne, vagy ülne otthon, egy különös, valóságosvárosban, félálomban, félébrenlétben,

nem mondom, furcsa ezt így elképzelnem, furcsa, de mégis jó,

ez talán a legfontosabb, hogy jó.

Rémületes és mégis jó. Rémületes, és ez jó.

(Folytatjuk)

„Művelhetem költői kiskertemet”

*Bozsik Péter interjúja**

BP: – *A beszélgetésünk előtt mondottál néhány olyan életrajzi adatot, miről én még nem hallottam, és úgy gondolom, hogy a nagyközönség számára is érdekesek lehetnek. Kérlek, beszélj erről!*

PGy: – Mint az utóbb írt verseim egyikéből is kiderült, van némi közöm Szabadkához, én is egy furcsa keverék családból származom. József Attila mondta magáról, hogy „anyám kun volt, apám félig székely vagy tán egészen az”. Hát én is egy ilyen furcsa mixtura vagyok, mert az egész családom a Vajdaságból származik. Az apai családom egy szerb-zsidó kereskedő család és egy bunyevác parasztcsalád keveréke, anyai ágon pedig részben sváb, részben szlovák vagy morva vagy az ördög tudja milyen zombori család. Ennek úgy is jelentősége van, hogy anyám egy Odžaci (magyarul: Hódság) nevű nagyközségben élt és ismerkedett meg apámmal. Aztán Belgrádban éltek; apám a jugoszláv hadsereg tisztje volt, amíg a Jugoszláv Királyi Hadsereg létezett, merthogy nem sokáig létezett: a németek bevonulása után egykettőre szétbombázták Belgrádot. Utána a hadsereg felbomlott, anyám elmenekült, Budapesten találkoztak, és ott születtem én 1943-ban. Most hát ehhez a mitológiához az is hozzátartozott, hogy az apai ági család nagy részét elvitték vagy a bori rézbányába, vagy Grünwaldba, már aki megmaradt. Három nagybátyám partizán lett, Gellért nagybátyámat a magyar csendőrök végezték ki, mindjárt Délvidék megszállásakor. Ketten túléltek. Egyikük Tito börtönében, a hírhedt Goli otok nevű mészáros-szigeten vakult meg félig-meddig. (Őt még ismertem.) Valahogy ezek a családi elbeszélések egy furcsa kritikus beállítottságot eredményeztek nálam. Aztán meg annyira összejött minden... Anyám, akinek fogalma sem volt, hogy hova érkezett, bekerült polgári alkalmazottként a Magyar Néphadsereg Katonapolitikai Osztályára 1948-ban. Hát ez a kémelhárítás volt, ahova szerb nyelvtudású alkalmazottakat kerestek. Akkoriban Sztálin nagyon összeveszett Titóval, és szükség volt arra, hogy valaki meg tudja különböztetni a Belgrádi Rádió adásait az orosz nyelvű adásoktól, illetve az orosz rádió szerb nyelvű adásaitól. Hát így került oda anyám, ahol a Rajk-perben kivégzett Pálffy György tábornok volt a főnöke. És anyám Jugoszláviából jött, látta a szerveződő partizán-mozgalmat, és ezért egy kukkot nem hitt el a Rajk-perből. Én tehát mindjárt abban nevelkedtem fel,

* Az interjú szövegének egy része az 1994. áprilisában Veszprémben tartott Petri-est szerkesztett anyaga; az utolsó négy kérdésre adott válasz levélinterjú.

hogy az egész rendszer nem lehet kóser, mert anyámnak szöveget ütött a fejébe, hogy öt hat hét alatt kádereztek le, amíg ő polgári alkalmazottként oda beülhetett a politikai osztályra. Ezek után nem tudta elhinni, hogy a katonai elhárítás főnöke, Pálffy tábornok CIA-ügynök és Horthy titkosrendőrségének a besúgója lehetett, és hogy mindez 1949 nyarán derült ki róla az ÁVÓ számára. Ezáltal valahogy meg voltam fertőzve; nemcsak politikai érzékenységgel, hanem a politikán túlmenő mélyebb emberi bizalmatlansággal is. Bár másfelől talán egyfajta nyitottságot is jelentett ez, hogy én tulajdonképpen sok idillikus történetet hallottam arról, hogy a Bácskában milyen jól megfértek egymás mellett a nemzeti-ségek, és hogy volt egyfajta természetes többnyelvűség. Anyám ma is három nyelven – szerbül, németül, magyarul – beszél folyékonyan. Ennek talán volt jelentősége abban, hogy olyan lettem, amilyen.

BP: – *Most akkor egy éles kanyarral térjünk át a költészetre. A József Attila-i hagyománnyal való szakítás után (amely, ha jól tudom, a hatvanas évek második felére tehető) mi volt az a lökés, ami téged az úgynevezett narratív, vagy ahogy Vas István mondja, az anekdotikus költészet felé sodort?*

PGy: – Éppen tegnap kellett erről beszélnem az Irodalmi Múzeumban, ahol egy kétnapos József Attila-émlékülés volt a költészet napja alkalmából. Nagyon furcsa viszonyban voltam József Attila költészetével, nem csak én, a generációmból igen sokan. Én nagyon korán, 13 éves koromban kezdtem el verset írni, s ami még furcsább, minden alap nélkül már akkor elhatároztam, hogy költő leszek és semmi más. A József Attila-élmény olyan elementáris volt (és ebben egyáltalán nem befolyásolt a hivatalos állami József Attila-kultusz); ráadásul furcsa módon ilyen kiskamaszként – bár elég koraérett voltam – a kései, a közvetlenül halála előtti, 1936-37-es verseket kedveltem. Különösen a bonyolult, nagy verseket, mint az *Eszmélet*, *Téli éjszaka*, melyeket fejből tudtam, és két barátommal (akik szintén költők akartak lenni, de végül csak belőlem lett az) mondtuk föl egymásnak ezeket a verseket. Rengeteget olvastam őt, de ez nem egyszerűen egy irodalmi hatás volt, hanem egy egészen lenyűgöző, és csak később ösztönzővé váló hatás. Hét évem erre ment rá, hogy nem tudtam kiszakadni ebből a bűvöletből, holott láttam azt, hogy József Attila sem ideológiailag, sem politikailag nem volt forradalmár alkat, költészetében pedig végképp nem tartozott a forradalmi újítók közé, inkább alapvetően konzervatív, a nagy Nyugat-hagyományt betetőző költőnek tekinthető, aki valamelyest tudott még folytatódni Pilinszky első periódusában, a *Harmadnapon* és a *Trapéz és korlát* verseiben, valamint Nemes Nagy Ágnesban. Egyébként amikor én 16-17 éves kamaszként kezdtem bevinni a verseimet az *Élet és Irodalom* szerkesztőségébe, akkor egy riasztó József Attila-epigonizmus uralkodott, lerágott csont volt ez a fajta költészet, és mindaz, amit például a Tűztánc-nemzedék mára többé-kevésbé méltán elfelejtett alkotói műveltek. Húsz éves koromban rájöttem, hogy ez nem megy, folytathatatlan ez a tradíció, totálisan kiüresedett, Pilinszkyék mindent kiaknáztak belőle, amit lehetett, és én egyszerűen nem tudtam váltani. Akkor komolyan felvetődött, hogy más foglalkozás után kell néznom, ami igazán érdekel. Először elég komolyan gondoltam arra, hogy orvos leszek, dolgoztam is elmeápolóként, ahol elkértem egy barátom első éves egyetemi tankönyveit, amelyeket lelkiismeretesen áttudíroztam, és ennek alapján úgy döntöttem, hogy

mégsem érdekel annyira az orvostudomány; akkor felmerült az, hogy esetleg közgazdász leszek, de ez 1963 táján történt, és akkoriban nyoma sem volt a reformközgazdaságnak, ezért ez se lelkesített; vonzott az, hogy büntetőjogász vagy ügyvéd legyek, de úgy gondoltam, politikailag nem sok esélye van annak, hogy az ember tisztességes jogász lehet abban a rendszerben, így hát a legáltalánosabb, a filozófia mellett döntöttem. Kényszerűségből fölvettem hozzá a magyar irodalom szakot. Azért kényszerűségből, mert úgy gondoltam, olvasni egészen jól tudok magamtól is, és nincs szükségem azokra a hülyékre, akik akkoriban a bölcsészkaron tanítottak. És tulajdonképpen arra szántam magam, hogy filozófiatörténész leszek, vagy valami ilyesmi, amíg össze nem találkoztam egy talán kevésbé ismert, velem egyidős pályatársammal, Várady Szabolccsal, aki rendkívül jó költő, csak nagyon keveset publikál. Az ő versei adtak impulzust, hogy elkezdtem az érett Vas István verseivel foglalkozni, meg akkor jelentek meg Eliot versei éppen Vas István fordításában magyarul; ez relevációszerűen hatott rám, és nem sokkal ezután a *Barbárokra várva* című Kavafisz-kötet Vas meg Somlyó György fordításában. De fura módon igazán a Váradyval történt baráti találkozás volt a döntő impulzus, mert ugyan újjörögül nem tudtam, de angolul és németül igen, így elég sok mindent el is olvastam; ezzel csak azt akarom mondani, hogy József Attilához való kötődésem végső soron patológus volt, de azért nem igaz az, hogy más költőket nem ismertem volna.

BP: – *Arra is kíváncsi lennék – hisz Téged tartanak a mai magyar líra egyik megújítójának – , hogy a többi újító hatott-e költészetedre, s ha igen, mennyire? Tandori Dezsőre, Várady Szabolcsra, Tolnai Ottóra, Domonkos Istvánra, Szilágyi Domokosra gondolk. Különösen kíváncsi lennék arra, hogy mi a véleményed (vagy mi volt a véleményed) Domonkos költészetéről?*

PGy: – Erre azt felelném, hogy igazán nem hatottak rám, két okból is: egyik az, hogy én alkati okokból kifolyólag sohasem vonzódtam különösebben az avantgárdhoz, abban az értelemben pláne, hogy nekem eszembe sem jutott, hogy magam ebbe az irányba tapogatózzak. Azért meglehetősen jól ismertem, mondjuk, Kassákot, sőt azt lehet mondani, a fiatal Kassákot szerettem is. Aztán gimnazista koromra esett, hogy megjelent egy reprezentatív antológia, *Modern francia költők antológiája* (hosszúka, téglalap alakú, piros könyv), nagyon jó fordításokkal, többek között Weöres Sándor tollából; nagyon szerettem ezeket a fordításokat, amelyek a francia modernitás legjavát képezték, de egyáltalán nem óhajtottam követni ezt a fajta költészetet. Engem valamiképp mindig a tradíció megújítása érdekelt. Ha én valamihez kapcsolódom (és szerintem ahhoz erősen), akkor az nem más, mint az öreg Babits, ahogy kezdi a klasszikus formákat meglazítani, és megdöccenteni a verset; ugyanilyen módon technikailag Illyés Gyula, de csak technikailag, mert a népi mozgalom soha nem állt hozzám közel, noha ellenséges viszonyban sem voltam vele. (Számomra ez a népi-urbánus tagoltság soha nem tűnt termékenynek és értelmesnek.) A másik ok: ami Tolnait, Domit vagy Szilágyit illeti, nem nagyon jutottak el akkoriban Magyarországra a dolgaik, amikor az én alakuló periódusom volt a költészetben. Az *Új Symposion* elvéve került be. Furcsa módon akkor még meglehetősen merev volt – a politikától teljesen függetlenül – a hivatalos kultúrpolitikának az avantgárdhoz való viszonya. Az avantgárdot fellazító, szubverzív hatásúnak érezte a hi-

vatalos kultúrpolitika (pedig például nonfiguratív festményben igencsak nehéz fölfedezni a politikumot), az *Új Symposion* meg kifejezetten avantgárd lap volt. Én Tolnai és Domonkos verseivel 1976-ban ismerkedtem meg, amikor túl voltam a második kötetemen. Nagyon szeretem a verseiket, de jószerivel nem is igen tudtam róluk. Annyira nem volt kapcsolat, hogy az én verseim az *Új Symposion*ban úgy jelentek meg, hogy én nem tudtam róla. Könczöl Csaba ment Újvidékre, és ő vitte ki a szövegeimet. Én addig csak tudtam arról, hogy létezik egy ilyen lap. Tehát mikor én személyesen is megismerkedtem velük, akkor már kezdtem többé-kevésbé kész költő lenni.

BP: – *„Petri költészete azonban nem a tiltakozás költészete, semmit nem követel, semmilyen üzenetet nem hordoz, semmilyen követelése nincsenek; egyvalami kíván lenni, és az is: a magyar pusztulás pillanatnyi képe.” Tudod-e, ki írta ezt költészetről, és érvényesnek tartod-e lírádra nézve?*

PGy: – Többé-kevésbé érvényesnek tartom, és nem tudom, ki írta.

BP: – *Danilo Kiš.*

PGy: – Akkor még hízelgő is, mert ha valakit, akkor őt igazán szerettem.

BP: – *Mert én azért látni vélek bizonyos üzeneteket (pl. Tojástükör), sőt követeléseket is. Fodor Gézával megtámogatva magam: „...lerepessze a valóságról a keményen, vastagon lerakódott hazugságok burkát és kimondja a korszak alapvető igazságait.” Miközben tudod: „Csakhogy a költészet feladata nem a teljes igazság, hanem valamilyen lényeges igazság kimondása.” Szóval itt valami ellentmondást vélek fölfedezni a két vélemény között.*

PGy: – Az általad említett vers akkor íródott, amikor már nagyon elegendem volt mindenből. Túl voltunk a prágai chartások letartóztatásán, meg a mi tiltakozási akcióinkon. Az idézetben, ugye, az igazság kimondásáról volt szó; számomra az itt nem valamilyen metafizikai igazságnak a kimondása, csak azt szerettem volna, hogy arról beszéljünk, amiről szó van. Az 1979-80-as verseimet egy ilyesfajta ügy motiválta, hogy mindenki látja, mi a helyzet, amiben élünk, hogy igen nagy hazugságokban élünk, amiről egy közmegegyezésem alapon hallgatunk, tehát az igazság kimondásánál inkább a kimondáson van a hangsúly. A hetvenes évek elejétől, az Aczél-korszak idején volt egy megállapodás, hogy mi az, amiről a szilveszteri kabaréban szabad beszélni, mi az, amiről ott sem; mi az, amiről lehet parabolákat írni. Emlékszem, akkoriban mondta prózaíró barátom, Dalos György, hogy szeretne már látni egy színdarabot Rákosi Mátyás életéről, amely valójában Mátyás királyról szól. Egy bizonyos ponton túl már esztétikai hazugsággá vált, hogy nem lehet direkt beszéddel beszélni, hanem valami sajátos diplomata vagy mandarin nyelven kell kerülgetni a témát, holott mindenki tudja, miről van szó. Tehát a dolgok kimondása vált esztétikai kényszerre; voltaképpen így bonyolodtam bele eléggé alaposan a politikába is.

BP: – *Azért érdekelt volna engem különösen Domonkoshoz fűződő viszonyod, mert Fodor Géza szinte ugyanazt állítja Rólad, amit Végel László írt a Valóban mi lesz velünk című Domonkos-Tolnai kötet utószavában. Fodor: „Petri költészete, az elveszett illúziók lírája, a 68-as szellem, az elvont radikalizmus tragédiájának költészete az időbelileg szélesen felfogott modern költészet egyik reprezentatív paradigmáját valósítja meg váratlan, már korszerűtlennek hitt tisztasággal: azt, amelyet Schiller szentimentális-ként ír le, amely a valóság és az eszme meg-nem-felelésén alapul, s a valóságot az eszmé-*

re vonatkoztatja, s amely a romantikában érte el – contradictio in adiectóval élve – klasszikus alakját. Petri – történetfilozófiailag tudatos – kapcsolata a romantikával több verséből is kiderül.” Végel: „...hétköznapjainkat már régen szétfeszítették és közönséges ronccsá tették az eszmények és a gyakorlat közötti ellentmondások. (...) Az újromantika vágyódásának (...) az lenne a célja, hogy a forradalmi ember újra megteremtse az egységet önmagával, legalább azt a minimálisat, amit a pozitivisták életérzés szétcsupált.”

PGy: – Úgy látom, hogy annak, amit Tolnai és Domonkos csinált, Jugoszláviában is egy világosan érthető politikai üzenete volt. Ezt úgy gondolom, hogy jól gondolom. A hatalom ebből azért mást hallott ki. Én mind Domonkos, mind Tolnai költészetéből határozottan kiérezem a külvilággal való elégedetlenséget, undorodást. Úgy tudom, 68 a jugoszláv értelmiség számára is gyászos nap volt.

BP: – *Mi a kedvenc recepted?*

PGy: – Nehéz erre válaszolni, sok kedvenc receptem van. Most éppen sóletet készítek. Általában kedvelem az egészségtelen, nehéz és fűszeres ételeket. De ha már választanom kell, akkor a cocq au vint-t említeném, amit mulatságos módon Bukovinában kokoványinak neveznek (ez mellesleg mutatja, mennyire értelmetlen nemzeti konyhákról beszélni, hiszen éppen eredő helyemen, Bácskában, ahol talán a legragyogóbb konyhaművészet alakult ki, bizonyíthatóan keveredik a szláv, a francia, az olasz és a török főzéstudomány). Na, de jöjjön a recept. Egy nem túl koros, kb. 1,5-2 kilós kakast vágunk, vérért egy vájdingba eresztjük, amelybe előbb egy kávéskanál ecetet tettünk, megelőzendő a vér megalvadását. A kakas belsősegeiből, lábából, alsó szárnyából, nyakából és fejéből, valamint fél kiló marhaszegyből és leveszöldségből húslevest főzünk. A kakas nemesebb részeit (mell, combok, felsőszárnycomb) nyolc darabra vágjuk. Tíz deka, lehetőleg húsos kolozsvári szalonnan két nagy fej, apróra vágott mákói hagymát megpirítunk, aztán hozzáadjuk a kakashúst, és szép vöröseshalványra átsütjük. Ezután leöntjük a korábban elkészített húslevessel, a kakas vérével és egy liter száraz vörösborral. Ha a kakas megpuhult, a húsdarabokat kiemeljük, és például langyos sütőben melegen tartjuk. A főzelékhez két púpozott evőkanál lisztet adunk, és állandóan kevergetve mártás sűrűségűre főzzük. A mártást a húrra öntjük, és csiga- vagy eperlevél-tésztával tálaljuk. Bár szerintem legjobb friss fehér kenyérral, köret nem illik hozzá.

BP: – *Erre a kérdésre azért volt szükség, mert szintén Fodor azt állítja, hogy a minimális kibékülésed a világgal akkor kezdődött, amikor elkezdted főzni. Ez a tény verseidben is lecsapódott, ezért tartja fontosnak megemlíteni.*

PGy: – A dolog azért nem ennyire egyértelmű. Főzési mániámat és kitüntetésen bonyolult receptek iránti vonzalmamat a világgal való elégedetlenség is motiválja. Tehát különböző anyagokból, például élőlényekből olyasmiket állítok elő, amik szándékuk szerint nyilvánvalóan nem szerettek volna lenni. Ennyiben a főzés agresszív és technokratikus aktus. Ezt a motivációt igazolja az is, hogy mérhetetlenül utálok a vegetáriánus, illetve újabb nevén a natúr konyhát. Másrészt Fodor Géának annyiban igaz van, hogy a főzés – már amennyiben az ember ért hozzá – eredménye valami közvetlen és vitathatatlan jótétemény, jól lakatok embereket, és élvezeteket okozok nekik. Ez a költészetről vagy pláne a politikáról finoman szólva nem állítható ilyen egyértelműen.

BP: – *Fentebb már említetted Eliotot, Kavafiszt és a modern francia költőket, akiknek*

a lefordított szövegek igen nagy hatással voltak rád. Szegedy-Maszák Mihály mondja valahol, hogy a magyar irodalomtörténet-írásban szokás megfélelkezni nagy íróink műfordításairól, holott szerinte azok is az életmű szerves részei. Hogyan látod Te mindezt, illetve mennyire hatott/hat Rád az, hogy magad is foglalkozol műfordítással?

PGy: – Nem merném állítani, hogy speciálisan magyar tradíció, hiszen egyetlen kelet-európai nyelven sem olvasok a magyaron kívül, ami elég szégyenletes, mindenesetre a nyugat-európai műfordításiparhoz képest figyelemre méltó különbség, hogy nálunk a legkiválóbb költők, hogy mást ne mondjak: Petőfi, Arany, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Vas István hoztak létre hatalmas műfordítói életművet. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy egy kis nép, amely ráadásul idegen nyelvszívet is Európában, adaptációs kényszerrel érez arra, hogy elsajátítsa a mintának tekintett fejlettebb környezet kultúráját. A műfordítás, amennyiben nem keresetkiegészítő bérmunka, épp annyira önkifejezés, mint saját műveink megalkotása. (Lásd erről Vas István *A műfordító köszönete* című költeményét.) Ami engem illet, verset nemigen fordítok, de Molière-fordításaimat feltétlenül életművem részének tekintem. Ezeket a fordításokat természetesen éppúgy lehet szeretni vagy nem szeretni, mint a verseimet, de én úgy érzem, hogy a Molière-fordításokon keresztül megadatott nekem a drámaírás lehetősége, amire nélküle képtelen lennék. Mondhatnám, és ezt ne vegyük öndicséretnek, Molière c'est moi.

BP: – *Még a koalíció létrejötte előtt valahol egy interjúban azt nyilatkoztad, hogy ha az általad támogatott liberálisok kerülnének hatalomra, akkor is kívülről lennél kénytelen szemlélni ténykedésüket, és hogy már voltak erre irányuló jelzések. Aztán kiléptél az SZDSZ-ből. Mi mondható még el erről?*

PGy: – Mindenekelőtt le kell szögezmem, hogy a jelenlegi ellenzék paranoiás doxazmái ellenére nem az SZDSZ, hanem az MSZP került hatalomra. A probléma tehát ezen a szinten nem létezik. Az SZDSZ-ből a meglehetősen partikuláris összeférhetetlenségi ügy okán léptem ki. Lehet, hogy igazam volt, lehet, hogy tévedtem. A lényeg az, hogy alkalmatlannak éreztem magam a professzionális politizálásra. Az a politikai kultúra, a demokratikus ellenzéké, amelyben nevelődtem, az erkölcsi és filozófiai tiltakozás kultúrája volt. Természetesen abban a reményben és azzal a céllal politizáltam, hogy a rendszer össze fog omlani. Ez bekövetkezett. Ebből viszont az is következik, hogy a partizánpolitikusoknak leáldozott a napja. Tehát ez a kívülről-attitűd nem sértődöttséget vagy dacot jelent, hanem egyszerűen annak a belátását, hogy nincs helyem botcsinálta politikusként az új, úgy-ahogy mégiscsak működőképes politikai játéktérben. Itt már nincs szükség rám, jöhet a *procul negotii* horatiusi attitűdje. Művelhetem költői kiskertemet.

Veszprém–Budapest, 1994. április–1995. január

Bestiárium Transylvaniae

A szürke holló

Nemcsak a tényérnak nem volt még neve, hanem az észnek sem. Egyikből sem létezett annyi, hogy érdemes lett volna névvel illetni, elegendőnek mutatkozott rábökni, ha épp szóba került.

Sapré bárónak tényérja is volt, de legfőképpen az eszével büszkélkedhetett, merthogy tényérjait, sőt valamennyi edényét, háztartásának megannyi marháját, birtokait, rangját és hatalmát is az eszével szerezte. Ritkaságszámba menő eszességét vajákosságnak nevezték a környék népei, bűbájosságnak, boszorkányságnak, titkos mágiának, rontó mesterkedésnek, ördögi hatalomnak. Az alant lakók emlékezete szerint felhőkbe vesző vára helyén néhány éve csupán szeszélyesen hasadozott trachitsziklák álltak, egy ősvár romjai, aztán egyetlen viharos éjjelen leereszkedett az égből az új, hófehér falú kővár, rézzel fedett tornyaival és a napsugarakat elkápráztató üvegablakaival, kövek záporoztak, akkorák, mint leterített püspöki palástok, és kirakták a várhoz vezető kacskaringós utat, a báró pedig, aki szintúgy az ismeretlenségből pottyant ide, felkocsi-kázhatott bőrborítású, hatalmas kerekű hintójával, a hintó mögött poroszkáló kócsagtollas hajdúival, málhás szekereivel, népes szolgaseregével, és füstölni kezdtek a vár szélkakasos kéményei. Egy addig sohasem látott szürke holló is akkor tűnt fel a vár körül, és tompa éjszakai káromásával megrontotta az emberek álmait. Kovács Máté, a zomboki falunagy hiába aggatott mérgezett dögöket a tölgyek ágaira, sem a kígyók torkából kifejt fekete tej, sem a kövekből őrölt gyilkoló só nem vezetett eredményre. Azt híresztelte a falunagy, hogy a báró saját combjából táplálja a madarat, ezért az más ételhez nem nyúl hozzá.

A báró ritkán mozdult ki várából, mégis mindenről tudott, ami a széles határban megesett. De vajákosságot látni a dologban felesleges. Zombok vára messze kimagaslott az alacsonyabb bércek közül, derült időben az egész ország látszott, a Keleti Bércektől a Nyugati Havasokig, Fogarastól az északi Kristályhegyig. És ami nem volt látható, arról a gond rágta szívek fohászaként felszálló hangok tudósítottak, mert napszálltakor, amikor lent a völgyekben elcsendesedett a nappali forgatag, a hangok fellebegtek a vár magasába: párbeszéd, kiáltások, szekerek és hintók zörgése, vas és acél pengése, harang kondulása, lovak nyerítése, töröksíp és gyerek sívitozása, asszonyok vajúdása, férfiak esküdözése és szitkozódása keringett, kavargott a tornyok körül.

Noha könnyei még patakként ömlöttek végig az arcán, és zokogás szaggatta testét-lelkét, agyának kerekai olyan állhatatosan forogtak, mint a malomkerekek, de nem őröltek, hanem egyberaktak. Agyában röpke idő alatt ezernyi lehe-

tőség próbálgatta egymást, és ő, mint a sakk perzsa-arab feltalálója, tisztában volt azzal, hogy az első kockára egyetlen szem búzát kell letenni, a végösszeg mégis maga alá temeti az egész világot. Az emberiség üdvösségtörténete egyetlen jelentéktelen mozdulattal kezdődött.

Tompavégű, darabos mutatóujját torkába dugta, hogy kivájja magából a bá-nattól rá-rátörő heves hányingert. Köhögni kezdett, öklendezve jajongott, vézna teste bádognaként zengedett. Aztán csend támadt, és a kinti zajok az alkony fényével együtt betöltötték a szobát. Sapré felemelkedett karszékéből, az ablakhoz csoszogott, s a csipkés kőmellvédre roskadva kitekintett.

Meghallotta hintója zörgését a kövecses úton Vidrány felé, hallotta Vidrányi György részeg cimboráinak nekidühödő gajdolását, felcsendült az elérkező házigazda szívélyes köszönése.

A lányodat akarom feleségül venni, ütötte meg fülét saját bátortalan hangja a múltból. Vidrányi kimeresztette vérekes szemeit, hályogos tekintetével bambán bámult vendégére, majd a ház felé fordult, ahol cimborái egymást túlharogva követelték az újabb hordó csapra verését. Kedvezni toroknak, minden kívánságnak, játéknak, mulatozásnak, kiváltképp a vidám tréfálkozásnak. Hogy erre nem gondolt! Vidrányiból kiobbant a nevetés, térdét verdeste, hajlongott, tántorgott, letaposta az utat szegélyező sárga nőszirmokat. Sapré megdöbbsent, elsápadt, foga összekoccant, térde megroggyant. Vidrányinak szüntelenül bolondsággal volt tele a feje, és hitvány erkölcs lakozott benne, durva szokások alakították viselkedését; Sapré vállára csapott, aztán komiszan a lába közé markolt, úgy invitálta beljebb, jut hely neki is. Majd ott a báró mellett vizelni kezdett, a sárga sugarat egy egerlyukba irányítva. Miután kiürítette hólyagját, visszatért hangja is.

– Xénia, Xénia! – kiáltotta a lány a nevet. – Megjött a kérőd!

Sapré reszketve sandított a ház felé. A női tekintetek elől rettegve menekült, úgy érezte, lemeztelenítik őt, hogy keszeg testén jót mulathassanak. Vidrányi dülöngélve visszaindult a házba, Sapré összeszedte magát, de épp az ellenkező irányba, a tóparti mogyoróbokrok rejtekébe szédelt. Leroskadt egy fatönkre, és sírva fakadt. És ahogy ablakából meghallotta délelőtti zokogását, meghunyászkodott rohamait mintha mágnessel rántották volna elő vézna mellkasából, ismét keservesen rázendített, és nem lehetett szétválasztani múlt és jelen fájdalmas hangjait.

A völgyet eltakarta a sötétség, csak a tornyok fölött maradt kevés fény, ami fehérre pamacsolta a színre lépő szürke hollót. Sapré letörölte könnyeit, és tekintetét figyelmesen irányította fölfelé. Olvasni tudott a madár röptéből, a szárnytollak rezdüléséből, a csapások számából, a farok íveléséből. Emitt csak annyi látható, hogy a levegő morzsányi darabja elbillen, másutt ez az alig észrevehető levegőmozdulat, az összefüggések láncolatában vihart támaszt, és áradásokkal pusztít el élettől zsúfolt partokat. Aki a jövő eseményeit megtervezi, annak fontos e tudás. A homokszemek leperegenek a homokórában, mégoly éles elmével sem lehet ellenkező mozgásra bírni őket, ám egyetlen homokszem útjának pontos berajzolásával meg lehet akasztani a szemek futamát, és az eltorlaszolt járatban mégiscsak megtorpan az idő. Az emberi cselekedeteket nem az isteni előrelátás igazgatja. Isten hatalmas, de nem képes eligazodni a részletek-

ben. A levegő milliárdnyi molekuláját nem tartja számon. Csak az emberi ész bírja előrelátni a jelenből kiinduló jövőt.

A lebukó napkoronggal átellenesen fölkel a Hold. Sapré erőre kapott, beszólitotta lakáját, lemosdatta magát, ételt kért. Kiadta az utasítást: fogassanak be, indulnak István grófhhoz Fejérvárra.

Szaporán, szaporán, hallatszott folyvást a hintóból. Ebédre Istvánhoz érkeztek, aki apró, riadt szemekkel bámult vendégére. Amikor legutóbb egy váratlan utas beállított hozzá azzal a hírrel, hogy a török Alvinc körül fosztogat, annyira megijedt, hogy a boroskupa helyett az ecetes kelyhet hörpintette ki. Attól fogva rettegett minden betoppánótól, ha tehette, senkit sem fogadott, csörgő madzagokkal óvta magát a lopakodó hírhozóktól. Csak a haláltól félt jobban. Háza tele volt elkényeztetett jövendőmondókkal, akik egy-egy be nem vált jövendülés után menekülésszerű hirtelenséggel szedték sátorfájukat, de örökké jöttek újak helyettük. A jövő termeit nem lehet riasztó kolompokkal felszerelni.

Sapré épp a jövőről kívánt színe előtt szólni. Az életed most olyan zsúfolt, mint egy méhkas, de ha nem cselekszel, ez a kas üstöllést kiürül.

István fönnakadt a szó horgán.

– Beszélj hangosabban – ordította, és a nagyothallók mozdulatával kitámasztotta fülszárnyait.

– A hála vezérelt hozzád, hiszen tudtomon kívül a jótévőm voltál. Szeretnék megóvni ártó szándékok cselvetésétől.

– Mi vár rám?

– A halál.

– Bővebben, bővebben!

– Cselekedned kell. Fejedelmünk, Zsigmond az eljövendő éjjelen kileheli nyugtalan lelkét. Balthazar gróf, aki lassan húsz éve fondorkodik a római császár udvarában, erre vár, s a hír hallatán, tarsolyában a császári kinevezéssel s egy kisebb regimenttel maga mögött, azonnal visszatér. Tudod, mi lesz első lépése? A legkiválóbbak elnémitása. Mindig ezzel kezdi a hatalomtól megittasult söpredék. Őt nemes fő hull a sárga porba Fejérvár piacterén, az utolsó, mert így edesebb a gyilkos kéje, a tied lesz, István!

A grófon hideg szánkázás futott végig, arcszíne elillant, nyakához kapott, verőerét kereste; talán máris vége. A hideg után forróság öntötte el, indulat, düh és féktelen gyűlölet kergette egymást háborgó bensőjében, törte-zúzta, ami a keze ügyébe került. Végül magába roskadt, riadtan behúzta nyakát, Saprétól érdeklődött a teendők felől. A báró nem akart könnyelműen a dolgok elejébe vágni, majd ha reggel megérkezik a fejedelmi udvarból a hírnök, akkor hívassa ismét magához, akkor érkezik el a pillanat, hogy feltörje a szükséges teendőket lajstromozó bulla pecsétjét.

A vendég így hát visszavonult, hogy kipihenje a hosszú út fáradalmait. Szívesebben aludt nappali fényben, mint este. A Hold gyermekének az éj a mozgalmassága. A Hold sejtelmes sugarai előhívják a tér rejtélyes útvesztőit. A Nap gyermeke nem is gondolná, hogy az üvegként átlátszó tér mennyi csigajaratot rejt magában, amelyek vízben kavargó örvényekként nyelik el az időt. Az örvény elnyelte pillanat örökre eltűnik a következő elől, elválnak egymástól, el-

szakítván azt is, ami őket egymáshoz köti. A Hold gyermeke ennél többet is láthat. A holdfény bevilágítja képzeletét, mert a képzelet, mintha csak a fény anyaga volna, kiárad a térbe, hogy letapogassa és kifürkéssze a csigajáratokat, megmutatva a veszélytelen ösvényeket, mígnem olyan biztonsággal bóklászhat, akár a kósza tatár horda a korombélú éjjeleken. Mindaz, ami a Nap és a Hold alatti világban történik, nem csupán az égitestek szükségszerű hatásának van alávetve, hanem annál lényegesebb Hatalomnak, amely a bolygók és csillagok járását is elrendezi, s amely telehinti csigajáratokkal a világmindenség térségeit. Aki ismeri a járatok helyét, megsejt valamit a Hatalom valódi szándékáról, és ahogy a Nap gyermeke mondaná róla, egy lépéssel mindig az események előtt fog járni.

Estére küldönc érkezett Zsigmond fejedelemhez díszes ajándékkal. A ládika tartalma pazar kupa, a bor megmézesezik benne, de méreg a méz, alattomosan gyilkoló méreg. Averroëst, a bölcs arabot ugyanekként üzték ki a földi árnyékvilágból, és renegát mór alkémisták azóta is gyártják e fondorlatos ötvözetet. Az andalúz serleg, az első búzaszem, az első mozdulat...

Hajnali hírnökök indultak szerte a gyászos hírrel, a Fejedelem halott. István gróf szűkölve szalasztott vendégéért, fogadkozott, híven követi utasításait, immár tárja fel előtte a jövő titkait.

– Balthazár fogadására idejében föl kell készülnöd. Két várában, Berthalomban és Kelemenvárában sereget tart készenlétben. Kockázatos volna rájuk rontani, hosszadalmas bajlódás, inkább várd meg, hogy kiröppenjenek fészükük-ről. Szedd össze embereidet, Bogátit, Imecset, Makót, az idősebbiket, Pethőt magad mellett tudhatod. A törökhöz küldess a fermánért, abban a te neved betűi kacskaringóznak. Ám ne siettesd fölbontását, előbb esküdj föl a római hűségre, mert ily mód két szövetségesed lesz. Balthazár megzavarodik, hiszen akárcsak ő, te is a római császáré vagy. Sereged nagyobbik felét bocsásd a szentpáli síkra. Amikor az egyesült pártütők megpillantják katonáidat, harci kedvük lelohadj, bizonyára szétszélednek. Üldöztesd őket, magad annak előtte vonulj Szatmárra, és készítsd elő a vérpadot. A vezérek ott próbálnak kihágni az országból. Íme a lista: Sümegi Menyhárt és Lázár, Vas Benedek, Kétyi Lestár, Vidrányi György és öccse, aki Kristóf névre hallgat, no és ha addig bosszúból nem végeznek vele saját hívei, a hatalomvágy gonosz megszállottja, az ország ellensége, a fondorkodó Balthazár gróf. A bakó fenje élesre pallosát, mert kemény nyakakról kell a fejeket lemetszenie!

Induljunk, parancsolta tétovázás nélkül István gróf. Sapré elégedetten bólintott, számára az indulás az érkezést jelentette. Alig tudta leplezni a meghatottság könnyeit. Mindazonáltal nem hagyta magára a sikeresen elindított históriát. Dédelgetni kellett a magoncot, amíg megerősödik. Nem szeretett utazni, de most ismét felkerekedett. Követte István grótot, hatalmas bórhintója ott imbolygott a menetben, István szekerei között. Csak délben álltak meg, puha, lápi fűben megkapatták a lovakat, ki sem fogattak. Estére fény gyulladt a lovak csatakos inain, por lepté a hintók fedelét. Ha nem volt a közelben megfelelő szálláshely, az éjszakát a szabadban töltötték. István felverette sátrát, és a fáradságtól meg a nehéz boroktól menten elnyomta az álom. Katonáinak, cselédeinek hor-

kolása messzire hallatszott. Sapré ilyenkor bújt elő; öreg, magányos róka. Kiült a hintója elé, levelesládáját maga elé tette, mécesst gyűjtött, írni kezdett. Napközben István gróf cselekedte ugyanezt, s noha vele volt deákja is, maga írta a leveleket. Amióta megtanulta a betűvetést, folyvást ámuldozott, lenyűgözte az a lehetőség, hogy néhány ákombákkal szavait a világ másik végére is elküldheti; rendelkezett, kért, kecsegtetett, fenyegetett, a betolakodó ellen tüzelte népét. „Nem imádunk gonoszabbat, gennyedtebbet, hitványabbat, mert minek-előtte megérkezik, mi már itt vagyunk. Imádjon ő minket!” Lovas küldöncei széthordták a hír dagadó kovászát. Felbolydult az ország, pártok alakultak, latolgatták, mit volna hasznos cselekedniük. Ki mellé álljanak? István mellé, aki a nyugati részek tekintélyes birtokosa, vagy Balthazár mellé, akinek hatalma még harmatos, de talán a magukét is gyarapíthatnák, ha csatlakoznának hozzá. Aztán a széltében-hosszában szaladgáló futárok szörnyű híreket hoztak: Balthazár már átlépte az országhatárt, hatalmas sereg követi, annyian vannak, hogy az ég, ha leszakadna, fennakadna a lovasok kopjáin, rabol, pusztít, s vele van Basta György is, a római császár tábornoka, megannyi vallon, német meg olasz zsoldossal, akik nem ismernek könyörületet. Szentivánt megelőző napon, a déli órákban három Nap tündökölt az ország egén, másnap reggel pedig két egymással harcoló sereg jelent meg a keleti égbolton. És mintha csak zenei aláfestése volna a felbolydulásnak, hatalmas fergeteg szántotta végig az országot, összeakadt nappal az éjjel, villámok szaggatták az esővel telt felhőket, patakok áradtak, dombok csusszantak arrébb, sár temetett be egész völgyeket.

A nagyothalló István gróf akárhogyan konspirált, messzire hangzottak titkos utasításai, mérföldnyiről is kivehetőek voltak lovas küldönceinek izgatott beszámolóit, úgy üvöltöztek, mintha tüzes vasakkal bökdösnék őket. Sapré idejekorán kiszimatolta a grófi tisztartó, a pozícióját féltő dölyfös lóti-futi alantas szándékait. A vihar utáni éjjelen újfent kiült hintója mellé, előszedte a leveleket, és várt. Alig telt bele néhány perc, nesztelen szárnyalással megérkezett a szürke holló. Sapré a szárnya alá kötözte az összesodort irományokat, a postás pedig röpült vissza Zsombok várába, ahol domine Valentine, a báró lakája várta az utasításokat.

Ahogy a vihar elült, Vidrányi György is útra kelt, hogy személyesen tisztázza magát a gróf előtt, akivel sohasem volt ellenséges a viszonya. Amikor fülébe jutott, hogy István mivel vádolja, egy pillanatra kijózanodott évek óta tartó részegségéből, és józanságának perceiben hirtelen megcsömörlött az örökös tivornyázástól, és egészen megkönnyebbült, amikor felmerült benne az utazás gondolata, amit egyfajta lelki és testi zarándoklatnak remélt. Persze ugyanazok kísérték, akik házában mulattak, és az út másnapján már nem is emlékezett a csömmörré. Először Fejérvárnak indultak, majd értesülve István útirányáról, levágták az utat, és felkanyarodtak Szatmár felé. Három szekér szállította utánuk az élelmet, kétszerte annyi a boroshordókat.

Xénia akarata ellenére szintén ott utazott az országban keresztülkanyargó dözsölő és tobzódó menetben. Ki sem pillantott hintójából, ami valójában egy sebtében átalakított, kipárnázott málhásszekér volt. Amikor első este Nagy Gáspárékhoz behajtottak, apja éppúgy csak erőszakkal tudta leparancsolni, mint ahogy kocsira rakta. Xénia felrohant a vendégszobába, nem nyúlt ételhez, ru-

hátsul feküdt ágyba, a dunnát fejére húzta. Nem aludt el. Kicsi kora óta egyetlen dolog járt a fejében, hogyan fogja megölni az apját, örökösen ezen révedezett szobájában vagy a ház valamelyik eldugott zugában, szenvedélyévé vált, mint az ujjszopás, és ugyanúgy béklyóban tartotta, mint apját és cimboráit a borivás és az asszonyokkal, állatokkal való nyájaskodás.

A negyedik éjjelen elaludt, és életében tán először álmodt. Kőmadarak ereszkedtek alá az égből, belepték a földet, a mezőket, az udvarokat, a házak tetjét, az utakat. Félt tőlük, de nem mehetett sehová, lépni sem tudott. Aztán az egyiket, mintha csak véletlenül tenné, megérintette, és ettől az ujjhegynyi dobbanástól a kőmadár meglevenedett és elszállt.

Megébredvén, még az álom hatása alatt, elhatározta, hogy hazaszökik. Ki-osont az udvarra, a pirkadat kevéske fényénél megpillantott egy szabadjára hagyott felnyergelt lovat. Kivezette az udvarról, puha léptekkel ment elöl, a ló patkója is csak egyszer koppant meg, nem riadt föl senki. Részegen heverték a földön az öntudatlan szolgák. Egy hangyabolyra ágaskodva fölturnázta magát a nyeregbe. Nem ült még lovon, de az állat öreg, tapasztalt, sűrű vérű volt, nem toporzékolt, ő pedig lazára eresztve a gyepelőt, hagyta, vigye, amerre akarja. Arra gondolt, a ló is haza akar menni. Ha megérkeznek, föl fogja gyújtani a házat, ahol folyton folyvást idegenek tanyáznak, nagydarab férfiak, akik előzőnlenek minden hozzáférhető szobát, akik miatt építkezni kell, hogy elférjenek, és ki kell cserélni a régi, barnafényű és illatos tiszafaasztalt egy nagyobb, durvább darabra. Mintha már lobognának a lángok, úgy bukkant elő a nap. Összerándult a vakító fénytől, s a rándulástól megmozdult a testében valami. Verdesni kezdett benne egy madár, a hasában, teste alsó üregében, kibontotta szárnyait, csapkodott velük, mint kés elöl menekülő kakasok. Görcsökkel kínlódva görnyedt a ló nyakára, térdeit is felhúzta, ingatag egyensúlyban zötyögött tovább. A ló egészen lelassított, mintha megérezte volna az utasát marcangoló fájdalmat, és részvéttel vagy csak kíváncsian figyelné, mi zajlik benne. A madár egyre erőszakosabban verdesett, a lány a fájdalomtól lehunyta szemét, elszállt belőle minden erő. Ekkor árnyék suhant el a ló lába előtt, az állat horkanva felágaskodott, a lovas aléltan hullott a földre.

Amikor magához tért az ájulatból, s szemét kinyitotta, fönt, a kivilágosodott égbolton egy madár keringett. Hanyatt fekvé bámulta a lassú, igéző köröket. Szíve alig lebegett. Megérezte a ruháján átszivárgó nedvességet. Felfedezte, véres a szoknyája és alatta a föld. Markába port kapart, behintette a vért, a legyek miatt. Kereste a lovát, de az sehol. Az ég is kiüresedett. Csend honolt az erdőszéli cserjésben. Ösztönösen megsejtett valamit, feltápászkodott, és azzal a szakszerűséggel, amit soha, senkitől nem láthatott, alsószoknyája habos batisztjából hasogatva elkészítette első havikötőjét. Könnyűnek és szabadnak érezte magát. Amikor majd a vergődő, fejetlen testekből kiömlő vért látja, akkor is ezt a megkönnyebbülést fogja érezni. Mintha a vér nem tudna mocskolni.

Idegenül bolyongott az erdőben. Körülötte erdei eper illatozott, mindegyik fa tövében más-más ízű forrás fakadt, mégis éhezett és szomjazott. Megriadt a levelek közt neszező szélről, a vizek alján összekoccanó kövektől, a lombok szitáján átderengő napfény sejtelmes ábráitól, az arcába hulló pókhálótól. Egy pillanatot töredékéig mégis olyan otthonosság lepte meg, amivel eddig még nem ta-

lálkozott; mély, átható érzés, kár, hogy oly illanékony. Alkonyatkor vacogni kezdett, összeverődtek fogai, melegre vágyott. Egy bokor levelei között megvilanó szempártól halálra rémült, s mert nem maradt ereje rohanni, eszeveszett sikoltozásban tört ki. Mintha kemény kőfalba ütközött volna, úgy omlott össze, lélegzete megszeglett, szívverése megszakadt, bőre sápadt lett, mint a hold. Akkor a rémület csupasz falain át meghallotta apja embereinek kiáltását.

István gróf tisztartója, nevéen nevezve: Brankovits János, az alkémiában is jártos jövendőmondóval, Enyedi Szilveszter Györggyel szövetkezett. Megígérte neki, hogy felállíttat és berendeztet számára egy alkémista műhelyt, amennyiben Saprét sikerült kiütniük a nyeregből. Szilveszter kisztílu és dilettáns hazudozó, akinek sejtelve sem volt az eljövendő időről. A szavak kihalt kagylóhéját bűgatta, nem állt módjában szóra bírni a végtelen idők szellemeit. Egy Alia Farkas nevű diákot mutattak Istvánnak, mondván, hogy egyenesen Prágából érkezett, a császári udvarból, mégsem ismeri Balthazár grófot. Sapré félrevezet téged, ordították a nagyothalló gróf fülébe, miért akar eltávolítani Fejérvárról, nagyuram?, csel ez, törvetés! a vörös ember veszélyesebb a feketénél meg a barnánál, óvakodj tőle!

Sapré, bár könnyűszerrel rájuk tudott volna ijesztetni, a szemük előtt kámforra változván vagy bűzősen fújtató vadkanná, nem folyamodott természetfeletti fortélyokhoz. Miután hollójára bízta leveleit, felkereste Istvánt, és őszinte, jószándékot mutató arckifejezéssel figyelmeztette, tartsa szemét a cseh deákon. Nem ismeri Balthazárt?, de hiszen az ő fizetett kémje!

István bizonytalankodott, kinek higgyen. Talán mégsem kellene annyira sietni. Bárki hazudjon, és bárkinek legyen igaza, csak később kerül napvilágra. Valóban létezik Balthazár, avagy koholt alak volna? A szentpáli síkon várakozó embereinek megüzente, várakozzanak tovább, és ha mégis feltűnik az ellen, előbb puhatolózzák ki szándékát, kezdjenek tárgyalásokat, esetleg jussanak békes egyezésre. Amennyiben mégis valós személyre lelnek, próbálják színre bírni, lekenyerezni, szándékától eltéríteni, lehetőleg ne bántsák, úgymond, az elholt búzaszem új termést hoz, az el nem halt egymaga marad.

Saprét aznap éjszaka is felkereste a holló, sokáig körözött a levegőben. A vihar óta ugyan nem esett, de a felhők nem oszlottak szét, elnyelték a Hold fényét, a madár röptének ábrái elvesztek, mint fekete betűk fekete papíron. De Sapré kifinomult hallásával mégiscsak le tudta olvasni őket. Sietnünk kell, költötte föl Istvánt, a Marost vörösre festi a katonák vére, és Balthazár menekül. Ha kiorozódik az országból, új regimentet szervez, mert állhatatos, és mert mindig lesznek hiszékeny és kápsi jöttmentek, akikre számíthat.

Olyan éjszakák következtek, amikor hiába lobbannak föl szövétnekek, mert a sötétség szomjas szivacsaként azonnal felissza a fényüket. Ilyenkor portyázik apró, fekete, mindig lankadatlan lovain a kósza tatár horda. Tagjai négyszáz éve élnek az országban, az egykor milliós horda maradékaként. Számuk vagy ötven lehetett, férfiak és nők, akik egyforma ruhát hordtak, egyforma kardokat suhogtattak, s csak annyiban különbözött viseletük, hogy a nők bőrszakot kötöttek a hátukra, amelyben gyerekeiket cipelték. A hollót tekintették istenüknek, és em-

bervérrel áldoztak neki. Akit kiszemeltek, védekezni sem maradt ideje: a halál oly észrevétlenül ragadta magával, ahogy a holló szárnya szakajt ki egy maroknyit a holdfényből.

Ők csaptak le a szemben állókra. Előbb István hadát, a Kendefi vezette sereget támadták meg, riadalmat és kavarodást keltve, majd rátörtek a Balthazár-pártiak egyesült csapataira. Senki sem látta, hova sújt, senki sem tudta, merre térjen ki. A megkezdett öldöklést az elügető tatár horda nélkül folytatták a hadakozók. Ahonnan zaj jött, arra fordultak, arra feszültek, semmi hasznát nem vették harci tudománynak, vitézségnek, erőnek. Kibogozhatatlan hangzavar vette körül a sötétség foglyaként rángatózó hadakat. A kiáltások hörgésbe fulladtak, az embernek idegen hangok hallatán sokan azt hitték, a pokolba sülydedtek, és egyre kétségbeesettebben igyekeztek felszínre vergődni.

Úgy tűnt, hogy István serege tér előbb magához. Jobb sorssal és hűséggel intézve hadi készülődéseiket, nekik sikerült előbb talpra állni. Bosszúra szomjazva lesték a szürkülő tájékat. Sebeiket nyaldosva a Balthazár-pártiak is felsorakoztak, csatasorba állítva a frissen érkezett Gyárfás Jánost háromszáz lovasával. Mindkét fél az ellent fürkészte. Ott állt a két tábor a Maros egymásnak felelő partjain, az átkelés pedig egyszerűen lehetetlennek mutatkozott, mert a gázlókban is sebesen örvénylett az ár. Amikor erre rádöbentek, megrendülten találgatták az éjszaka történeteket. Az egyszerűbb nép, természete szerint rémüldözve a baljóslatú előjelektől, azonnal a berkek és nádasok rejtett ösvényeire lépett. Vezetőik, mi mást tehettek, követték őket. Délben feketélt a mező a dögevők-től, élő ember sehol sem moccan.

A tisztartó és két társa egyre szemtelenebbül lázított Istvánnál. Láss tovább az orrodnál, nagyuram! Fejérvár kiürüljön, a báró furfangja erre jó. Míg csapataid árnyakat üldöznek, hús-vér ellenséged ellenállás nélkül székedbe ül, hatalmad és dicsőséged elvész, és a remény is, hogy visszaszerezd. Az árnyak üldözésében elpazarolod minden tartalékodat! Fogasd el a bárót, térj meg Fejérvárra, térj észre, nagyuram, meglásd, örökké hálás leszel nekünk!

A hírhozók még messze jártak, de a folyó vize már kivirágzott a szederjesen fölpuffadt hulláktól. Sapré kihívatta sátrából Istvánt, s karjának egyetlen mozdulatával jelezte, íme a bizonyosság, jobb lenne, ha nem szűnne meg az ő szavára hallgatni. István elsápadt, késedelem nélkül lefogatta reszkető udvaroncait, és máris folytatták útjukat Szatmár felé.

Láposra, Kristóf nevű öccséhez érkezett Vidrányi. Többen is odagyűltek, Sümegi Menyhárt és Lázár, Vas Benedek, Kétyi Lestár, Nagy Pál, hogy a jövő felől tanácskozzanak. Nagy Pál a saját szemével látta, amint a császár kegyeltje, Balthazár hatalmas sereggel közeledik Szentpálra. Arany szegélyű fekete zászlók lobogtak, közepükön hófehér pajzs virított, azon a türkizes selyemszállal hímzett címersas; a katonákon erős dongájú páncél ragyogott, a lovak meg akkorák voltak, mint a legnagyobb tenyészbikák. István persze megint megijedt, és Szatmáron várja a híreket, készen arra, hogy gyáván elhagyja az országot. Ezek után vajon okos dolog volna-e őt pártolni? István gyáva töröknyaló, Balthazár a római császár embere. A török behajtja az adót, eltereli az állatokat, rabszolgákat hurcol napkeleti országába, még a bort is elszívja, pedig nem bo-

rissza. A római császárnak pénz kell csupán, ha nincs, akkor nincs, ráadásul messze ide Prága is meg Bécs is. A tűz sem éget, ha a távolban lobog. Amúgy pedig ki tudná megmondani, létezik-e egyik is, másik is.

Okosan kellene dönteni, édes bátyám!, vette át a szót Kristóf. Nem tudjuk, miféle ember ez a Balthazar gróf, meglehet rosszul járnánk vele is. Hanem, amikor váratlanul betoppantál, az ugrott az eszembe, mintegy égi sugallatra, hogy miért ne győzne a nevető harmadik. A Szapolyai-ág révén felkent király vére csörgedez ereinkben! A Fejedelemség, mondhatni, erősebb jussunk, mint bárki-nek a két vélt vetélkedő kakas közül!

Az urak egyetértően dörmögtek. Örök időkhig tarthat a perpatvar, az országnak viszont békére van szüksége. A pártviszály a csöcseléknek kedvez. Kézbe kell venni a dolgok irányítását! Ha egy csapásra nem is lehet megoldásra jutni, két csapás, értsd, egy ide, egy oda, bizonyára elegendő.

– Ha valaki megmondja, mit tegyek, bársonyba öltöztetem, aranyláncot akasztok a nyakába, urat csinállok belőle!

– Gyurka, megmondtam, csapj oda kétfelé! – heveskedett Nagy Pál.

– Borban az igazság – szólalt meg a Vidrányi öcs, és lelkes bólogatás fogadta ajánlatát. Jöhettek a szolgák, feltálaták a vacsorát, evés közben rágódhatnak a teendőkön is.

Mire befejezték az evést, mindenki úgy beszélt, mintha eldőlték volna a dolgok. Vidrányi György az új fejedelem, punctum. Kristóf felesége, bibircsókos, csúf asszony, elől járt az ivászatban, alig bírták követni a férfiak. S a beszéde is sebes, tekintete szaporán ugrál, mint virágbogár a színes tatógók között.

– A lányod felnőtt, Gyurka – jegyezte meg sandán mosolyogva.

Vidrányinak eszébe jutott a minapi tréfa, s már-már nekiveselkedett, hogy elmesélje, de sógorasszonya tovább fűzte mondandóját.

– A Fejedelemkisasszonynak herceg dukál, királyi sarj, vagy éppenséggel császári! Remélhetőleg szüzességének tükrén nem esett folt.

– Zsuzsanna asszony fején találta a szöveget, mert nem beszél mellé! – csatlakozott a tervezgetéshez Nagy Pál. – Ha a császár apatársad lesz, ugyan ki merne szembeszállni veled. Mindenki a közbenjárásodért kilincselne nálunk. A török is egyezsége törekedne!

– A külpolitika, Nagy uram, a kancellár rátiója, kancellár pedig senki más nem lehet, mint az én hites uram! Elvégre ő fundálta ki az egészet! – csattant fel a sógorasszony.

– Ez igaz, de attól én még lehetek bécsi követ! – került másfelé Nagy Pál.

– Én pedig a főgenerális – ajánlkozott Vas Benedek. – Száz lépésről is lelértém a fürgé ugrifülest, s ha kell, pusztá törrel leölöm a medvét.

Ezt nem tagadhatták, sőt, igen tetszetős, fölöttébb ésszerű érvelésnek minősítették. Ittak rá. Sümegi Menyhárt lesz a kincstárnok, takarékosan gazdálkodik, tőle mindig lehet kölcsönbe kérni, testvére pedig, aki készséges az asztalnál, legyen a pohárnok. Ittak rá.

– A pénzek is a kancellár hatáskörébe tartanak – ocsúdott az asszony.

– De ki látott kancelláriát pénz nélkül, pénzt tárnok nélkül!

– A kincstárnok majd behajtja az adót. A székelyek meg a szászok szüntelen akadékoskodnak, nem árt, ha valaki a nyelvükön ért szót velük.

– Én pohárnok leszek! – ajánlkozott Kétyi Lestár, nehogy kimaradjon az osztokodásból.

– Pohárnok már van, mért nem figyelsz! Legyél török követ, úgyis olyan törökös a neved.

– Ősi székely név az. Nem leszek török követ, akkor már inkább elmegeyek udvari bolondnak.

– Komoly hivatás! Mátyás bolondjai politikát csináltak.

– És ki legyen a Trónörökös? Mert a hatalomnak attól a pillanattól növekednie kell, amikor megszületik.

– Vidrányi uram még ereje teljében lévő férfiember, lehet, hogy megházasodik...

– Esetleg unokája születik...

– Sógor, karcos-e még a véred?

Ezt majd meglátjuk, szólalt meg az érintett. Kissé imbolyogva felállt, fénylő arccal, mosolyogva, felemelte kupáját. Igyunk, urak, igyunk az én legkedvesebb sógorasszonyomra, a szépséges Zsuzsannára.

Mindenki nekigyürkőzött, összekoccantak a kupák, fenéig kiitták, aztán hátradobták.

Kristóf „szépséges” asszonyába markolt, de az lefejtette magáról a mohó tenyeret. Nyughass, ne türelmetlenkedj, vihogta, előbb hűgomat dugom ágyba.

Xéniát szobájába kísérte, maga vetett neki ágyat. Szerencsés leányzó vagy, hallod-e! Mikor észrevette, hogy a lány szeretne egyedül maradni, leült a bejárat melletti karszékbe. Tán csak nem szégyenkezel előttem?, kérdezte, majd miután Xénia levetette ruháját, s ott állt alsós szoknyában és ingben, annyit mondott még: Nőnek nő volnál!

Egy darabig kártyáztak az urak, majd elunván a lapokkal játszott házsártozást, berendelték a cselédség szemrevalóbb felét, hitető és híres parázna valamennyi. Háborog a must a hordóban, de a kiforrott bor olajában nagyobb erők rejlenek. Hánykolódó testek egymásra vetve, e földindulás a bor erejét mutatja. Hol van, öcsém, ilyenkor asszonyod? hadd lásson engemet! A megháborodott testek úgy gördültek át egymáson, akárcsak a guruló kövek a hegyoldalban. Minden úgy zuhant, mintha sohasem akarna megállni, csak lent, ahol már nincs lennebb, ahol minden süppedő és fullasztó homokká porladt. A testek kiszakadtak a dagonyából, emlékek és élmények nyoma sem bennük, zuhantak, mintha most menekülnének el a becsvágyó történet elől, és valóban úgy tűnt egy pillanatra, hogy elnyerik szabadságukat. Ám elfogyott a bor. Kristófort szapulták, hogyan hagyhatta kiürülni pincéjét. A báty szekereiről hozatta be a hordókat, legtöbbször azonban ugyancsak kiürült. Hozass a faluból, mondta türelmetlenül öccsének. Te vagy a fejedelem! Jó, akkor hozass be három vízzel töltött kővedret!

Xénia magára maradván, kinyitotta az ablakot, kibújt a rácsokon, leugrott a ház előtti virágoskertbe. Levetkőzött, senki sem láthatta a koromsötétben. Földdel lesúrolta magát. Aztán felöltötte alsóruháját, és visszamászott szobájába.

Domine Valentine, a Fecskeember, Sapré báró bizalmasa, aki azért kapta ezt a nevet, mert viharos időkben nagy fokú élénkséget mutatva hatásosan tudott

működni, ott cikázott Lápos körül. Két emberével leskelődött, szimatolt, s amikor reggel az urak elküldték Vidrányi egyik hadnagyát, a furfangos és talpraesett Gálfi Mózsit, hogy hozzon friss híreket, titkon a nyomába szegődött, egész nap figyelte, majd Siklós meredek partjánál lecsapott rá. Csak nézz a szemembe!, készítette Fecske, mert delejes tekintete többet ért a köröm alá szúrt krisztustövisnél vagy a húba mélyedő sístergő zsarátnoknál. Mózsi rongyként összemlott, olyan kezes lett, mint egy megszeppent gyermek, Fecske azt tett vele, amit akart. Ha kérdezte, válaszolt, ha parancsolt, bólintott. Szóról szóra háromszor is elismételtette vele, mit kell gazdájának előadnia, ha visszaérkezik.

Mózsit tehát vitte az új híreket, a hírek háttérében pedig a Fecskeember delejező szempárját. Azt mondta, hogy Balthazár elmenekült, István immár a hatalom egyedüli birtokosa, regnáns fejedelemként jószágnak, életnek, halálnak ura: meglakolnak a pártütők; azoknak, akik a veszélyben nem álltak mellette, mindazonáltal Balthazárt sem támogatták, sem pénzzel, sem fegyverrel, sem emberrel, figyelembe véve az ország érdekét, nem kell elbujdosniuk, nem tör ellenük, azonban hogy megbizonyosodhasson hűségükről, magához hívatja őket. Szatmárra kell menni!, ismételtette Mózsi a Fecskeember üzenetét, Vidrányi pedig tudomásul véve, másnap reggelre kitűzte az indulást.

Xénia arra riadt többször is, hogy egy idegen fekszik mellette az ágyban, óvatosan kinyújtotta karját, aztán végigtapogatott magán. Érezte minden porcikáját, de bőrére mintha hideg hártya tapadt volna. Minden erejét összeszedte, hogy megkeresse fejében azt a zugot, ahol a szavak értelme lapul, de nem talált rá. A szavak nem hagytak nyomot benne. Az esti vacsora alatt egyszer csak betoppant az ebédlőterembe egy cigány jósasszony, alamizsnát kért, mire a részeg társaság lerágott csontokat hajított elé. Olvass belőlük! Ti eltévedt férfiak, a Napot közületek senki sem fogja megpillantani. Egyedül a kisasszonyt szeretik az angyalok. De egy kigyót látok feléje tekeredni, jaj, vigyázzon, édes kisasszony, nehogy a szemébe nézzen! Imádkozzon, imádkozzon! Eszébe jutottak a cigányasszony szavai, és azon töprengett, mit jelent az, hogy imádkozni. Aztán újból kimászott az ablakon, és megint lecsutakolta meztelen testét a könnyen porladó földdel.

Reggel Szentiván tájékán szokatlan köd borította a tájat. Minden lucskosan lelapult. Elindult a karaván, de az útonlevők alig sejtették, merre járnak. Szorosán egymás nyomában haladtak. Az egész országot beborította a köd, s nedves lepelként megszűrte a zajokat, kiáltásokat. Az egyik korhadt hídon Vidrányi György lova a gerendák közé csusszant, gyönyörű, szürke mén volt, nem bírták kiszedni, könyörületből szíven szúrták, és otthagyták. Később, amikor megint hídhöz érkeztek, a ló alig kihült tetemébe botlottak, amiből megértették, egy helyben bolyonganak. Elhatározták, hogy letáboroznak, s ha majd felszáll a köd, akkor indulnak tovább, de az állatok nem akartak megállni, horkanva, dobbantva neki-nekilődültek, nyugtalanságuk átterjedt az emberekre is, s tovább hajtotta őket. Senki sem tudta, mennyi idő múlva, házak közé jutottak, embereket láttak, megtudták, Szatmáron vannak.

Szamár bőgött, kutya vonyított, ló nyerített, kakas kukorékolt, a távoli piactérről kopácsolás hangjai hallatszottak, gerenda döngött, deszka kongott, s bele-

vegyült e zajba a bevonuló lovak patkójának kopogása a domború köveken, a kocsik abroncsának hideg karistolása. István gróf felrezdült várbeli szobájában. Úgy aludt, mintha meghalt volna. Menesztette szolgálait az érkezők elé, aztán hívatta a bárót is. Befűttetett a kandallóba, mert fázott. Kint a ködtől, bent a füsttől alig látni. Elfogták a menekülő Vidrányit, jelentették hadnagyai. Gyerünk, mondd ki az ítéletet!, kiáltotta a betoppanó Sapré. Mit mondasz?, visszakozott nagyothallása mögé István gróf, akit megrémített a helyzet, amibe belecsöppent. Balthazar a vétkes, őt lenyakaztatja, hozzák elébe. De Vidrányit, akivel együtt úzték a vadat s a tündéreket a moldvai erdőkben?

– Törvényeink szerint az ország elöljáróit csak az Országgyűlés küldheti vesztőhelyre.

– Hozz új törvényt, hiszen mostantól a törvénynek is, mint legfőbb igazságtevő előtt, előtted van vége!

István közelebb húzódott a kandallóhoz, beleveszett a gomolygó füstbe, nincs ott, nem látják, nem hallják, ő sem lát senkit, nem hall senkit. Szólongatták a hadnagyok, mi hát a fejedelmi parancs. Füstté válva elszállna. Lefejezni!, kiáltott Sapré, István hangját utánozva. A füstből rémülten előcsörtetett a fuldokló Fejedelem, meg-meglódulva tartott kifelé, le a lépcsőkön, a térre, levegőt szomjazva.

Miféle tréfa ez!, üvöltötte a gúzsba kötött Vidrányi György. Vezessetek István elé! Az én nevem Vidrányi György, az én szavam nektek parancs! A katonák elbizonytalanodtak, István ekkor érkezett, kilépett a ködből, ott állt az orruk előtt. István, elég a mosdatlan tréfából!, zengte Vidrányi. István szólni akart, de köhögése szétszaggatta, széttépte szavait. Kapkodva megoldozta nyakán a mentét, karjával hadonászott. Emberei azt hitték, vinniük kell a foglyot. István újra szólni akart, a hasztalan erőlködéstől egyre vörösebb és kimerültebb lett, patakokban folyt homlokáról az izzadság. Nyakát tekergetve kereste Saprét, hol van most, ő még visszafordíthatna mindent.

Elorozták a Napot!, kiáltotta rikácsoló hangon egy asszony. Vidrányinak ismerős volt a hang, eszébe jutott a jövendölés, és felfogva sorsa ómenét, ettől kezdve nem ellenkezett, fejét leszegte. Jó ideig cipelték keresztül-kasul a téren, amíg végre sikerült a vérpadhoz találniuk. Az ácsolt pódium csúszott a vértől, egy vesszőkosárban maszatos fejek heverték. A bakó készenlétben várakozott, kicsi, tömzsi ember, ferde sebhely fut ki a fejére húzott csuklya alól. Kétfelől tartva vezették Vidrányit a tölgyfatőkéig; hol ő csusszant meg, hol a két hóhérségéd, szolgálatkészen támogatták egymást. Mint langyos párnára, lehajtotta bal arcát a gőzölgő tönkre, aztán mégis a jobbot támasztotta oda, úgy kényelmesebb, nem, mégsem, de nem maradt már ideje visszacserelni, a pallos lezuhant.

Oly hirtelen bomlott szét a köd, mintha ott sem lett volna. A teknősbéka alakú vár nyugati tornya átszúrta a nap vörös korongját, eljött az este, vecsernyére harangozhattak.

S ahogy megjelent az égen a nap, egyszeriben csend támadt a téren. Jól kivethető volt a vérpadon vergődő fejetlen test, kopogtak a sarkantyús csizmasarokok, vastagon spriccelt szanaszét a vér a lezáratlan nyakból. Aztán a test elalélt, a vér heves folyása is csillapodott, csendesen csorgott le a padozatról alant a

porban terebélyesedő tócsába. A város valamennyi kutyája emitt sürgölődött, lefetyelték a vért, néha mordulva, vicsorogva egymás felé kaptak.

Xénia egészen közelről, a szűcsök bástyája alatti kőlépcsőről pillantott le a bíborló emelvényre. Amikor felismerte apjának ruházatát, és látta a nagy busa fejet elgurulni egy csigavonal mentén, majd néhányat billenve megállni a verpad közepén, nem értette, mi történik. A fejen furcsán pislogtak a szemek, nem egyszerre; és borzalmas vonaglással mozogtak az ajkak. A hóhérsegéd, aki a guruló fejet lábával akarván megállítani, megsiklott, és csak karja sebes körzésével nyerte vissza egyensúlyát, káromkodva ragadta föl a hajánál fogva Vidrányi fejét, hogy a kosárba dobja. Xénia ekkor fogta föl, hogy ez a test összerakhatatlan. Elmosolyodott. Kizuhant belőle a mardosó, hideg gyűlölet, kizuhant, mint egy vérrög, és ettől egészen megkönnyebbült. Ösztönösen fölpillantott az égre, ahol ott körözött az ismert madár.

István fejedelem csak másnap bírta szóhoz jutni: a kivégzettek vagyónáról ítélkezett. Fele részüket megtarthatják az örökösök, a másik részük a fejedelmi kincstár tulajdonába megy át. Nem szigorú és nem vérszomjas ítélet. Kristóf özvegye hálásan térdet hajt, de a lányt, Vidrányi György egyetlen örökösét sehol sem találták.

Eltűnt.

A nagy madár a tér fölött körözött, aztán a várkapitány háza előtt leereszkedett egy apró, törékeny ember vállára. Az emberke szökdécselni kezdett, táncolt, mint aki jókedvében nem bír magával. Majd egészen váratlanul előbb térdre, aztán arccal a porba hullott. A szürke madár ellibbent róla, de a férfi e különös pózban hevert még egy darabig. Valamit dűnnyögött maga elé, amit nem lehetett hallani, inkább csak látni, ahogy szája előtt a por megmoccant. Elhallgatott, fejét oldalra fordította, mert megérezte, hogy nézik. Tekintetük találkozott, és Xénia annyira megrettent, hogy csomóba rándultak belei; elkapta fejét, és gyorsan befordult egy szűk sikátorba. A nap zavaros eseményeinek kavargó foszlányai közt megint tisztán maga előtt látta a cigányasszonyt, amint megállás nélkül hajtogatja: fent a madár, lent a kígyó.

Örkény Istvánról

Két rádió-beszélgetés

Az alábbiakban olvasható két beszélgetés 1992 márciusában készült, a kérdező mindkét esetben Salamon István volt. Rövidített változatuk a Magyar Rádió Korányi Tamás szerkesztette Társalgó című műsorában hangzott el, 1992. április 4-én, Örkény István születésének 80. évfordulója alkalmából. (Hasonló interjú készült Balassa Péterrel és Márton Lászlóval.) Az interjúk könyv alakban (Parti Nagy Lajos Örkény szemüvege című, a Jelenkor januári számában közzétett írásához hasonlóan) a Pesti Szalon Kiadó gondozásában az Ünnepi Könyvhétén megjelenő Örkény István Emlékkönyvben látnak majd napvilágot; a kötetet Fráter Zoltán és Radnóti Zsuzsa szerkesztette.

NÁDAS PÉTER

– Az ember bizonyos találkozásairól meg tudja mondani, hogy mikor történtek, másokról nem. Halvány fogalmam sincs, hogy mikor olvastam először Örkényt. Ha azt kellene megmondanom, hogy mikor láttam először Ruttkai Évát, azt sem tudnám megmondani. Vannak jelentős alkotók, kortársak, az ember beleszületik a világukba, felnő velük, és nem tudja, hogy mióta ismeri őket. Van, akiről meg tudom mondani, de Örkényről nem tudom megmondani. Valószínűleg 56 előtt olvastam először, de hogy mit olvastam tőle, arra ma már nem emlékszem. Tehát amikor a hatvanas évek vége felé a második siker-korszaka volt, helyesebben, amikor eljött az igazi siker-korszaka, akkor számomra ismerős volt, nem úgy jött elő, mint valami ismeretlen. Lehet, hogy gyerekkoromban olvastam tőle valamit, de az is lehet, hogy egyszerűen csak nagyon otthonosnak éreztem a szövegeit. Egyszóval olyan írónak éreztem, akinek a mondatai között nagyon otthonosan tudok mozogni. Hatással is volt rám, ezt sem lehetne tagadni. Vagy nem lenne érdemes tagadni, hiszen vannak írásaim, amelyeken kifejezetten látszik a hatása. Személyesen általában elég sikerületlenek voltak a találkozásaink. Néha nagyon mulatságosak, de sikerületlenek. Szinte általános szabály, hogy fiatal emberek az általuk tisztelt mestereket vagy kollégákat a tisztelttől és a félelemtől nem tudják megszólítani, hülyeségeket beszélnek és hülyeségeket csinálnak. Egyszer a *Rózsakiállítás* című könyvét mutatta nekem, csak úgy letette az asztalra. Fantasztikus rend volt náluk, tisztaság és nagyon finom antik bútorok, bársony kárpitok, szőnyegek. A könyv az asztalon feküdt, és én a kávé végigborítottam az asztalon, végig a könyvön. Ahányszor találkoztunk, mindig történt valami ilyen borzalom, amit ő úri nemtörődomséggel, angolos

eleganciával annyira nem vett észre, hogy talán tényleg nem is vette észre. De ez nem igaz, mert valószínűleg dermedten nézte, hogy miként csöpög le a kávé az asztalról a perzsaszőnyegre, és én ettől az egésztől miként tipródok és izzadok. De még ennél borzalmasabb és mulatságosabb dolgok is megestek, ahányszor találkoztam vele, utána mindig rosszul kellett éreznem magam a saját hülyeségem miatt.

– *Mi az, ami önre legmélyebben hatott Örkényből mint íróból? Mik azok az örkényi jellegzetességek, amelyek kitapinthatók az ön műveiben?*

– Erre a kérdésre egész egyszerűen lehet válaszolni: az hatott, ami Örkény volt, a fanyarsága, a hihetetlen humora. Amikor az egypercesek kezdtek megjelenni, és aztán egyre termékenyebb lett, szinte hozzátartoztak az *Új Íráshoz* és az *Élet és Irodalomhoz* ezek az egypercesek; az ember arra várt, hogy az újabb egyperceseit olvashassa. Ez számomra olyan volt, mint tengervízben fürdeni. Most a tengert értsük úgy, mint valami végtelent, elérhetelent, ahogyan, mondjuk, ennek az országnak nincs tengere. Tehát valamiféle különlegeset is jelent. Valami olyasmit, ami eleve jelen van a gondolkodásunkban, ami az egész szemléletünk egyik alapeleme, az esszencia. Azt hiszem, hogy nála jobban senki nem formálta meg ezt az esszenciát, senki rövidebben, tömörebben, csattanósabban. Ha lenne a magyar történelemnek egy nagy képeskönyve, akkor ezek az Örkény-egypercesek benne a képaláírások. Bármilyen rettenetes képeket bele lehet tenni ebbe a nagy képeskönyvbe, és bármilyen szép képeket, és ezeknek a képeknek egyetlen hiteles aláírója van magyar nyelven, ez Örkény. A magyar irodalom szemlélete általában szentimentális, vagy romantikus. Ez a két dolog hiányzott belőle. És ez rám nagyon nagy hatással volt. Meg az, amiről azt szokták mondani, hogy groteszk, de hát ez már irodalmi ügy. Engem is érdekelt a maga idejében. A hatvanas évek vége felé magam is kísérleteztem ilyesmivel. Van egy hosszabb elbeszélésem, a *Klára asszony háza*, amelyben kifejezett örkényizmusok találhatóak. Az igazi örkényizmusok azonban nem azok, amelyek közvetlenül láthatók. Mondjuk ebben az elbeszélésben közvetlenül láthatók. Hanem amikor az ember tudja egy-egy mondatról, hogy na, ezt a mondatot most Mándytól vettem, ezt a mondatot Örkénytől, ez a mondat Mészölyé; nálam ez a három a leggyakoribb. Ottlik-mondataim gyakorlatilag nincsenek. Vannak olyan mondataim, amelyek Esterházy-mondatokkal vannak korrespondenciában, de csak korrespondenciában, tehát őt tudom a mondatom mögött, de nem veszem el tőle a mondatát. Ő fordítva van ezzel, elveszi tőlem, és már nem is tudja, hogy mögötte állok. De Örkény nagyon gyakran előjön a mondataimból; nem tudom, hogy melyik kifejezésem mögött van Örkény-mondat. Ehhez hozzá kell tennem, hogy nem voltam és nem vagyok tanítványa, és még az igazi rajongóinak táborába sem tartoztam. Gondolom, hogy nem is kedvelte a rajongóit, nagyon száraz ember volt. Lehet, hogy jólesett neki a rajongás, de azt hiszem, hogy terhes volt számára.

– *Az előbb említette, hogy jelen van Örkény, többször is említette ezt a képeskönyvet. Tudna esetleg néhány címszót mondani ebből a könyvből?*

– Nem, mert nagyon rosszul működik az emlékezetem. Versek sem tudok kívülről, címeket is képtelen vagyok megjegyezni. De mégis: özvegy Varsányiné. Atomháború után, de bármilyen katasztrófa képét is felidézhetjük. Özvegy

Varsányiné, aki mindent túlél, és ha már túlélte, akkor nagyon találékony, ha találékony... nem érdemes kommentálni, ezeket el kell újra olvasni. Állandóan. Tulajdonképpen benne vannak ezek az ember fejében. A meggymag. Mind-egyik. Vagy nagyon sok. Mit tudom én, de itt van. Lám, az ember melegségre vágyik. Gomboszegi házamban nem tudok úgy a cserépkályhának nekidőlni, hogy ne jusson eszembe. Az ember melegségre vágyik. Miközben a kályhás dolgozott, építette a három cserépkályhánkat, úgy néztem őt, ahogy valószínűleg Örkény nézhetette a kályhást, aki neki dolgozott. Vagy mit tudom én, a vakaró-dzós család. Amikor a házat megvettük, renováltuk valamennyire, elkészült, akkor mondtuk a feleségemmel, hogy most aztán elkezdhetünk vakarózni. Örkény valamit hihetetlenül eltalált, de ezt se kell kommentálni, semmit nem kell kommentálni. Felépül a ház, és akkor az ember vakarózni kezd, és az egész család vakarózik. Szereti-e az ember Hölderlint, ez egy második világháborús lövészárokban vagy egy kivégzőosztag előtt nagyon reális kérdés. Kivégző és kivégzendő miért ne társaloghatnának éppen költészetről a kivégzés előtti pillanatokban. Az íróasztal-tettetést, aki nem rántja ki a pisztolyát, valamennyien ismerjük. És van, akinek a saját gyilkosát kell megismernie, akivel az előző pillanatban még költészetről beszélgetett. Ez is természetes. Szóval ezek képek, ezek közös képek, ennek az elég szörnyű történelemnek az anyagából. Ha túléli az ember, akkor kényszerűen mulat is, gyászol is, megmosolyogja saját magát; ez nagyon ritka képesség, azt hiszem. Örkény alapképessége. Nem másokon mosolyog, nem másokat mosolyog meg, nem másokon nevet, hanem saját magán. Nem marad ki a szenvedésből, és ezért nem maradhat ki a szenvedés utáni elnéző iróniából se. Hát ezt mondom, hogy nem marad ki semmiből.

– *Mi a hatvanas években voltunk fiatalok, és ránk is nagy hatást gyakoroltak az egyperces novellák. Volt egy barátom, akivel nagyon sokszor rejtjelezve úgy beszélünk, hogy most itt van Wolfné, itt van Varsányiné meg a dr. KHG, amit az előbb ön is említett, és megértettük egymást. Ez több évig, majdnem nyolc-tíz évig tartott így.*

– Nagyon gyakori jelenség, hogy a nagyon jelentős íróknak, a jelentőségnek ez persze nem a mércéje, de a hatásuknak mindenképpen, annyira plasztikus a nyelvük, az a nyelv, ami tulajdonképpen a köznyelvből emelkedik föl, sohasem át, tehát nem átemelésről van szó, hanem fölemelkedésről, szóval ez annyira plasztikus, hogy a közönség visszaveszi és használja. Az emberek elkezdnek Örkényül beszélni. Mert Örkény az ő nyelvüket emelte föl, az ő gondolkodásmódjukat, az ő világlátásukat emelte nyelvvé. Kétségtelen, a hatvanas évek végétől az ember ezeket az egyperceseket hihetetlen boldogsággal és kíváncsisággal vette a kezébe, élte át. És akkor bizonyos értelemben, akik olvastuk, átvettük mint nyelvet. Később ugyanez Esterházyval is megisméltődött. Én ugyan nem vagyok hajlamos arra, hogy mások nyelvét átvegyem, de a saját generációmban magam is éreztem, hogy Örkényül lehetett beszélgetni. Mint ahogy később, a tíz vagy a húsz évvel fiatalabbak elkezdtek Esterházyul beszélni. És ez egy gyönyörű játék a köznyelv és az író, az író és a köznyelv között. Szinte látszik, hogyan, miként csinálják egymást.

– *Visszatérve a történelemkönyvre, kicsit szűkíteném a kört, Örkényt olvasván rögtön Magyarországon, és még szűkebbre zárva, Budapesten vagyunk, tehát mintha Pest*

tökéletes látletét kapnánk. Nem tudom, hogy jól látom-e? S a másik: a groteszk és az abszurd ábrázolások, amelyek nagyon is reálisak.

– Azt szokták mondani, hogy ez Pest, tehát hogy ez nyelvileg Pest. Ezt kétféle hangsúllyal lehet mondani. Használható mint tárgyilagos ténymegállapítás, mint ahogy Debrecennek és Szegednek is van egyfajta nyelve, sőt az onnan származó szerzőknek is, ez tehát természetes, másrészt lehet rosszálló értelem-ben, szidalomként használni. Ezek szerint a pesti nyelv, ugye, nem nyelv, és ezért irodalom se lehet belőle. Örkény nyelvével kapcsolatban furcsa módon ez az utóbbi vád, legalábbis az én ismereteim szerint, mintha föl sem merült volna. És ha nem merült föl, akkor azért, mert ez a nyelvi hovatartozás se megállapításként, se vádként nem áll meg a lábán. Nem lenne igaz, ez a felszín felszíne. Ő elsősorban filozófus, olyan filozófus, aki talán Kantot nem is olvasott, én ezt nem tudom, az is lehet, hogy filozófiával soha nem foglalkozott. A szónak az eredeti értelmében filozófus, olyan ember, aki szeret gondolkodni, aki számára a gondolkodás nagyon fontos dolog. Igen érdekes, hogy amikor beszélgetett vele az ember, akkor elvont beszélgetésre gyakorlatilag nem volt rávehető, vagy ha durván akarok fogalmazni, akkor azt mondanám, nem volt rá alkalmas. Tárgyilagos beszélgetésre annál inkább. És mintha ez a tulajdonsága valamilyen kapcsolatban állt volna a hihetetlenül nagy szemével. Mintha mindent nagyon közelről látott volna. Vagy a hadifogságával állt kapcsolatban, nem tudom, nagyon sok mindennel biztosan, de ezzel együtt azt mondom, hogy nagy filozófus volt, nyelvfilozófus is. A budapesti nyelvet a gondolkodásnak egy olyan rétegébe emelte, ahol a lokál már érdektelen. Mert ha akarom, akkor egy közép-európai nyelv, ha akarom, egy kelet-közép-európai nyelv, ha akarom, akkor monarchikus nyelv, ugyanis egészen a monarchiáig vissza lehet látni benne, vagy a magyar középosztály nyelve, a magyar úri osztály nyelve, ez mind-mind benne van, minden szintjén kapcsolódik ennek a térségnek a nyelvtörténeti, szociológiai állapotához, mintegy ennek a kvintesszenciája, ennek a sűrítőmánya ez a nyelv. Nem él, nem élő nyelv, de él, mit tudom én, él a pesti kabaréból, él a tréfából, mindenből él. Örkény azonban ugyanilyen otthonos a nem pesti nyelvben is. Ha az ember elolvassa a *Tótékat*, akkor teljesen világos, hogy ugyanilyen idegpályákon ráng Tóték agya, pedig ők nyelvileg sem pestiek. Vagy ha az ember elolvassa a *Macskajátékot*, én ebben semmi pestit nem éreztem. Ez a vidéki, úri, keresztény középosztály szentimentalizmusa, durvasága, közönségessége, a vágyai és álmai, a realitása. Én semmiképpen nem korlátoznám őt nyelvi tekintetben Budapestre, és Pestre végképp nem. Sohasem volt henye, sohasem volt laza. Hihetetlenül egyszerű szerkezeteket használ, és hihetetlenül kemény mondatok jönnek ki belőle. S ha azt mondom, hogy egyszerű, akkor ezzel csak azt akartam mondani, hogy nincsen feldíszítve, például annyira feldíszítve, mint az én mondataim. Stílusa dísztelen, mint ahogy maga is dísztelen ember volt. Am hogy mennyire megmunkáltak a mondatai, tehát hogy egy-egy egyszerűen megfogalmazott mondata mögött micsoda munka van, az furcsa módon azokon az írásain látszik a leginkább, amelyek az utóbbi években Radnóti Zsuzsa jóvoltából jelentek meg; amelyeket nem publikált, vagy nem vett fel a gyűjteményeibe, mert ilyennek vagy olyannak ítélte. Gyakorlatilag már megmondhatatlan, hogy vajon miért ítélte egyik vagy másik írását kevésbé jónak,

amikor egyformán jók, de jó néhány írásán mégis látható, hogy miért tartotta őket sikerületlennek. A mondatok egyszerűen lazábbak, kevésbé pregnánsak, kevésbé szikárak, tehát valamit nem tudott megoldani. Látszik, éppen a zavarokból látszik, hogy milyen fegyelmezett mondatokat írt. S ha a pesti nyelvnek van valamifajta egyértelműen elítélhető sajátossága, ha van olyan nyelv, amelyet egyáltalán elítélhetőnek tekinthetünk, mert hát ez hülyeség, ilyen nincs, akkor ez éppen a lezsersége, a hányavetisége, akár a hangsúlyait, akár a grammatikai igényességét illetően – ilyennek nála nyoma sincs. Az ő stílusa mindennek az ellenkezője. Az ő stílusa egy szikár, a felvilágosodás filozófiáján nevelkedett embernek, a megismerő embernek a nagyon takarékos stílusa.

– *Ha az élő Örkényről beszélünk: ez az ábrázolás, amit groteszknak vagy abszurdnak szoktak nevezni, ugyanúgy köztünk van, jelen van, hiszen ezt úgy is lehet mondani, hogy ez a korunk tragikumja. Nem tudom, jól látom-e?*

– A groteszk vagy az abszurd egy stílusirányzat volt, és mint ilyen, időhöz kötött. Örkény jó néhány írásában igyekezett tisztázni ennek a stílusnak a mibenlétét, a hozzá fűződő viszonyát. Interjúkban, amelyeket akkoriban én nagy érdeklődéssel hallgattam, néztem, olvastam; egyfajta vonzalmat éreztem az irányzat iránt, és nagy tehetetlenségemben és kínomban azt reméltem, hogy talán számomra is használható. De nem bizonyult annak. Meggyőződésem, hogy a groteszk fogalmával bizonyára körülírható valamennyire a munkássága, de nem érzem egészen indokoltnak, hogy ennyivel megelégedjek az ember. Inkább arra gondolok, hogy volt a háború után a túlélőknek egy sajátos életszemlélete, életérzése, amiről ő sokszor és sokféleképpen írt. Elsősorban talán a túlélők szégyene. Mások elpusztultak, én életben maradtam. Világos, aki túlélte és nem pusztult el, az bizonyára erőszakosabb volt, meg szerencsése volt, meg hát az isten tudja. Örkény nagyon racionális ember volt, akitől elég idegen lehetett mindenféle misztika, nem hajlott a metafizikus gondolkodásra. Ő inkább a kézzelfogható dolgok embere volt, és éppen ezért racionális szinten közelítette meg annak a katasztrófának az emberi képtelenségét, amit átélt, és annak a képtelenségét vagy valószínűtlenségét, hogy túlélte. Ez pedig így vagy úgy, az egész nemzedékére, legyen az német, francia, angol, magyar, cseh, valamiként jellemző. És ez sokkal fontosabb a mai napig, mint hogy volt egy ilyen stílusirányzat, és hogy az irodalomtörténet ezen stílusirányzat képviselőjének tartja. Nem hiszem, hogy őt egy stílusirányzattal azonosíthatnánk, és azt sem hiszem, hogy ez a stílusirányzat önmagában nagyon jelentős lett volna. Nem volt nagyon jelentős. Hihetetlenül jelentős alkotók voltak, akiket ebbe az irányzatba így vagy úgy besorolunk. Például az abszurd drámaírók, vagy éppen Örkény, aki szintén nagyszerű író volt, de meggyőződésem, hogy se groteszk, se abszurd író nem volt, egyszerűen csak egy kiváló magyar író, aki így vagy úgy kapcsolódott egy stílusirányzathoz.

– *Örkény István egyik novellájának címe: Meddig él egy fa? Meddig él egy író?*

– Ez bizony nagyon-nagyon furcsa dolog. Amikor egymás mellett éltek, Déry, Örkény, Németh László, egyszóval ott voltak ezek a nagyon jelentős írók, akkor elég világos volt, hogy Örkény nagyon érdekes, nagyon jó író, de az igazán nagy alkotó Déry és Németh László. Most nem így látom. Biztosan ők is kiválóak, de velük együtt Örkény is. Egyébként fogalmam sincs, mi az, hogy nagy

író meg kis író, de az a furcsaság történt, hogy Örkénnyel megállás nélkül találkozom beszédben, újságban, a saját gondolataimban, és magam nem egy kérdésben akkor is vitatkoztam vele, most is, tehát ezek a viták megmaradtak, míg Németh László kövületté vált, a nyelve eltűnt, nem érzékelem. Déry szintén. Holnap föltámadnak, nem támadnak föl, erre nem lehet választ adni. Arra viszont lehet, hogy Örkény a halála másnapján már élt, és azóta folyamatosan él. Nemcsak azért, mert állandóan találkozom vele az újságban, beszélgetésekben, hanem azért, mert a nyelvben és a gondolkodásban is jelen van. Az persze megjósolhatatlan, hogy holnapután jelen lesz-e, mert lehet, hogy akkor más lesz jelen. Jósika Miklós vagy valaki más, ezek kiszámíthatatlan dolgok. Magyarán, nem lehet tudni, hogy meddig él egy író. Van aki hétszáz év múltán is él, van, aki ötven év múltán feltámad, és soha többé nem hal meg, de olyan is van, aki mint író soha nem is élt, és nem is fog élni.

– *Milyen vitákat folytatna Örkénnyel így naponta?*

– Ez egy hosszú történet, egy másik ügy, röviden nem is lehet elmondani. Ha rövidre fognám, akkor biztosan igazságtalan lennék, úgyhogy ezt most tegyük el máskorra. Ez egy politikai jellegű vita.

– *Kérem, próbálja elmondani, miről szokott vitatkozni vele, mondjuk irodalmi kérdésekről, vagy ha az újságot kinyitja és elkezdi olvasni? Vagy inkább úgy kérdezem, hogy álmában megjelent-e Örkény?*

– Nem emlékszem rá, vagy nem észleltem, hogy megjelent volna. Elég gyakran eszembe jut az a politikai vita, amit elég rejtett formában folytattam vele, meghitt beszélgetésekben; azért nem nyíltan, mert egyrészt annyira azért nem voltunk jóban, másrészt az életútja eleve lehetetlenné tette, hogy egyenrangúként beszélgessek vele. A korkülönbség tette lehetetlenné, meg az elfogódottságom. Ő valószínűleg nagyon vágyott arra, hogy egyenrangúként beszélgesse nek velem és ne alulról fölfelé.

– *És most többet vitatkozik vele?*

– Nem, ez a probléma elég világossá vált, és a történelem megoldotta a kérdéseket. Örkény közvetítő szerepet vállalt. Közvetítő szerepet vállalt a diktatórikus jellegű hatalom és a kiszolgáltatottak között. Tekintélye lehetővé tette, hogy különböző emberekkel beszélgessem, és én ezt akkoriban nagyon veszélyes dolognak éreztem. Olyannak, amibe én nem mentem volna bele. Morális megfontolásból nem mentem bele, ám látnom kellett, hogy nem tudok senkinek sem segíteni, ha bajban van. Ő viszont megőrizte ezt a valójában hatalmi pozíciót, és mindig segíteni tudott azoknak, akik éppen bajban voltak. Sokat gondolok rá mostanában. Vajon ezt a felfordulást miként élte volna át? Talán annyira megviselte volna, hogy bele is hal. Magyarországon szerencsére még nem, de például Németországban azok az emberek, akik vállalkoztak erre a nagyon nehéz és nagyon kényes közvetítői szerepre, nevezetesen arra, hogy a hatalom birtokosaival beszédhelyzetben maradjanak, és ha valaki bajba kerül, akkor segítsenek, Németországban ezek az írók elég nehéz helyzetbe kerültek, és ezért hangsúlyozom, hogy Magyarországon szerencsére ezidáig nem. Ezen szoktam gondolkodni, s mert ha egy ilyen belső monológ elindul, akkor már én sem érzem jól magam, tehát elképzelem, hogy ő sem érezné túl jól magát. Az emberek feledékenyek, elfelejtik, hogy tegnap milyenek voltak, és kik voltak, mit gondol-

tak. Egyszerűen nem tudom, hogy Örkény miként csinálná, erre kíváncsi lennék. És ezért ezeket a csöndes, belső beszélgetéseket bizonyára folytatni fogom velem.

– *Választ nem kapott?*

– Nem. A túlvilággal nem szoktam érintkezni.

MÉSZÖLY MIKLÓS

– A *Magyar Napló* egyik számában rövid szösszenettel emlékeztem Pistára, hogy úgy mondjam, megszólítottam, élőként szólítottam meg, s ebben pontosan benne volt, hogy számomra milyen formában, mennyire élő az írói alkata, „észrevevői mechanizmusa”, s az egész stilaritás, amiben nála a világ megjelent. Pista mind a személyes emlékezetben, mind írásaiban nagyon erősen közöttünk van. Ha csak a legjellegzetesebb írói telitalálatát veszem: az *egyperceseket*, s az abból levonható esztétikai szuggesztíót, azt gondolom, hogy az egypercesek hatása éppen a ma nagyon szaporodó úgynevezett posztmodern szövegeknek a struktúrájában, szemléletében akkor is visszajátszik sokszor, ha nem tudunk róla, vagy éppen a kritika ezt nem veszi észre. Különleges és sajátos Pistánál, hogy az abszurdnak, groteszknek, ironikusnak, a szürreálisnak a panel elemei – és nemcsak az egypercesekben – olyan karteziánus stilaritással jelentek meg, ami írásait erősen megkülönbözteti a hatásuk alá került nagyon sok modern, posztmodern szövegtől; ugyanis a minimalizálásnak, az élőbeszédnek egy majdnem végletes feszítettségével operál és facsarja ki belőle az esztétikumot. Az igazi olvasói feszültséget az Örkény-írásokban az adja, hogy ezzel a klasszikus karteziánus puritánsággal keresi meg azt az egy szót, ami oda való, és nem hagy több alternatívát. A villanófény esztétikáját tudja megvalósítani. Talán mindenki ismeri azt az effektust, amit az éjszaka felvillanó reflektorok művelnek az égbolttal és az égboltnak a sötétségbe rejtőző felhőivel. A reflektor suhanva átmejj rajtuk, s bár kioltódik a reflektor, mégis az az érzésünk, hogy másodpercekig ez a fény suhanás ott marad még az égen, s még megvilágítja a felhőket. Ilyenfajta esztétikai-stiláris hatása tud lenni az olyan formában letett szövegnek, amilyen például az egypercesekben megnyilvánul. Mint egy reflektor világít át egy bizonyos problémaszakaszt, bizonyos létszituációt, átsuhan rajta, s ő maga már el is hallgat, csupán bennem asszociálódik tovább, sokkal jobban, mintha tíz jelzővel vagy tíz mondattal tovább mondaná. Ez a puritánság irodalmunkban egyenes vonalon vezethető vissza – például – egy Kosztolányi-féle esztétikához és stiláris tartózkodáshoz. Mégis megkülönbözteti Kosztolányitól, hogy a kor egész létezési-politikai hangulatára tudott ezekben az írásaiban – nem csupán homo aestheticusként – válaszolni, az abszurdnak, groteszknek, ironiának, szürreálisnak bizarr vetületével és egyensúlyával. Ugyanakkor a ráközelítés puritánsága mindig valamilyen erkölcsi megrendüléssel jár együtt. Anélkül, hogy az er-

kölcs, vagy arra utaló szó bármilyen formában ki lenne mondva. Tudniillik a felelősség. Ennek szuggesztíója a megjelenítésben és stílusban maradandó érték.

– *Időnként egy szó vagy egy mondat az írásból kinőve önállóvá válik, mint például a Budapest című novella befejezése. Ez is nagyon élővé teszi Örkényt és műveit.*

– Írásban, de köznapi beszélgetésben is megfigyelhetünk (elsősorban értelmiségi szóhasználatában) bizonyos mértékig meghonosodott, és nagyon pontosan Örkényre visszavezethető szemléleti és megfogalmazási módokat. Tulajdonképpen nem is tudatos ez azoknál, akik használják, különösen a fiatalok esetében. Azt hiszem, az a legszebb túlélése egy műnek, írói teljesítményének, mikor képes átmenni társadalmi népszokásba.

– *Meddig él egy író? Erre természetesen több választ is lehet adni.*

– Általában nem nagyon hiszek az írók zajos „továbbélésében”, akár az írók próbálkoznak vele, vagy akár a róluk alkotott kritika próbál effélet besulykolni az olvasóba, kortársakba. Efemer erőlködés. Kétségkívül vannak írotípusok, akik mindent elkövetnek, hogy ennek a közvetlen örömét, a még személyesen megélt sikert, vagy nem is tudom mit – azonnal learassák. Persze, vannak, akik valóban rá is vannak szorulva erre, mert aztán később, amikor már nem lesznek, úgysem kerül rá sor... Én abban a sikerben hiszek, amit egy írás siettetés nélkül hordoz. Szerintem az igazi író úgy hat távlatosan, mint a stroncium. Hosszan élünk vele együtt, s nem tudjuk – és most pozitív értelemben gondolom a stroncium hatását –, hogy mikor és hogyan kezd kiteljesedni bennünk a sugárzóan roncsoló hatása. Azt hiszem, ez az igazi tartósság. Épp az íróasztalom is árulkodik. Csehovot olvasom már hetek óta újra, rövid tárcáinak a gyűjteményét. Csofálatos tenyészet-világ ez, egy emberi színjáték elévülhetetlen mozaikdarabja. Mindegy, hogy mily messze esik tőlem, egyszerűen itt áll, itt van, és úgy hat, mint a stroncium. Szépen a maga módján tempózik újra és újra a mai öregek és fiatalok felé. A tartós irodalom ilyen, lassú gesztusokkal, lassú szavakkal közelít meg bennünket.

– *És ez érvényes Örkényre?*

– Azt gondolom, hogy Pista tökéletesen eleget tett ennek az igénynek, mindekenélőtt a népszerű és joggal népszerűsített említett műfajában. Ez a műfaj a kvintesszenciája mindannak, amit mondani akarhatott, és tudott is mondani a világról. Eltekintve attól a forradalom előtti időszakától, mikor magát is megtévesztve – műfajban és egyébben – olyan irányba kalandozott el, ami nem volt igazán az övé. Két anekdotikus apróságot említenék itt. Én is kínlódó típus vagyok írás közben; s egyszer, emlékszem, Kisorosziiban kaptam tőle egy lapot, amikor már hosszabb ideje nem találkoztunk, csak tudta, hogy gyötrődöm valamivel, egy reménytelen regényen dolgoztam, vagy nem tudom, min. Egy kis humorisztikus levélapot küldött, ezen Gorkij ül az íróasztala mellett, rettenetesen töpreng, és felülről, mint a képregényekben, odahajol föléje Lenin, kiterjeszti felé a tenyerét, s egy karikával bekeretezve Pista odaírta Lenin szájához: „Mit piszmogunk már azzal a szar regénnyel annyit, elvtárs?” A másik anekdotikus morzsa, ami talán valahogy ide passzol: Csehov levelezésében találunk egy érdekes darabot. Felfigyelt a fiatal Gorkijra, aki elküldte neki az írásait. Az egyik elküldött novellában az első három-négy oldalon egy rettenetesen hosszú, bő lére eresztett, rengeteg jelzővel ecsetelt természeti kép volt leírva: vihar közele-

dik, esik az eső stb. Csehov erre a novellára, melyet egyébként jónak tartott, szüksézáván csak azt írta, hogy ez az első három oldal talán túlzás, túl sok, ellenben amikor belép a főszereplő, attól kezdve az írás megragadó, szuggesztív; és bizonyára jobb volna, ha a novella így kezdődne: Esett az eső. Mindig újra megrendít Csehovnál a naiv és élesen pontos kritika, ahogy Csehov a hozzá küldött írásokat bírálta; vagy az embereket. Tévedhetetlenül jut oda, ahol baj van, s egy megvilágító szóval rengeteget tudott elmondani. A puritánságnak és tartózkodásnak a gesztusával az író automatikusan teremti meg az olvasóban a saját visszatartott kiegészítéseinek parttalan világát. Több egy adott helyzetben az a két szó, hogy esik az eső; az én asszociációimmal s az esőhöz kötődő összes élelményemmel együtt sokkal gazdagabban tud élelesen megjelenni, mintha én – akár Gorkij vagyok, akár nem – három oldalon keresztül ecsetelném az esőt. Csak meg kell találni a helyet, ahol a szüksézáví leírás, szűk jelzés elegendő, sőt több annál a három oldalnál. S persze, nem szabad kétségbe vonni, hogy egy jó konstrukción belül igenis szükség van és lehet valamely „vihar” részletesebb leírására. Arányérzék kérdése, hogy *mikor, mit, hogyan* – ezen múlik az egész.

Ha egy író az írásaiban gondolkodásom mozgását úgy hozza működésbe, hogy az írást letéve nyugtalanul továbbgondolom a magamét –, akkor ő egy élő író. Akkor ő belépett a szobámba, leült velem szembe, és beszélgetek vele.

– *Nádas Péter mondta, hogy vitázik önmagában Örkényvel. Te miről beszélgetnél vele?*

– A tartózkodásra való törekvésének legtöbb moccnásával egyet tudok érteni – noha ő teljesen más anyagban, s egy teljesen más emocionalitásból kiindulva „ette meg” a világot, amely körülvette. Pistát fiatalabb korában személyesen nem ismertem, lényegében a forradalom utáni hónapokban ismerkedtünk meg, s utána alakult ki közöttünk egy valóban beszélgetni tudó jó és meleg barátság. Az ő élelményvilága, mind az élethez való alkalmazkodásban, mind az abban való elhelyezkedésben – ami valamennyiünket így vagy úgy, a magunk módján jellemez – erősen más volt, mint az enyém. Mégis, a dolgok megragadásában nagyon sok rokon gesztusunk volt, noha, amit fontosnak tartottunk, más premisszákból, más élelményanyagból táplálkozott. Ez viszont épp az a fajta különbség, ami egy baráti kapcsolatot el tud látni azzal a feszültséggel, ami jót tesz, és tartósítja azt. Én nem vitázom vele. Nem tudom pontosan, Péter a vitát miképp és miben gondolja el. Én egyszerűen egyet tudtam érteni azzal a kartéziánus ösztönnel, ami benne dolgozott, s ami más módon, de nálam is nagyon erős formáló erő, sőt, formáló kedvemnek egyik központi motorja. Rokon mássága nem vitára ösztönöz, hanem kíváncsiságra, amit a saját hasznomra is fordíthatok.

A randevú természetrajza

Vártam a megfelelő pillanatot. Mert teremteni nem tudtam. Nem voltam képes egy könnyed mondatra: te, most mennem kell. Arra pedig végképp nem, hogy a közeli parkba fussak, s vissza.

Szorította a kezemet. (Fogd már meg a mancsomat – mondta néhány órával azelőtt.) Sejtmem sem volt, meddig bírom az inger növekedését. Vártam, hogy megszakad a szavak mögötti burjánzás, és hazaszaladhatok.

Azt mondta: szeretne felboncolni egy követ. Megálltunk a házuknál. Akkor nem bírtam tovább, bevizeltem. Szerencsére már besötétedett, nem láthatta nadrágom elváltozását.

Többé nem találkoztunk. Még írt hozzám egy esdeklő verset. Összetekertem, s beledugtam a megrepedt házfal részébe.

A felmosórongy

Egy napon fölkinálta magát. Belémarkolt valamelyik lány azok közül, akik még ötödikben szerelmes levelet csúsztottak kezembe. Aláírták vagy öten.

Nem volt olyan év, hogy egyikőjünkkel ne estem volna szerelembe. Ötödikben színes fényképet adott a szóke, hatodikban csaknem a barna vállára tettem tenyerem. Betegágyából üzent a legszebb szemű. Ők bíztattak kórusban a kézilabdameccsen, a bekapott potyagólok ellenére is.

Cicázni kezdtünk a felmosóronggyal. Élveztük hűvösségét, ahogy ujjunk a mélyére hatolt. Az első ütközések után egyre merészebben gabalyodtunk össze, felajzva birkóztunk. Alig vártuk, hogy egymáshoz érjen bőrünk, közel kerüljön szánk. Gyönyörűséges volt minden, a rongyról arcunkra fröccsenő csepp. Boldogan lihegett az osztály.

Akkor belépett a fizikatanár. Éppen abban a pillanatban a táblának csapódott a felmosórongy. Mikor megkérdezték, ki tette, felállt az egész 8. b.

A RELATIVIZMUS „NAGY ELBESZÉLÉSE” ÉS EGY KEDVEZŐ AJÁNLAT

1.

„A valóság nem olyasvalami – írja Peter Winch –, ami a nyelvnek értelmet ad. Hogy mi valóságos és mi nem valóságos, az abban az értelemben mutatkozik meg, amivel a nyelv rendelkezik.”¹ A nyelv, pontosabban szólva a világfeltáró nyelvek képezik azokat a végső horizontokat, melyek megnyitják a közös értelem interszubjektív világait.

Az alábbiakban Rortyt követve² amellet szeretnék érvelni, hogy a *linguistic turn*-nek ez a Winch által is képviselt, jellegzetes formája akarva-akaratlan, de végül is a metafizika megmentésére vállalkozik. Paradox persze ez a vállalkozás, hisz a világteremtő nyelvek pluralizmusával szükségképpen előálló relativizmust képviselői a „metafizika végével”, a metafizikai alapok hiányának feltárásával vélik igazolhatni. Számomra úgy tűnik azonban, hogy a végső horizontokká hiposztazált nyelvek *transzcendentálfilozófiai* értelmezésével maguk teremtenek ilyen, bár kontingens, de mégis végső és megkerülhetetlen alapokat. Tézisem ezek után úgy hangzik, hogy napjaink mind intellektuálisan, mind morálisan nehezen képviselhető relativizmusa nem a „metafizika utáni korszak”, hanem az e korszakba óvatlanul átmentett transzcendentálfilozófiai nézőpont következménye.

Ezen a ponton talán nem árt még annyit előrebocsátani, hogy az a két gondolkodó, akihez a nyelvi pluralizmus relativista értelmezése bizonyos joggal kapcsolódik, azaz a kései Wittgenstein és a *Lét és idő* Heideggere, ahogy én látom, nem egyszerűen „a” metafizika, hanem annak pregnánsan újkori alakjai, azaz épp a transzcendentálfilozófia meghaladására vállalkoztak. Azt jelentené ez, hogy a relativizmus pusztán félreértelmezésükön, netán egy félreértésen alapulna? Nyilván nem erről van szó. Amennyiben Wittgenstein és Heidegger búcsút mondtak a filozófiai vizsgálódások központi témájának, a végső igazságoknak, utat nyitottak egy ilyen *következtetés* számára is. Csak épp ezt a következtetést nem tartom szükségszerűnek vagy elkerülhetetlennek, s ha bizonyos értékeket – így például a liberális demokráciák értékeit – meg akarjuk őrizni, akkor kívánatosnak sem. Ami egyúttal persze annyit is jelent, hogy a filozófiai vizsgálódás véleményem szerint többé nem lehet már „objektív” vagy „bűntelen”. Búcsút véve az abszolút igazságtól, mely egyszer majd úgysis, nélkülünk is diadalmaskodik, a filozófia már csak ajánlatokkal élhet: megkísérelhet kapcsolatot teremteni elméleti önértelmezésünk és az ennek háttérében ábrázolt korproblémák, a jelen konfliktusaihoz való gyakorlati viszonyunk között. S bár az egyedül követendő gyakorlat kijelölésére többé nem vállalkozhat, felvá-

1 P. Winch: *Was heißt „Eine primitive Gesellschaft verstehen“?* In: *Sprachanalyse und Soziologie*. Szerk. R. Wiggershaus, Suhrkamp, 1991, 69. o.

2 Vö. R. Rorty: *Wittgenstein, Heidegger und die Hypostasierung der Sprache*. In: *„Der Löwe spricht... und wir können ihn nicht verstehen“*. Ein Symposium an der Universität Frankfurt. Suhrkamp, 1991, 69. o.

zolhat olyan utakat és lehetséges történeteket, melyek biztosítják a *motivált* választás, az *ésszerű megfontolásokon* alapuló vállalás vagy elutasítás lehetőségét.³

A relativista erre természetesen azt mondhatná, hogy már a kezdetén elvételtem a problémát: az *ésszerű választás* lehetősége nem áll fenn, hiszen csak saját kultúránk, csak saját nyelvünk érveit *követhetjük*. Én azonban úgy gondolom, hogy ez is csak egy – bár nem különösebben vonzó, de lehetséges – történet, nem pedig kényszerítő erejű belátás. A továbbiakban ezt kellene hát bizonyítanom, méghozzá egy olyan közös alapról, melyet osztok a relativistával: igen, a metafizika korszakának végére értünk, s végső igazságokra nem támaszkodhatunk többé.

2.

„A filozófia – írja Wittgenstein – éppenséggel mindent pusztán ábrázol, és nem magyaráz, nem következtet semmit. – Mivel minden nyíltan előttünk van, nincs is mit magyaráznia. Mert ami esetleg rejtett, az nem érdekel bennünket.”⁴ Heidegger pedig így fogalmaz: „Amennyiben a jelenvalólét lényegszerűen nem más, mint a *maga* feltárultsága, amennyiben feltárultként feltár és felfed, annyiban lényegszerűen »igaz«. A *jelenvalólét* »az igazságban van«.”⁵ Meglepő, radikálisan újszerű kijelentések ezek annak a klasszikus filozófiai gondolkodásnak a szemszögéből, mely görög kezdeteitől fogva arra törekedett, hogy kiemelje az emberi létezését közvetlenségéből, hogy az elrejtettet feltárja, s így kivezessen minket a platóni barlang árnyékvilágából a napfényre, mely a dolgokat igaz valójukban mutatja meg. Elég Szókratész perére gondolnunk, hogy világosan lássuk ennek a törekvésnek *kritikai* tendenciáját is, a filozófia eredendő szembenállását az élet közvetlenségével, a közösségi és politikai viszonyok mindenkor adott formájával. És akkor egyszer csak azt halljuk – méghozzá ismét nyilvánvaló *kultúrkritikai éllel* – hogy „nyelvem, úgy ahogy van, rendben van”,⁶ hogy „minden nyíltan előttünk van”, a hétköznapi ember jelenvalóságának egzisztenciális szerkezetéhez pedig hozzátartozik a létmegértés, s így világának el-nem-rejtettsége is. A létezés *egészének* mélyén munkáló *univerzális* erők – legyen ez Isten vagy a transzcendentális szubjektivitás – tovatűnni látszanak, s mintha csak a felszín maradna.

Éz a kép természetesen megtévesztő, hiszen „felszínről” beszélni itt csak a „mélység” vonatkozásában lehetne, s az új, metafizika utáni gondolkodást épp az jellemzi, hogy szakít ezzel a megkülönböztetéssel. A mélységgel együtt eltűnik a felszín is: az eredendő adottság (das Ursprünglichste) mi magunk vagyunk, nyelvi és társadalmi praxisunkba ágyazva, mely egy közös világ otthonosságát tárja fel a számunkra. Amikor Wittgenstein azt írja, hogy „csak egy nyelvünk van”, és „a köznyelv már maga a nyelv”⁷, nem a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonyáról beszél, hanem arról, hogy a tényleges nyelvhasználat *mögött* nincs egy olyan ideális nyelv, melynek tudományos-tárgyasító vizsgálata felfedhetné a tényleges nyelvhasználattól független, „valóságos” jelentéseket. A jelentés nem függetleníthető a nyelvhasználattól, s mert „egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy életforma része”⁸, a nyelv ismerete a vele összekapcsolódó tevékenységek ismeretét feltételezi. Szemben a „logikusok”, s így a *Tractatus* szerzőjének elképzelésével is, a

3 Vö. Márkus György: *A „rendszer” után: a filozófia a tudományok korában*. Akadémiai, 1994, 33. o.

4 L. Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. (Ford. Neumer Katalin) Atlantisz, 1992, 126. par.

5 Heidegger: *Lét és idő*. Gondolat, 1989, 388. o.

6 Wittgenstein: *Philosophische Bemerkungen. Werkausgabe*. Suhrkamp, 1984, Bd. II. 188. o.

7 Ludwig Wittgenstein und der Wiener Kreis. *Werkausgabe*, id. kiadás, Bd. III. 45. o.

8 Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, 23. par.

nyelv a világ tevékeny feltárásának „eszköze”, nem pedig olyan önálló entitás, mely mintegy kívülről adna jelentést a világ dolgainak. Közös tevékenységünk, nyelvünk és világunk ily módon egy szintre kerül és kölcsönösen egymásra vonatkoztatott: nincs közöttük olyan rés, amelybe beléphetnénk, s egy „mélyebb” vagy „felsőbb” lényeg számára helyet találhatnánk.

Heidegger kiindulópontja hasonló: az „elsődleges tényállás” a jelenvalólét tevékeny gondoskodáson alapuló „világban-benne-léte”. Nem indulhatunk ki a szubjektumnak az objektummal való szembenállásából – mondja Heidegger –, ahol is mindig kérdés marad, hogy a szubjektum a maga „belső szférájából” hogyan juthat át egy „másikba és külsőbe”. Ez az egész megismerés-problematika elesik, illetve származékos kérdéssé válik, ha az az elsődleges tényállás, hogy a jelenvalólét már a világnál van, amennyiben megértően viszonyul hozzá: dolga van valamivel, előállít valamit, elintéz és ellát, azaz gondoskodik. Mert e gondoskodás során egy olyan világot tár fel, melyben a dolgok mint foglalatosságok „valamire való”, „kézhez álló” „eszközei” adták a számára. Tevékenységstruktúránk egészében világunk dolgai már eleve *jelentéssel* rendelkeznek, s ebben az értelemben feltártak – e világ „jelentésségének rendeltetésösszefüggésében” megértettek. Épp ez a számunkra „már mindig otthonos” jelentésség teszi lehetővé azt a közös világot, melyben minden további nélkül beszélhetünk „valamiről”.⁹

Az, hogy a „jelenvalólét létehez hozzátartozik a létmegértés”, egyszerűen azt a már-már triviális, ám a filozófiai gondolkodás számára mégis oly alapvető tényt mondja tehát csak ki, hogy világunk dolgai „mint valamik” („mint kalapács”, „mint kilincs”) adták a számunkra, s meghagyván őket rendeltetésösszefüggésükben, *tudjuk*, hogy mik azok, mire valók, miként jönnek számításba és hogyan kezelhetők. A kilincs az, amivel kinyitjuk az ajtót, a kalapács az, amivel beverjük a szöveget a falba, s az erdő fája az, amivel fűtünk vagy amiből házat építünk – nem pedig külső objektumok, melyeket a szubjektumnak valamiként a megismerés hálójába kellene fognia s jelentéssel ellátnia. A tematikus kijelentés – mondja Heidegger Wittgensteinhez igen hasonlóan – a feltáró gondoskodás előzetes megértésén alapul. A kilincset azért nevezhetjük meg és azért érthetjük meg „mint kilincset”, mert már feltártként, „már kimondhatóként áll előttünk”¹⁰. „A kijelentés mint felmutatás a megértésben már feltártult, illetve körületekintően felfedett alapján valósul meg. A kijelentés nem semmire sem kötelező viszonyulás, amely önmagából elsődlegesen feltárhatná a létezőt általában, hanem már eleve a világban-benne-lét alapján áll.”¹¹

Amennyiben azonban a kijelentés *előfeltevésmentességének* lehetőségét többé nem ismerjük el, a kijelentés igazsága „származékossá” válik az igazság „legeredendőbb fenomenójával”, tehát azzal a már előzetesen megértett és feltárt világgal szemben, amelynek „alján áll”. Az igazság a gondolkodás új, metafizika utáni paradigmájában nem velünk szemben álló, tőlünk független tényállásokra, nem a külső objektumok rendjére vonatkozik immár, hanem éppenséggel a „jelenvalólét egyik létmódjaként” jelenik meg. A jelenvalólét nem abban az értelemben „van” tehát az igazságban, hogy „minden igazságba» be van avatva, hanem hogy egzisztenciális szerkezetéhez hozzátartozik legsajátabb létének feltárultsága”.¹² Az már bizonyos fokig másodlagos, hogy ezek után a jelenvalólét által feltárt világ el-nem-rejtettségét valóban az igazság „legeredendőbb fenomenójának” tartjuk-e, vagy a késői Heidegger – kiérleltettségünk tetsző – gondolatát követve megőrizzük az igazság „hagyományos” értelmét, és azt mondjuk, hogy az „el-nem-

9 Heidegger: id. mű, 203. o.

10 Heidegger: id. mű, 291. o.

11 Heidegger: id. mű, 300. o.

12 Heidegger: id. mű, 388. o.

rejtettség az, ami egyáltalában az igazság lehetőségét nyújtja”.¹³ A dolog ugyanis azon fordul meg, hogy csak az életformánkba, tevékenységstruktúráinkba ágyazott nyelven, és csak az általa feltárt világ vonatkozásában tehetünk igaz vagy hamis, sőt egyáltalában *értelmes* kijelentéseket. A közös értelmet és az interszjektív megértést illetően rá vagyunk utalva egy életforma nyelvi közösségére.

Az igazság ezek szerint nemhogy előfeltevésmentes lenne, de éppenséggel egy közös előfeltevérendszerben való részvétel teszi csak lehetővé. Az igazságnak ez a felfogása mélyen meghatározza a metafizika utáni gondolkodást, s nem hagyta érintetlenül a tudományok objektivitásáról kialakított képünket sem. Elég ezen a ponton a tudományos paradigma kuhni fogalmára utalni. A tudományos paradigma is egy világot tár fel: megnyitja a tudomány számára lehetséges kérdések értelmi horizontját, s a normál tudomány „rejtvényfejtő tevékenysége” számára biztosítja a problémák el-nem-rejtettségét. A tudományban lehet persze tévedni és hamis állítást tenni, de miként a jól megszerkesztett rejtvény, a jól szerkesztett paradigma is szavatolja a megoldás lehetőségét. Csak arra enged rákérdezni, ami már „nyíltan előttünk van”, s ami elrejtett, azt mint érdektelent félreoljaja.

Természetesen az a belátás, hogy az igazság közös előfeltevéseken alapul, önmagában még nem szükségképpen vezet relativista következtetésekhez. Fel sem merül ez a probléma, ha a közös előfeltevéseket az emberi Ész, a Racionalitás vagy a közös Emberi Természet időtlen és univerzális elveivel azonosítjuk. Heideggernél és Wittgensteinnél azonban nyilván nem erről van szó. A jelenvalólét eksztatikus időbeliségét hangsúlyozó Heideggernél a történelemben feltárt világok pluralizmusával kell számolnunk. Wittgenstein pedig – az antropológia modelljét követve – az életformák sokaságával inkább a térben tételezi a világok ugyanilyen pluralitását. És az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy itt csak olyan „mélység”, azaz végső alapok nélküli világokról beszélhetünk, melyek mögött sem egy olyan „igazi valóság”, sem egy olyan „ideális nyelv” nem áll, mely lehetővé tenné, hogy e kontingens világokat kívülről és előfeltevésmentesen ítéljük meg.

Ezzel a relativista értelmezés előtt már nyitva áll az út. Mielőtt azonban erre a kérdésre rátérnék, annyit mindenképpen szeretnék jelezni, hogy a napjainkban központi kérdésnek tetsző relativizmus-probléma Heideggernél és Wittgensteinnél távolról sem állt a centrumban. A világban-benne-létet illetve a közös életformák elsődlegességét hangsúlyozó heideggeri-wittgensteini *kultúrkritika* a felvilágosodás túlfeszített individualizmusa ellen irányult. Annak az atomizált individuumnak a kultúráját illetve, mely szabadságát és autonómiáját egy varázstalanított világ tárgyiasításának árán kívánta megvenni, és a „semlegesített tények” kezelésére olyan tudományos-technikai civilizációt, valamint bürokratikus irányítási rendszert hozott létre, mely a közös életformákban feltárt emberi értelmet („jelentésséget”) az önállósuló technikai és irányítási rendszerek funkcionális logikájával helyettesítette. E kritikának kétségkívül vannak konzervatív vonásai, ám ebben a konzervativizmusban Heidegger és Wittgenstein a funkcionális ész olyan kritikusával osztozik, mint Adorno, Marcuse, Daniel Bell vagy Habermas. Bár a magam részéről a „fordulat” utáni Heidegger munkásságára határozott fenntartással tekintek, a *Lét és idő* Heideggerét, valamint a kései Wittgensteint illetően, úgy gondolom, igaza lehet Charles Taylornak abban, hogy e két gondolkodó munkássága egy „antiszjektivistika humanizmus” kiindulópontját képezheti.¹⁴

Innen nézve Wittgenstein és Heidegger elsősorban az interszjektivitás filozófusai

13 Heidegger: *A filozófia vége és a gondolkodás feladata*. In: Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...”. Válogatott írások. T-Twins – Pompeji, 1994, 272. o.

14 Ch. Taylor: *Lichtung oder Lebensform. Parallelen zwischen Wittgenstein und Heidegger*. In: „Der Löwe spricht... und wir können ihn nicht verstehen”. 120. o.

tehát, valamint az atomista individualizmussal együtt járó szolipszizmus és privát partikularizmus kritikusa. A dolog paradoxona az, hogy az interszubbektivitás relativista értelmezésével épp a szolipszizmus és a partikularizmus tér vissza: a relativizmus által felvázolt „interszubbektivitás” igen hasonlatos egy olyan metaszubbjektumhoz, melyet a szolipszista Én mintájára szerkesztettek meg.

3.

A metafizika utáni korszakban nem tűnik sem különösebben eredetinek, sem különösebben provokatívnak azt állítani, hogy nem hivatkozhatunk végső igazságokra, s világot feltáró nyelveink kontingens történeti életformákba vannak ágyazva. Napjaink jellegzetes filozófiai relativizmusának nem is ez az igazi tézise, hanem az az első pillantásra sokkal kevésbé látványos állítás, hogy a különböző nyelvek *zárt egészet* képeznek. A nyelvünk által feltárt világ ezek szerint nemcsak az az eredendő adottság, melybe szocializációnk során mintegy belenövünk, hanem egyúttal a végső adottság is: zárt szemantikai monád, melynek falait nem törhetjük át. Bizonyos értelemben tehát csapda, vagy amolyan „aranykalitka”: nem tehetünk mást, mint hogy követjük logikáját, elfogadjuk szabályait, premisszáit és értékeit, de nem azért, mintha bizonyítani tudnánk, hogy ez a nyelv jobb, mint a többi – emellett ugyanis csak körkörösen, azaz saját nyelvünk premisszáit és értékeit alapján tudnánk érvelni –, hanem egyszerűen csak azért, mert ez a nyelv a *miénk*, és nem adatott más nyelv a számunkra. Magyarán szólva: bár nyelvünk és életformánk nem alapozható meg kívülről, de belülről nézvést mégis szilárd alapokon nyugszik – olyan határok közé zárt, melyeken nem törhetünk át. És tévedés lenne – úgy mond – azt hinni, hogy az európai kultúra nyitottsága, önreflexióra és toleranciára való képessége valamiféle kitüntetett, netán univerzális értéket képvisel. A tolerancia is egy zárt egésznek, tudniillik az európai kultúrának a sajátos értékelvése. Mondhatni ez a sorsunk, s a tolerancia elvárása más kultúrák számára éppolyan elfogadhatatlan lehet, mint számunkra az ő fundamentalizmusuk.

Nehéz kétségbe vonni e gondolatmenet logikai koherenciáját. A toleranciának és a nyitottságnak valóban nem lehet kitüntetett helye egy *olyan történetben*, melynek hősei egymás számára végérvényesen idegenek. Bár toleráns is csak *valaki*, egy sajátos álláspont képviselője lehet, de nem valami számára értelmezhetetlen, végső soron természeti adottsággal szemben. Ám ha inkompenzurábilis nyelveket tételezünk, a „békés egymás mellett élés” vidám közömbössége is csak illúziók árán tartható fenn. Mert akkor ugyan még megvonhatjuk a vállunkat, ha a távoli kasinavák vagy pápuák nem értenek meg minket, ahogy mi sem értjük meg őket, ám ha nincs más érünk, mint az, hogy a mi nyelvünk a miénk, az ő nyelvük meg az övék, akkor egy konfliktus esetén nemigen marad más lehetőségünk, mint az erőszak alkalmazása.

Úgy gondolom, hogy Vajda Mihály – aki egyidejűleg vállalkozik a „mi saját külön bejáratú és semmivel meg nem alapozható értékrendünk”¹⁵, valamint a relativista álláspont következetes képviselőjére – azon kevesek közé tartozik, akik kellő intellektuális bátorsággal és éleslátással rendelkeznek ahhoz, hogy ezen a ponton ne áltassák magukat. Amikor számon kéri Rortyn a következetességet, ritka élességgel világítja meg a relativizmus *elméleti* következményeit. „A kultúrák közötti viszony – írja –, ha azok nem tudnak békésen feloldódni egymásban – s itt megint durván kell fogalmaznunk – harc. Méghozzá olyan harc, ahol mi, »európaiak« vállaljuk a sokkal kisebb rizikót”, mert „a mi kultúránk az erősebb”.¹⁶ Bizonyos elméleti előfeltevések mellett Vajdának nyilván igaza

15 Vajda Mihály: *A kultúrkritika egyedüli alternatívója?* In: *Athenaeum*, 1994/2. 297. o.

16 Vajda: id. mű, 296. o.

van: ha tényleg van egy olyan zárt egész, egy olyan „mi-csoport”, amelynek „saját külön bejáratú értékrendje” van, továbbá az a sorsa, hogy önmaga legyen és maradjon, akkor ennek a fátumos identitással rendelkező *metaszubjektumnak* valóban vállalnia kellene etnocentrizmusa összes gyakorlati következményét, „ez pedig kultúrák konfliktusa esetén csak ritkán jelenti az erősebb egyszerű vállrángatását: legtöbbször más kultúrák – sokszor véres – megerőszokolásáról van szó”.¹⁷

Ismételtem, Vajdának s általában a relativistáknak igazuk van, ha valóban kijelenthetjük, hogy a „mi” életformánk, miként minden más életforma, *zárt egész*, olyan ablaktalan szemantikai monád, mely lehetetlenné tesz minden nem körkörös érvelést. De kijelenthetjük-e ezt? Tisztán logikailag nézve a dolgot, egy ilyen kijelentés nyilvánvalóan önellentmondásos. Apel szokásos érvelését követve a relativizmusra könnyen rábizonyítható a performatív ellentmondás, hiszen az az állítás, hogy *minden* életforma „ablaktalan szemantikai monád”, nem körkörös érvelésen alapul. Ez az általános érvényre igényt tartó állítás csak akkor fogalmazható meg, ha a filozófus mégiscsak kidugja fejét a saját monádjából, s a „halott isten” üresen hagyott helyéről tekint végig az önmagukra zárt nyelvek csillagvilágán. Lényegében Rorty is ezért nevezi inkonzisztensnek a relativizmust.

Bármennyire is találó azonban ez az érv, önmagában még nem meggyőző. A relativista végül is azt mondhatná: bár a „Minden nyelv ablaktalan szemantikai monád” kijelentés általános érvényű, de általános érvényét csak annak a nyelvnek a szabályai biztosítják, amelyen megfogalmazódott, azaz a „mi” nyelvünk szabályai. Meglehetősen gyenge lábakon áll persze ez az érv, hiszen a relativizmus tézise ezek szerint maga is relatív. De hát éppen arról van szó, hogy az érvnek itt nem is kell érvnek lennie, hiszen a „többiek”, az „idegenek” ex hypothesi ki vannak zárva a „játékból”. A probléma csak az, hogy én például ezzel a relativizált relativizmustézissel – bár érteni vélem – nem értek egyet. Azt jelentené ez, hogy nem tartozom a „mi-csoport”-hoz? A kérdést nem tréfának számolom. Azt hiszem, a relativistának az igazi elméleti és gyakorlati problémákkal nem a „mi” és az „ők” konfliktusa, nem is a „kultúrák harca” esetén kell szembenéznie, hanem akkor, amikor egy „mi-csoportra”, egy nyelv vagy kultúra zárt egészére rá akar mutatni.

Mert ha kultúránk zárt egész, akkor nyilván vannak határai is, és ezekre a határookra rá kellene tudnunk mutatni. De ki mutasson rájuk? Hacsak nem ismerünk el egy olyan külső nézőpontot, ahonnan a határ megvonása „objektíve” elvégezhető, a feladat nyilván arra a „mi-csoportra” hárul, mely e határok közé zárt világban él. De hát léteznek-e valóban egy ilyen „mi-csoport”, azaz léteznek-e a határok?

A klasszikus német filozófia igencsak vonzódott a zárt egészek, az ilyen „határok”, „periódusok” és „világok” iránt – gondoljunk csak a „görög”, a „római” és a „germán” világra, valamint a mögöttük meghúzódó „szellemre”, mely a vallástól a kultúrán át az államélethez és a gazdasági tevékenységformákig mindent egységes meghatározás alá vont, ugyanúgy, mint az örökébe lépő „termelési viszonyok”. Ha azonban ma körültkintünk, nemcsak azt kell látnunk, hogy a gazdasági-technikai, a politikai és a kulturális szféra nehezen összeegyeztethető vagy éppenséggel ellentétes elvek alapján szerveződik, de ilyen ellentétekre bukkanunk a kulturális szférán belül is. Míg az egyik szervezőelvnek az autonóm individuum, a személyiség önmegvalósító törekvése és (negatív) szabadsága tűnik, a másik oldalon a tradíciók, a vallási, nemzeti vagy éppen családi közösségek intézményi magja köré szerveződik az életvitel, s az olyan megoldhatatlannak tűnő viták, mint amilyen napjaink abortusz-vitája, épp e különböző életformák kikristályosodási pontjaiként értelmezhetők. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ne lenne valami olyasmi, amit teljes joggal európai kultúrának nevezhetünk. Csak

17 Vajda id. mű, 297. o.

ez a kultúra nem zárt egység, s alkalomadtán sokkalta súlyosabb kommunikációs nehézségekkel kell szembenéznie önmagán belül, mint a kasinavákhöz fűződő viszonyában.

Segítségünkre lehet itt Wittgenstein egy hasonlata, amelyben a nyelvet egy állandóan változó, alakuló, végső határok nélküli város képével világítja meg: képzeljük el nyelvünket úgy – mondja –, mint egy régi várost, „mint zezugos térséget utcácskákkal és terekkel, régi és új házakkal, meg olyan házakkal, amelyekhez különböző korokban építettek hozzá; s ezt az egészet egy csomó új előváros öleli körül, egyenes és szabályos utcákkal és egyforma házakkal”.¹⁸ Közös világunk életformák és nyelvjátékok állandóan alakuló, változó, bővülő vagy szűkülő egységeként jelenik meg itt, melynek *nincsenek végső határai*. És miért ne lehetne a heideggeri világban-benne-létet ugyanígy értelmezni? Hiszen amikor azt mondjuk, hogy a gondoskodó jelenvaló lét tevékenységstruktúráinak egészében világunk dolgai már eleve jelentéssel rendelkeznek és előzetesen megértettek, akkor ebből nem következik sem az, hogy „mi mindnyájan” minden egyes tevékenységformában részt veszünk, s így valóban *mindent* már eleve megértettünk, sem az, hogy a gondoskodás új formáival ne tárhatnánk fel új összefüggéseket. Wittgenstein ennek kapcsán „aspektusváltásról” beszél, mellyel kiküszöbölünk egy vakságot: „grammatikai mozgást” teszünk, egy „új felfogást találunk”, s ily módon világunk el-nem-rejtettségébe emelünk valamit, amit korábban „nem láttunk”.¹⁹

Ez először is azt jelenti, hogy egy nyelven, illetve kultúrán belül lehetséges a *tanulás*, méghozzá nem csak a „rejtvényfejtés” értelmében, tehát oly módon, hogy a már adott szabályokat alkalmazva ismereteink mennyiségét növeljük. Az európai kultúra kétezer évének tudományos, erkölcsi és politikai „paradigmaváltásai” a szabályok módosításának lehetőségét bizonyítják, s bizonyítják azt is, hogy az új paradigma helyes voltáról *meggyőzhető* a szabálykövető közösség. Ezt természetesen nem úgy kell értenünk, hogy az új paradigmát kidolgozó reformátornak metafizikai értelemben „igaza lenne”, vagy hogy közelebb került volna a végső igazsághoz. Bőven elegendő, ha az igazságot interszjektív érvényű tudásként fogjuk fel: a szabálykövető közösség vagy annak jelentős része meggyőződik arról, hogy a „játékot” érdemes, helyes vagy kedvező így „játszani”. Ám ehhez a belátáshoz is érvek, méghozzá olyan jó érvek kellene, melyek eredményeként konszenzus születhet.

A relativista erre persze azzal válaszolhatna, hogy a kultúra egészét ő sem homogén egészként képzelte el: a kultúra határai épp azokat a kereteket jelölik ki, amelyeken belül a vita, az érvelés és a tanulás még lehetséges, amelyen belül konszenzusok érhetők el. Nekem azonban úgy tűnik, Rortynak igaza van abban, hogy a „kulturális különbségek válfajukat tekintve nem térnek el azoktól a különbségektől, amelyek az egyes kultúrákon belül a régi és a (»forradalmian«) új elméletek között merülnek fel”.²⁰ Rorty nem véletlenül utasítja el a relativizmust és nevezi magát pragmatistának. Úgy gondolja ugyanis – s vele együtt én is –, hogy *gyakorlati*, nem pedig elméleti kérdés az, hogy hol, mikor, kivel és meddig lehet illetve nem lehet egyetértésre jutni. Bár a kasinavák létéről csak Lyotard jóvoltából értesültem, meggyőződésem, hogy *bizonyos* kérdésekben egyetértésre lehet jutni velük, míg a szomszédunkkal (pedig hát egy nyelvet beszélnénk) ez bizonyos kérdésekben szinte lehetetlen.

Úgy gondolom, hogy e gyakorlati problémák elé csak mesterséges akadályokat gördít az az empirikusan bizonyíthatatlan, elméletileg inkoherens tétel, mely szerint a kü-

18 Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, 18. par.

19 Vö. Wittgenstein: id. mű, 401. par. Az aspektusváltásról lásd Neumer Katalin: *„Az örökkévalóval mint háttérrel nézve”*. A késői Wittgenstein filozófiájáról. Világosság, 1992/8-9.

20 R. Rorty: *Kozmopolitizmus emancipáció nélkül*. Válasz Jean-Francois Lyotard-nak. In: *A posztmodern állapot*, Századvég, 1993, 277. o.

lönböző nyelvek inkommenzurábilisak a lefordíthatatlanság értelmében. Az persze nem kétséges, hogy a fordítás során adódhatnak gyakorlati nehézségek, és a megértésnek vannak bizonyos hermeneutikai szabályai. De egyelőre még nem akadtunk olyan földi kultúrára, mely eo ipso megfejthetetlen lett volna, s egyetlen antropológus sem tért vissza kutatóútjáról azon örvendezve, hogy végre talált egy nyelvet, melyet teljességgel képtelen megérteni. Az antropológus ezt csak szakmai vereségként tudná értékelni, s teljes joggal. Mert a megértés nem azonos meggyőződéseket feltételez, hanem az interpretált nyelv érthetőségét. Az inkommenzurábilitásnak egy olyan felfogása pedig, mely a fordíthatóságot tagadja, teljességgel inkoherens: „ha zajokat, melyeket bizonyos organizmusok bocsátanak ki – írja Putnam –, egyáltalán nem tudunk interpretálni, akkor semmi okunk sincs arra, hogy ezeket *gondolkodó* vagy *beszélő* lényeknek, vagy *személyeknek* tekintsük”.²¹ Az inkommenzurábilítás tétele így a kasinavákat az „értelmes emberi lény” státuszától fosztja meg. Mert ha értelmes lények, akkor érthetőek is, bármennyire különbözzenek szándékaik, motivációik és meggyőződései a mieinktől.

Abból, hogy valakit beszélő lényként megértünk, természetesen még nem következik, hogy egyetértésre is juthatunk vele. De ha valamit nyelvi megnyilvánulásként értünk meg, akkor azt érvényességigények mellett végrehajtott aktusként fogjuk fel, azaz tudjuk, hogy ha a másik kijelent valamit, akkor azt (normál esetben) *igaznak* tartja, s ha egy normatív követelményt fogalmaz meg, akkor (normál esetben) meg van győződve annak *helyességéről*. Elismerjük tehát, hogy egy értelmes lényvel, egy személlyel, nem pedig egy természeti mássággal állunk szemben, s ezen az sem változtat, ha az érveknek az a rendszere (az a „teória”), amivel a másik az általa emelt érvényességigényt igazolja, tökéletesen idegen a számunkra. Mert bármennyire is idegenek lehetnek ezek a „teóriák”, az emberi értelem *formális* ismérve, tudniillik a propozíciók és a normák számára igényelt érvényesség transzcendálja a teret és az időt. Bár az ész mindig olyan „szituált ész”, mely meghatározott történelmi és kulturális kontextusokban érvel, *de amennyiben hajlandóak vagyunk elismerni a másokban az értelmes emberi lényt*, úgy a kontextusokat transzcendáló érvényességigény mégiscsak lehetővé teszi az „interpretációs horizontok” összeolvadását, a „mi” és a „ti” perspektívájának konvergenciáját egy *kölcsönös* tanulási folyamatban.²²

E lehetőség megőrzése érdekében óv minket Rorty „attól a szerencsétlen filozófiai megszokástól, hogy a nyelvet összeegyeztethetetlen szabályrendszerek megtestesítőinek tekintsük. Ha valaki ilyennek látja őket, akkor a mondatokat összepárosító átfogó metasabályrendszer hiánya szerencsétlenségként éri őt. Ha azonban valaki a nyelvtanulást jártasságok elsajátításának látja, akkor nem kérdezi meg, milyen metajártasságok teszik lehetővé az ilyen elsajátítást. Szükségesnek a kíváncsiságot, a toleranciát, a türelmet, a szerencsét és a kemény munkát tartja majd.”²³ Ezzel vissza is érkeztünk kiinduló tézisünkhöz, mely szerint a relativizmus, miközben önmagát a metafizikai alapok hiányával véli igazolhatni, maga teremt ilyen alapokat: a kontingens nyelvhasználatokat a megértés „lehetőségfeltételeinek” végső transzcendentális horizontjaivá hiposztazálja.

Radikalizálva Wittgensteinnek azt az állítását, hogy „csak egy nyelv van”, s a köznap nyelvhasználat „mögött” nem rejtőzik egy olyan „mélyebb” szabályrendszer, mely a tényleges nyelvhasználatot lehetővé tenné, Davidson és Rorty egy olyan holista felfogást képvisel, melynek nemcsak hogy semmi köze nincs a relativizmushoz, de egyenesen értelmetlenné teszi azt. Ha Davidsonnak igaza van abban, hogy „lehetőségfeltételek” he-

21 H. Putnam. *Reason, Truth and History*. Cambridge Univ. Press, 1981, 114. o.

22 Vö. J. Habermas: *Az ész egysége hangjai sokféleségében*. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, 1994, 337-339. o.

23 Rorty: id. mű, 278. o.

lyett csak „valóságfeltételekről” lehet beszélni, mert a nyelv nem felmutatható határokkal körülvett zárt egész, hanem a társadalmi praktikák elvileg korlátlanul bővíthető tömege, akkor a körkörös érvelés a *priori szükségyszerűsége* elesik: a teret és az időt transzcendáló érvényességények mentén megnyílik az út a kölcsönös megértés és az egyetértések kiküzdésének *lehetősége* előtt. Amiből természetesen nem következik, hogy a konszenzusos kiküzdése mindig és mindenhol a priori lehetséges volna. Ám a probléma ettől kezdve *bizonyos* meggyőződések különbségére visszavezethető *gyakorlati* kérdés. A sikertelenség okai elvileg feltárhatóak, s kellő jóindulattal talán kiküszöbölhetőek.

Ha Rorty ezek után kitart amellett, hogy „az inkább meggyőzés, mint erőszak” elvének van értelme azután is, hogy lemondunk a racionalitás időtlen kritériumairól; ha Lyotard-ral vitázva kitart egy olyan „*egyetemes történelem*” lehetősége mellett, melyben a Nyugat legjobb vonásai testesülnek meg, akkor Rorty egyszerűen csak egy olyan történelmi narratívát kínál fel, mely a korproblémák holista értelmezésének hátterén számára lehetségesnek és kívánatosnak tűnik.

Rorty persze kísérletező, „játékos” gondolkodó, aki nem rejti véka alá, hogy a „zavaros, kiegyezéses és homályos szintéziseket” alkalomadtán többre becsüli a „kartezianus világosságnál”.²⁴ Nem is hiszem, hogy fent idézett tanulmányában Rorty végső vagy kizárólagos álláspontjára leltünk volna. De hát nem is ez a lényeg. Rorty bizonyos pontokon valóban homályosnak tetsző álláspontjából számomra most csak az a fontos, hogy ez a történet, mint egy *javaslat*, minden metafizika nélkül fenntartható, s nincsen elvi akadály a annak, hogy dolgozzunk rajta. Éppoly kevésbé kell feltennünk, hogy a nagy történelmi keresztretjvény alkotója kijelölte volna az egyetlen lehetséges utat, mint ahogy arra a feltevésre sincs szükségünk, mely szerint léteznék egy olyan külső („objektív”) nézőpont, ahonnan a tolerancia és az erőszakkal szembeállított racionális meggyőzés *abszolút* igazolást nyerhetne. Ezek az értékek természetesen a „mi” értékeink, de semmi okunk sincs elutasítani annak a lehetőségét, hogy az ajánlott történelmi narratíván belül mások számára is kívánatosak lehetnek.

Ha pedig ez a lehetőség, a konszenzusos kiküzdésének, a meggyőzésnek, a belátásnak és az érvelésnek a lehetősége fennáll, akkor kérdés, hogy ez ellen a lehetőség ellen szólhat-e racionális érv. Hiszen tényleg nem lehet érvelni az érvelés ellen anélkül, hogy performatív ellentmondáshoz ne jutnánk. Ha nyelvünknek nincsenek szilárd és végső határai, ha nincsenek örökre lezárt átmenetek, akkor a kezdet és vég nélküli nyelvjátékok változó szövetében a „lokalizált ész” racionális eljárás módjainak nincsenek *elvi* határai. És én a magam részéről úgy gondolom, hogy e határokat nem ismerő, racionális, argumentatív praxis igazi tétje talán nem is az, hogy ebben vagy abban a kérdésben gyakorlatilag egyetértésre juthatunk. E gyakorlati lehetőségek beteljesítése során egy további lehetőség is beteljesedik: annak kölcsönös elismerése, hogy olyan értelmes emberi lények, olyan *személyek* vagyunk, akiket megillet az emberi méltóság. Nem azért, mert ez természetjogi adottságunk, hanem azért, mert az *érvelés kultúrájában* kiküzdöttük a magunk számára. Mert egyetértésre jutottunk abban, hogy „érdemes a játékot így játszani”.

24 Rorty: id. mű, 268. o.

Idegen monológok

A hű-de-gyors vonat

*Hová mennél, kislábú testvér?
Sorsod, kutyád merre vihetnéd,
ha vonatra nem telik?
Munka az is már, hogy reggelente
megfőzöd neki a döghúst,
rendbe szeded az arcod, nyakkendőt kötsz alája.
Egyébre annyi erőd marad csak,
hogy megátkozod, mert elmarad.
Nincs, aki hallja.
Lenn bújik vagy fenn virít minden szép barát.
Magadnak mondogod, amíg büntudatod támad,
amiért nem gyilkoltál a kellő pillanatban,
lezárva a véletlen végzetet,
hogy rajtad múltott volna, kérdezetlen is,
új véget kezdeni.
Ellenségeid hozták el megint a szabadságot,
nem te szorítottad ki lélekként, ugyanazokból.
Cinkosuk vagy, akár az emberölő véreb idomítója,
ott se voltál pedig a merényleteknél,
arcalakítóként szerepeltél a tükörben,
amíg az állat cukros vért ivott.
Most menekülnél miatta, és nem bírsz nélküle,
s ha volna rejtett fegyvered,
agyonlőnéd kötelességtudóban, törvényesen,
idehagynád mások kutyája eledelének egyetlen barátodat.*

Az otthon űre

*A tarka kutya csak forgott reggel óta
az út közepén szimatolva eladdig,
hogy láttam végül egy másik kutyát,
vagy ennek tegnapi alakját, helyén:
felém emelt orral, hűségesen ült*

*a kapu előtt egy légszobor,
és én sem mozdultam egész nap,
mert ugyan milyen megképzett, elhagyott,
testtelen lény maradt volna utánam, ha elmegyek?
Tanultam a moccanatlan érzékenységet,
a térbeli tovamúlást,
amíg haza nem érkezett maga, Lisbeth,
és aztán már csupa hús és szó volt az egész,
mégsem valóságos, csak gyönyör:
elhagyott helyünk az asztalnál, az ágyban,
egymásban, az esti időben.*

A végtelen hurok

*Nem érdemelte ki még a halálát,
kivégzés volt tehát, nem elmúlás,
mint mikor szüzek nyakába
kétszeres súlyt akasztanak,
bár a sajátjukat is alig viselik,
és ahogy beállnak a sorba, a rendbe,
s képzelhetik, az élet adomány,
veszi, ki adta, nem kérdez, csak válaszol.*

PAYER IMRE

Nincsen hajnal

*Vonalat húzok megszerkeszteni
zárt egész, egy teret.
Zökkenjen helyre fatörzs, ragyogás,
archetípus s a levelek.*

*Felszakadó
részekben a sík végtelen.
Köralakú, piros karton a nap.
Nincs mélység.
Akár az egyiptomi falfestményeken.*

Gurul a piros karton. Karneváli
sziporkázás a vizen. Súlytalan
mozdulatok. De érkezik
az éjjel, melyben
ernyedt öntudat és hypomán
magafeledtség váltógazdasága
működik – de nem tart semerre.

Egy év múlik el. És várom a hajnalt.
Berregni, bőgni
kezdenek az autók. Egy trolibusz
áramszedője kiakad. Milyen korán!
Úgy lesz reggel, hogy nem volt hajnal.

Az éjjel mélyén nincsen hajnal.
Ez nem fény, csak a bolygó fordulása.
Másszínű éj. A reggel
összes pillanatában benne van az este.
Héliosztalan héliosz-szekér.

Változtatnom e korban nem lehet.
Nyugdíjas forradalmárok és ifjú stréberek...
Öregfiatalon, éretlenvémen,
mégse ágybanpárnákköztesen, mégse
hervadógyertyaszálasan,

de hősiessunyin, de kezdettőlcsalódva
mégse mondok le Napról, mozdulatról,
a génekbe parancsolt optimizmusról!

De nézd... A sirályok. Még alig, hogy felszálltak,
és a szél máris elhajítja őket –

A KÖLTŐ ÉS A FILOZÓFUS

Pilinszky és Kierkegaard

IV

Egyre szűkülő hálóban, az elkerülhetetlen bukás előtt Macbeth az életről filozofál, hogy megmagyarázza magának a halált. „Az élet csak egy tűnő árny, csak egy szegény ripacs, aki egy óra hosszat dül-fül, és elnémul: egy félkegyelmű meséje, zengő tombolás, de semmi értelme nincs.” Az élet felett mondott kemény ítélet nem csak halálfélelemben születhet meg, hiszen sokaknak sorsuk átélése is elegendő. Csupán nem tudják magukat ilyen képaraadatban, ilyen erőteljes nyelven kifejezni, mint Shakespeare – és a fordítás szép magyar szavaival Szabó Lőrinc.

Értelmetlen – vagy inkább érthetetlen – életről beszélt Kierkegaard is a maga módján, mert szerinte mélységes mélyre kell leereszkednie annak, aki látni akarja, hogy mi az ember. „Életem végső határához érkeztem. Undorít a létezés, ízetlen, nincs sava-borsa, nincs értelme... Az ember a földbe mélyeszi ujjait, megszagolja, ha meg akarja tudni, hogy milyen vidékre érkezett. Belemerítem ujjaimat a létezésbe, és a semmi illatát érzem. Hol vagyok? Mit jelent az, hogy a világban? Mit jelent ez a szó egyáltalán, hogy világ? Ki bolondított engem ide, s most hagyja, hogy itt legyek? Ki vagyok én? Hogy jöttem egyáltalán ide anélkül, hogy megkérdeztek volna?”

Már nem a pusztá életről – arról, hogy miért olyan –, hanem a mezítelen létezésről van szó. Miért van valami? Miért nincs inkább a semmi? Mi különbözteti meg a semmit a valamitől? Lavinaként zúdulnak tovább Kierkegaard kérdései, most már önmagára koncentrálva. S ha itt még irodalmi formában – egy fikcióban – fejezte ki magát (az *Ismétlés* című művében) s így esetleg feltételezhető, hogy a hőse beszél, de nem biztos, hogy Kierkegaard, akkor „egyenesben” írt műveibe kell belelapoznunk. Alapfogalmai közé tartozik, hogy a lét alapvetően ellentmondásos, paradox, így pusztán az észre hagyatkozva legjobb esetben valószínű megállapításokat tehetünk, a biztos igazsághoz azonban sohasem jutunk el. Abszurd helyzetben vagyunk – mégpedig a szó eredeti értelmében is: „surdus” latinul süket, s így jelentése lehetne, hogy „nem hallok semmit”, mert a lét nem szól hozzám, nem magyarázza önmagát.

Két sor egy Pilinszky-versből, s pillanatok alatt ugyanott – Kierkegaard közelében – találhatjuk magunkat. A *Kísértés* című verséről van szó.

*Zuhanás, miben szállni kell
sebesség és égtájak nélkül.*

Abban az összkiadásban, amelyet még ő állított össze (*Kráter*, 1975), ezt megelőzően a *Summa* című versében olvassuk: „...Egyhelyben állok. / ...és nincs világ, és nincs megállás”. Helyben állva zuhanni, a világ nélkül, egyedül, vonzások és taszítások, a haladás és az

* A tanulmány első része 1994. szeptemberi számunkban jelent meg. – *A szerk.*

irány tudata nélkül: ezt érezzük, ha a két verset egymásba helyezzük. Ebben a néhány sorban Pilinszky helyzetjelentését olvashatjuk: íme egy ember, aki így éli át önmagát, saját létezését. A „gondolkodom, tehát vagyok”-ból, Kierkegaardhoz hasonlóan, elsősorban a „vagyok” érdekli, de ezzel a „vagyok”-kal a „gondolkodom” nem tud mit kezdeni. A létezés súlyos gondja – fogalmazhatjuk meg az egzisztencialista bölcsélet nyomán.

Az egzisztencializmus „atyja”, Kierkegaard számára a legnagyobb probléma, legnagyobb gond önmaga. A sakk hasonlatot még egyszer felhasználva ezt így is kifejezhetjük: a táblán állnak elhatározásainak fehér figurái, de pusztá léte és sorsa nyomán máris állnak a fekete sakkfigurák. Önmaga ellenfele volt. Nemesyszer kesergett ugyan környezetének érdektelensége miatt, simogatta sebeit is, amelyeket kortársaitól kapott. Mégis, a gond, ami „ezt az egy embert” kifejezetten gyötörte, az az önmagában hordozott sérülés volt. Késői visszatekintése utolsó előtti nagy művében: „Aki igazán önmaga akar lenni, annak bátran kell vállalnia önmagát. Vállalnia kell azt is, hogy egyedi, tehát pontosan meghatározott ember legyen, aki egyedül áll Isten színe előtt, s teljesen egyedül maradva iszonyú erőfeszítésre legyen képes úgy, hogy mindenért felelősséget vállal.”

Miben állhatott a konkrétumok világában ez az „iszonyú erőfeszítés” és „súlyos létprobléma”, amiről Sören Kierkegaard beszél? S mi az a „nincs-világ”, amelyben Pilinszky Jánosnak zuhannia kell? Miben közös a kettő, hogy az egyik segítségével jobban megértsük a másikat? Vigyáznunk kell, hogy a hasonlóságot ne erőltessük túl. Nem elég ezért, ha csupán az életsorsra figyelünk. Elsősorban azt kell keresnünk, hogy létezésük és sorsuk milyen élményeket ébresztett bennük, s az élményeket hogyan dolgozták fel. De még inkább azt, hogy ami bennük egyéni, miként válhat egyetemes közkinccsé, a mi létünk értelmességévé is. Pilinszky „legkedvesebb szerzőjének”, Simone Weilnek meglátását tette magáévá, s ezt saját fogalmazásában így adta vissza: „Van a személyes, van a személytelen és van a kollektív zóna. Csak a személyesből lehet eljutni a személytelenbe, a kollektívából soha. Előbb személyesé kell válni valaminek, utána átléphetünk a személytelenbe.” Személyes világukból kell ezért utat keresnünk az egyetemesen érvényes felé.

V

Önmagára utalt, önmagára hagyott mindkét ember. Túl korán váltak felnőtté, szinte a teljes gyermekkori hiányzott életükből. Magukra hagyottan, koraéretten s végső értelemben hiábavalóan keresték az utat a közös emberi világhoz. Kierkegaard ezt később az egyetemes és egyedi viszonyának filozófiai mérlegelésével próbálta intellektuálisan feloldani. Amikor naplójegyzeteiben bizalmasan beszélget önmagával, látjuk, hogy gondolatai és konkrét világlélménye között szakadék tátong. Úgy tűnik, hogy minden kísérlete kudarcba fulladt. Egységültségének, elkülönülésének nyomasztó súlyától sohasem tudott megszabadulni.

Pilinszky önleplezése lényegében ugyanezt a lélektörténetet mutatja be. „Tulajdonképpen életem egyik fő baja és fő nehézsége az volt, hogy nagyon egyedül éltem, és nagyon kerestem másokat. Én nem különbözni akartam, hanem olyan akartam lenni, mint a többi, szóval együtt akartam lenni velük. Ezért tényleg, mondjuk itt is, a költészetben is ezt kerestem, nem a különbözőséget, nem a kiválást, hanem az elmerülést. A találkozást olyan fokon, amilyenek az ember talán ezt utoljára gyermekkora hajnalán elképzeli.” Lehet, hogy nagyon pontos fogalmazás rejtőzik ebben a néhány sorban. A kisgyermekben még élt a remény, hogy olyan lesz, mint a többiek. Felnőtt korban már csak arra képes, hogy a remélt, igazán soha át nem élt földi kategóriákat átvetítse a túlvilági életre.

*Milyen lesz az a visszaröplés,
amiről csak hasonlatok beszélnek,*

*olyanfélék, hogy oltár, szentély,
kézfogás, visszatérés, ölelés,
füben, fák alatt megterített asztal,
hol nincs első és nincs utolsó vendég,
végül is milyen lesz, milyen lesz
e nyitott szárnyú emelkedő zuhanás,
visszahullás a fókusz lángoló
közös fészkébe? – nem tudom ...*

(Egyenes labirintus)

Életében „égtájak nélkül” zuhan. A halál utánra várja az „emelkedő zuhanást”, a visszarepülést. Hogy lesz ilyen, abban töretlenül hisz, mint ahogyan ezt a hitet – a végső építőkövekre lebontva – Kierkegaard is őrizte. Milyen lesz? Talán olyan, mint a kézfogás, ölelés, terített asztal, közös fészek... Mintha azt mondaná: „Nem tudom, de együtt leszünk.”

Figyeljünk most inkább arra, ami legalább megközelíthető, nézzünk a „halál előtti-re”, s kérdezzük: honnan ez az alig mérhető iránytalanság, zuhanásélmény Pilinszky életében. De azt is, hogy miért érezzük, mintha rólunk is beszélne, milyen alapon általánosítható az, amit mond? Maradjunk tehát a földi ok-okozatok világában.

Rendhagyó gyermekkorról beszél – ezt tette Kierkegaard is. Különböző problémákkal találják magukat szemben, de a fölébredő létélmény ugyanaz. A megbillent egyensúlynak, a „súlyos létproblémának” és az „iszonyú erőfeszítéssel”, kötélrancosként mégis biztosított egyensúlynak itt kereshető a háttere.

Pilinszky beszélgetéseiben és egy-egy versében sokat emlegette korai élményeit, amelyek egész életét determinálták. „Én egy nagyon rendhagyó környezetben éltem. Egyik nagynénem apácáfőnöknő volt, sőt rendalapító, ők megkapták, ha jól tudom... gróf Károlyi egyik vadászkastélyát, amelyet javítóintézetnek rendeztek be csavargó lányok számára, akik java-részt ugyanakkor fiatal prostituáltak voltak. Nahát, én minderről nem tudtam, de ezek mind körülvettek, az apácák is, a lányok is, a maguk gazdátlanává vált szeretetükkel.”

Ezt az élményt a költő nem determinációnak, hanem stigmatizációnak nevezte: megjelölte sorsát, megbélyegezte a világban való eligazodását, vagy inkább eltévedését. Egy 5-6 éves gyermek apácák és bűnözők-prostituáltak között él. Hogy mennyi időre került ide, erről nem beszélt. Egy megjegyzése azonban sejtetni enged: „Életem első szakaszának jó részét rokon kapcsolat révén, apácák között töltöttem.” Jó részét – tehát minden bizonnyal éveket. A „miért” kérdése még bonyolultabb. Van egy verse, amelynek élmény-háttérét nehéz meghatározni. Hogy itt szabad-e idézni? – nem tudom, de meghallgatni érdemes. „*Anyá, anyá, / ebben a sivatagban, / miért hagytál itt, ebben a sivatagban?*” Egy másik talán közelebb visz egy sajátos élményvilághoz, s jelzi, hogy nem került ki sértetlenül a gyermekorból. „*Megszültél és megöltél. / Vaskarokkal öllelek és kapaszkodom, / de nincs erő, mely egybeforraszthatná / a karomat és nyakadat.*”

Úgy tűnik, hogy a rendhagyó környezetben a valakihez tartozás sajátos melegét csak egy abszurd szituációban ismerte meg. A mindennapok „normális” tapasztalatait felülmúló és – mondjuk így – alulmúló világban él. Ez gátolja abban, hogy a gyermeki világot a maga totalitásban és sértetlenségében élje át. „Volt ott egy lány, 15-16 éves lehetett, ő rabruhát viselt. A kis ligetben naponta vártam őt: valakit, aki észrevett. Miért jött oda mindig? Két gazdátlan érzés találkozott. Csak ennyi volt, semmi több, de számomra: minden. Aztán a lány egyik napról a másikra – elment. És én egyszerűen nem tudtam felfogni, hogy mi történhetett. Valami kihullott, megsemmisült, s ez az egész életemre stigmatizált.”

Pilinszky még utolsó verseiben is erre emlékezett, erre a lelkébe vésődő, tudatát a végsőkig meghatározó élményre. Emlékezett a találkozásra, a valakihez totálisan-tartozás tudatára: „...*pontosan tudom a különbséget / a természetes testmeleg / és a szerelem melege*

között. / Pedig én csak öt éves voltam, / s a lány tizenhat. ” De emlékezett a jóvátehetetlen veszteségre is, arra, hogy most már végérvényesen magára maradt: „Micsicsák rabruhát viselt, / én habos gallért és bársony ruhácskát. / Ő elpusztult, én pusztulok.”

A „pusztulok” szó jelzi, hogy úgy érzi, vesztesként kezdte el életét, s veszélyeztetett maradt végig. Gyermekkori gyökértelenség, amelyben a művészi, költői alkotás nemcsak önkifejezés, hanem öngyógyítás, terápia is. Egy vallomása jelzi, hogy gyermekkorába vetít vissza mindent, s innen indulva maradandó élményként kíséri a bizonytalanság.

„Fiatalságomban, de később is, nagyon veszélyeztetett lény voltam. Patologikusan veszélyeztetett lény. Már régebben beszéltem a vizionálásról, a hallucinációról. Én tudom, hogy ezekkel nem szabad játszani... Én borzasztóan veszélyeztetett lény voltam és vagyok valószínűleg, úgyhogy én az irodalom és az írás révén – bár nem tudom megtagadni azokat az árnyékokat, amelyek beárnyékolják léteimet, hiszen ezekkel muszáj szembesülni – tulajdonképpen haza akarok találni. Mindennek a mélyén az van, hogy hazataláljak.” Az életét jellemző otthontalanság jelzi, hogy józan életében, talán az írói-költői elragadtatás pillanatain kívül, állandóan küzdenie kellett az egyensúlyért. Személyének azonossága érdekében csak erőfeszítéssel tudta egységben tartani önmagát.

Más, mégis nagyon hasonló koordináta-rendszerrel, de saját helyzetében „óriási erőfeszítésről” beszélhet Kierkegaard is. A „rendhagyó” gyermekkor reá is érvényes. Hét gyermek közül utolsóként jött világra 1813-ban. Apja ekkor már 57, anyja 45 éves. Mindketten szinte nagyszülői életkorban vannak, amikor – törekeny egészségű – gyermekük megszületik. Meghökkenő az, hogy a fiú, Sören, tízezernyi oldalt betöltő írásaiban (s ebben az összefüggésben elsősorban naplójegyzeteire gondolok) egyetlen alkalommal sem tesz említést édesanyjáról. Apjáról viszont annál többet. Hozzá fűződő viszonya azonban rendkívül bonyolult, talán azt is mondhatjuk, hogy terhelt, túlterhelt.

Apját, az élete utolsó szakaszába érkezett férfit egyre súlyosodó, szinte beteges búskomorság töltötte el. Hogy ez organikus volt-e, vagy az a „titkos bűn” állt a háttérben, amelybe kizárólag Sörent avatta be, nem tudhatjuk. Súlyos teherként ránehezedő, megbocsáthatatlannak érzett bűne az volt, hogy gyermekként, 12 évesen, öklét emelte az ég felé: Istent vádolta, aki megengedi, hogy ennyire szenvedjen, amikor szüleit elveszítve, éhesen és fagyoskodva rokona juhait kellett őriznie. Töviseként élt ennek emléke szívében, s rettegni kezdett a büntető Istentől.

Ez a „fél-tettegett Isten” került vallásosságának középpontjába, s errefelé vitte fiát, Sörent is. Rendkívüli szigorúság jellemezte az atmoszférát, minden rossztett elnyerte büntetését. „Különös, milyen szigorúan neveltek engem – olvassuk Kierkegaard naplójában. Időnként sötét lyukba dugtak, itt csúszkáltam telve fájdalommal és szenvedéssel, nem láttam semmit, nem nyílt kiút előttem.”

Erről az időszakról rengeteget írt. Szorgos gyűjtéssel komoly adattár állna rendelkezésünkre, mert nem csupán naplójában, de megjelent műveiben is újból és újból felmerül egy fiú arca, aki szenved, s idegenül él a világban. „Egy búskomor öregember arra kényszerített, hogy gyermekként búskomor öregember legyek” – emlékezett még élete utolsó szakaszában is. „Sohasem voltam ember. Születésem óta ez tett boldogtalanná, s nevelésem által még szerencsétlenebb lettem. De ha az ember gyermek – és a többi gyermek játszik, tréfálkozik és még mi mindent csinál; s ha az ember fiatal, s a többi fiatal szerelmes, vagy táncol és még mi mindent tesz – akkor, ha az ember se nem gyermek, se nem fiatal, akkor arra kényszerül, hogy gondolkodjék. De ez borzalmas kín.”

A Filozófus és a Költő elsősorban az elveszett gyermekkorra emlékszik. A „fészekélmény” hiánya tette őket idegenné ebben a világban. Ezért élt bennük a tudat, hogy hazátlanok. Ez a radikális élmény azonban továbbvezette gondolataikat, amikor az egyetemesen emberi felé tájékozódtak, amikor fölfedezték, hogy nem csupán ők vannak veszélyeztetett helyzetben, hanem mindenki. Már gyermekkorban fel lehet fedezni a létezés

repedéseit. Ez nem fáj mindenkinek, mert így vagy úgy sikerül ezeket eltakarni – csupán „kicsit vakon” és „kicsit süketen” kell élnie. A költő, aki tanító is, rámutat a fájdalomcsillapító félmegoldásokra:

*Mi törjük el, repesztjük ketté,
mi egyedül és mi magunk
azt, ami egy és oszthatatlan.*

*Utána azután
egy hosszú-hosszú életen keresztül
próbáljuk vakon, süketen, hiába
összefélcelni a világ
makulátlan és eredendő szövetét.
(Egy életen keresztül)*

VI

Elveszett otthonról volt szó. Az egyiket, amelybe beleszületik az ember, nem kapták meg igazán. A másikat pedig nem teremtették meg. Sem a filozófus, sem a költő. Az élet-társi kapcsolatról van szó. Időleges, nem végleges otthont jelentene nekik ez is, ehhez már sokat hallottak és láttak a világból, és ismerték önmagukat. De tudták, hogy a töredékes létét hordozó ember számára a férfi-nő közösség mégis mekkora biztonságot jelent. Mindketten erősen érezték azt az elementáris erőt is, amely a férfitermészetben él, s társnak nőt kíván maga mellé.

Pilinszky az eszményről forgatókönyvet írt egy soha le nem játszott filmhez: „Ha most afelől faggatna valaki, miként látom én személy szerint a kibontakozást, válaszadásomban ösztönösen a legrövidebb utat választanám. Egyetlen képpel felelnék... Ez a »kép« pedig a következő: Sötét udvaron egy fiatal nő kel át, siet mindannyiunk felé. Éjszaka van és sötétség, de *ebben* a sötétségben vezérlő csillagként van jelen minden, még maga a sötétség is. A lány maga is tündöklő sietség, minden lépte, minden mozdulata egy-egy »végre« és »valahára«. Kristályosan tiszta, erős és egyszerű. Az a valaki, akit arról ismerünk fel, hogy *biztosan megjön*. Homlokára a jövő van feljegyezve...” Csend, majd szinte nosztalgikus visszapillantás: „Üres képzelgés, szubjektív látomás? De hiszen a lény neve is az, hogy: *van és közeledik*.”

Volt és közeledett – voltak és közeledtek. Mégis, egyik beszélgetésében nyílt lelkiismeret-vizsgálatot tartott, s bevallotta: „Emberi gyöngeségem sok van... Ami nálam vétekszámba ment, az érzelmi életem volt. Nagyon sok problémát és nehézséget okozott, ami talán a neveltetésemből is adódott. Tulajdonképpen szerelemre születtem, és az egyik boldogtalan szerelemből gázoltam a másikba, rettenetes intenzitással. Akkor még az történt, hogy annak ellenére, hogy én voltam, aki kudarcot vallott, én bűnhődtem. Mert ha az ember lélekkel nem győz egy szerelmet, akkor az visszaesik a testbe, és átváltozik merő szexualitássá. És a szexualitás kísértései is borzasztóan meggyötörték az életemet.” – A megoldást kereste, de nem találta. Nagyon rövid ideig voltam egyszer nős, mondja 1978-ban, „de hát nem sikerült”. 1981 húsvétján, a megérkezés reményében újabb házasságot kötött – néhány hét múlva, május végén szívrohamban meghalt.

Maradt mindvégig a költői, elképzelt szerelem. „Egyik nagy szerelmem Emily Brontë. Én a nagy szerelmekből élek... A másik Simone Weil.” S maradt a költészet eszményi magassága, annak elképzelése, hogy mit jelenthet egy nő a férfi számára, hogy mekkora erő töltené el, ha valaki azt mondaná, „jól van, ami van”.

*Valahol
gyönyörű lányok siklórepülésben
azt állítják, hogy jól van, ami van.*

*Visszafele, visszafele:
a legszebb minden teremtmény között
oldalra dőlve készül földet érni.
(Visszafele)*

Pilinszky vallomásai mögé a filozófus is felzárkózhatna. Fájdalmasan vette tudomásul ő is, hogy a legalább részleges megváltást hozó, az Én zárt kapuját nyitogató élettárs, „a nő”, nem jelent meg. Egy kivételével, de ez az egy beleégett a 24 éves férfi lelkébe: a nála tíz évvel fiatalabb Regine Olsen. Három éven át erősödött a kapcsolat, s Kierkegaard 1840. október 10-én eljegyezte, de a jegyességet egy év múlva felbontotta. A lány majdnem megzavarodott, apja, egy előkelő városi tanácsos megalázkodva, könnyek között kérte Sörent, hogy térjen vissza, Koppenhága polgársága botránnyal emlegetett. Kierkegaard néhány hónapra Berlinbe menekült. Regine emléke azonban tovább „égett benne”, a kapcsolatot hosszas önmarcangoló tétovázás után mégsem újíttotta fel.

Naplójában a legkülönbözőbb indokokat hozta fel, nem könnyű ebben a magyarázat-kötegen eligazodnunk – talán nem is szükséges. Egy feljegyzését talán mégis érdemes idéznünk: „Ha nem értékeltem volna őt jobban, mint magamat, nem vigyáztam volna jobban az ő becsületére, mint a sajátomra, akkor teljesítettem volna azt, ami mindkettőnk vágya volt, s feleségül vettem volna... Ebben az esetben azonban mindent el kellett volna mondanom neki, apámhoz fűződő viszonyomat, a nyomasztó búskomorságot, az örök éjszakát, mely szívem mélyén uralkodik.” – A sötétség itt nem „vezérlő csillag”, mint Pilinszky gondolta, hanem elűzhetetlen kísértet, árnyék, amely minden lépésnél nyomába szegődött.

A maga teremtette kohóban elkapja az írás szenvedélye, s az irodalomtörténetben ritka hévvel ontotta műveit. Abszurd ötletei vannak, hogy megmagyarázza ezt a munkaőrületet (két írópult van a szobájában, hogy egyszerre dolgozhasson két kéziratán is): „Csak ha alkotok, akkor érzem magam jól... Hogy mennyire türelmetlen vagyok, azt abból is látom, hogy rettenetes állapotnak tartom, ha egy nő terhes. Hiszen kilenc hónapig kell várnia, s ezen nem segít sem az akarat, sem a szenvedély, semminemű erőfeszítés.” Már említettük, mit termelt – vagy fejezzük ezt ki saját hasonlatával: mit „szült” – Kierkegaard néhány évig tartó megszállott korszakában.

Az elválás és az emlékezés fájdalmas légkörében születtek meg tehát művei. „Ha valaki megkérdezné, hogy hogyan lettem író, akkor ezt felelném: Legtöbbet egy aggastyánnak köszönhetek, de leginkább egy fiatal lánynak vagyok adósa” – jegyzi fel visszapillantásként, 1849-ben. Adós – de hogyan? Nem sokkal a válás után írta meg *Ismétlés* című művét, egy szerelem történetét. Hőse, amikor megtudja, hogy választotta férjhez ment, felujjongott: „Éljen a gondolatok szárnyalása, éljen az eszme szolgálatában átélt életveszély, éljen a harc kényszere, éljen a győzelmi ujjongás, éljen a hullámverés, amely a mélységbe vet és a csillagokhoz röpít.”

Lelkes szavak, költői fogalmazás, az íróra alkalmazva biztosan tompítva kell értelmeznünk. Lényege azonban az, hogy Kierkegaard magányos volt, s valami kényszernek engedelmesskedve az is akart maradni. Ez a kényszer nem egyértelműen az „eszme kizárólagos szolgálata”. Tudjuk, mert följegyezte, hogy orvoshoz is ment, tud-e rajta segíteni, szabad-e megnősülnie. Hogy milyen bajjal s milyen szakorvoshoz, nem tudjuk.

A kapcsolat égetően szép emléke azonban mindvégig betöltötte életét. Még utolsó gondolatai is Reginéhez vezették. Röviddel halála előtt kiadott munkájában ez a bevezetés olvasható: „Ezt a kis könyvecskét – együtt minden eddigi megjelent munkámmal – an-

nak a meg-nem-nevezettnek ajánlom, akinek neve egyszer az enyémmel együtt mégis ismerős lesz.” Végrendeletemben azonban már világosan olvasható, hogy ki is ez az elhallgatott nevű: Regine Olsen, egykori jegyese, akinek itt már nem csupán ajánlotta műveit, hanem örökösének, könyvei tulajdonosának nevezte ki.

VII

A Filozófus és a Költő: egyikük sem kapott, nem is teremtett magának otthont. Idegenül jártak-keltek a világban – de idegenül önmagukban is. Búskomor lelkek. Ennek terhet csak akkor tudnánk igazán megérteni, ha beletartoznánk az önmaguk keresztjére feszítettek – talán nem is oly kicsiny – seregébe. Nem érzem ez, hanem az „Én” átélésének sajátos módja, amely meghatározza az egzisztencia teljes élményvilágát. A kívülről csak arra képes, hogy az ilyen lelkek egy-egy repedésén keresztül a mélységbe nézzen. Ami látható, azt költői tömörséggel Pilinszky így fogalmazta meg: *„A pokol első, második, / harmadik, negyedik köre / majd az ötödik, hatodik / és végül is a legutolsó. / Itthon vagyok.”*

Milyen ez a pokol? Nem lehet belőle kiszabadulni. Kezdjük Kierkegaard egy vallomásával. „Életem egyetlen pillanatában sem hagytott el a hit, hogy amit az ember nagyon akar, azt meg is tudja tenni. Csak egyet nem, különben feltétlenül mindent, de ezt az egyet nem: megszüntetni a búskomorságot, amelynek rabja voltam... Sohasem jutott eszembe, hogy ne győzhetnék, még ha a legostobább dologba fognék is, csak egyben nem győzhetek, különben feltétlenül mindenben, de ebben az egyben nem: hogy úrrá legyek búskomorságomon, amelynek nyomásától szinte egyetlen napom sem volt szabad.”

Nevezi ezt az állapotot „tébolyító”, „iszonyú”, „szakadékmélységű” búskomorságnak, amely ugyanakkor szinte második természete, bizalmas barátja, akivel az együttélést egyszerűen ki kell bírni. De mérhetetlenül nehéz egyszerűen kibírni. Naplója tele van a bensőjét béklyóba verő érzés elleni lázadással, s ezt néha alig követhető képekkel fejezi ki: „Búskomorságom következménye, hogy hosszú éveken át nem voltam képes a szó mélyebb értelmében tegezni önmagamat.” Visszaemlékezik korai éveire: „Gyermekként zuhantam a búskomorság nyomorába... A legnagyobb búsomorság itatta át legelső éveimet.” Regine Olsenhez fűződő kapcsolatában ez is döntő szerepet játszhatott: „A búskomorság olyan újabb szakadékába zuhantam, hogy eljegyzésem fel kellett oldanom, mert nem hittem abban, hogy Isten egész lényem alapvető sebét begyógyítja, elveszi tőlem az örülség határához sodró búskomorságot.”

Messze van már a romantika szép játéka a melankóliával, azzal a – mondjuk ki őszintén – szándékosan gondozott lélekszomorúsággal, amely egy nemzedékkel korábban még uralta a lelkeket. Novalis, a korszak egyik nagysága még becsalogatja a lelkebe a szomorúságot – vagy találó, szinte csak szótárból ismerős szóval a „mélabút”. „A szent, kimondhatatlan, titkokkal teljes éjszakára figyelek... A szív húrjain mélységes mélabú kezd játszani.” Kierkegaard kigúnyolja ezt a típust, a búsulással, szomorúsággal való játékok: „Az egész német és francia fiatalok sóhajtozik, szeneleg ebben a betegségben... Ma ezt valamiféle kiténtetésnek tartják, s mindenki arra törekszik, hogy búskomor legyen.” Ő tudta, milyen pokolköröket jár be a lélek, ha valóban az.

Pilinszky egy évvel halála előtt szinte csak odavetett mondatban említi, hogy „pár éve időnként depressziós vagyok”. 1979-ben, tehát még egy évvel korábban, zenei élményvilágát elemezve vallotta be: „A Bachhal való kapcsolatomban még mélyebb, ti. azóta, és ez nyilván nemcsak betegség, hanem a bűneim következménye, hogy hajlamossá váltam a depresszióra, hajlamossá váltam a rettenetes, az elviselhetetlen büntudatra.” Nem csupán betegség – s ez azt jelenti, hogy bizonyos szempontból mégis annak tartotta. De mi ez a büntudat-depresszió-páros? Cs. Szabó László 1967-ben rátapintott a lényegre, és

rákérdezett: „Ha magad nem voltál fogoly, akkor valami kollektív bűntudat súlya nyom. Olyan bűnbánaté, amelyet nem akarsz elfojtani, ellenkezőleg, az ember érzése az, hogy makacsul rászögezed magad. Mikor alakult ki ez benned, ez a kényszer?” A költő válasza: „Lényegében a történes idején” – tehát a háború utolsó periódusában. A költő 1941-ben volt húszéves, ez egy-két év múlva történt.

Háborús teher a bűntudat, s a kíséretében jelentkező depresszió is? Nem tudjuk. De hogy ennek mélységeit megismerte, arról egy-két leírása tanúskodik: „Szorongani annyi, mint a teljes létezésről rettegni, a legmélyebb *Angst*, a depressziósoknak a szorongása, minden kisgyerek ismeri.” Életének már korai szakaszában – ez a következtetés szinte nyilvánvalónak tűnik – találkozott a depresszióval, amely csak egy újkori tudományosabb fogalom a búskomorságra, ahogyan még Kierkegaard említi.

Egy párbeszéd regényének nevezte a Sheryl Suttonnal folytatott beszélgetést. Írói mű, a teremtő képzelet alkotása. De, kérdezhetjük, hogyan tudna ilyen látéletet adni egy betegségről, ha nem ismerné ezt az élményt? „A depresszióban szeme [helyén] két lyuk maradt, amiben minden megsemmisült, ami egyáltalán bejuthatott. Semmit sem bírt elviselni a világból, de legkevésbé azt a szembesülést, amit betegsége rákényszerített... Valami szele a skizofréniával kevert depresszióval engem is megérintett. Feszültség és tehetetlenség egyszerre: a világ minden kegyetlensége, aminek legégetőbb magja mégis a bűn, amit én követtem el.”

Mit tehet az ember a depresszióval? Átadja magát örvénylésének, de akkor elsüllyed benne. Vagy maradék erejét összegyűjtve, újból és újból szembeszegül vele. Pilinszky egy mondatát kell még egyszer idéznünk: „A tragédia természete mindig az, hogy ha szembenézünk vele, akkor ez a sötét Nap világít, ha viszont hátat fordítunk neki, elpusztít bennünket.” Ő szembenéző volt, de az volt Kierkegaard is. Ugyanakkor mindkettő ennél több is. Nem csupán szembefordultak a lehúzó erővel, de megpróbálták „pokol-élményüket” kifejezni, elmondani. Nem saját maguk miatt, hiszen meg voltak győződve, hogy az, amit ők átéltek, azt másoknak is tudniuk kell. „Létezik az egyszerűségünk, amely olyan közös bennünk, emberekben, mint a halálunk. S amikor az egyszerit sikerül magadban kifejezned, a másik emberben lévő egyszeri reagál rá. Megérti, s azért reagál rá, mert ő is az egyszerűségnek a sorsát éli. Vagy például a magányosság élményének a kifejezése – közügy, mert a magányosságot mindenki érzi.”

A magányosságon túl a depresszió élménye is közügy – fűzhetjük Pilinszky szavaihoz Kierkegaard elmélkedését: „Emlékezetemben nagyon messzire visszanyúl az a gondolat, hogy minden nemzedékben ketten vagy hárman vannak, akiket a többieknek feláldoznak, hogy borzasztó szenvedéseikben fedezzék fel, ami a többieknek javára szolgál. Így értettem meg búskomor önmagam: erre vagyok kiválasztva.” Az áldozat tudata különös módon itatta át mindkettőjük lelkét. Az áldozaté, amely megmenti őket az öngyilkosságba való meneküléstől. Pilinszky egy alkalommal T. S. Eliot gondolata fölött elmélkedett, s elmondta, hogy a költő „tulajdonképpen személyes annyiban, hogy a személyiségét feláldozza, hogy egyre áttetszőbb közeg legyen a személytelen értékek, a világ személytelen erőinek a közvetítéséhez.”

Egy költőre hivatkozott, nem Kierkegaard-ra, de idézhette volna őt is, ha jobban ismerte volna. Például ezt a vallomást: „Az írásra ellenállhatatlan kényszert éreztem. Annak, aki búskomorságban szenved, ezért mélyen megalázottan él, bűneiért vezekel, ez az egyetlen lehetősége, hogy önmaga feláldozásával, erőfeszítéseivel az igazságnak szolgáljon, s így, amennyire lehetséges, ellenszolgáltatásként valami jót is tegyen.”

Ebben a benső atmoszférában született meg a számomra döntő antropológiai alaptétel, amely Kierkegaard fogalmazásában azt jelenti, hogy az ember „tragikus egzisztencia” hordozója, Pilinszkyben pedig azt, hogy az ember „drámai lény”.

Kezdjük Pilinszkyvel. Mit jelent számára az, hogy az ember drámai lény? „Ha a kereszténységet morális vetületéből közelítem meg, akkor feltételezem, hogy az ember folyamatos lény. Tudniillik az erkölcs azt sugallja, hogy az ember fő jellemzőjeként azt fogadjuk el, mit nem követ el, mit nem szabad megcselekednie. A kereszténységet így leszűkítjük egy negatív és folyamatos útra... Krisztus tökéletesen más volt. Ő tudta, hogy az ember drámai lény. A jót és rosszat úgy építi össze, mint a hegy a köveket. Egyszerre jó és egyszerre rossz, és ezt a küzdelmet fantasztikus drámai küzdelemben éli meg.”

Ez önmagában csak szép elmélet lenne, ha a versek igazgyöngyszemei nem igazolnák, miként élte át a költő önmagában ezt a küzdelmet. Nem volt könnyű ez a kitárulkozás, „elégni a közönség szeme láttára, és direkt módon megmondani, végigélni, ami a szívünkben lakozik, ez életveszélyes.” Talán itt van egyik magyarázata annak, miért olyan sovány a költői termés, miért csak kétszáz-egynéhány – legtöbbször csak néhány soros – vers Pilinszky egész életműve. Verscímek, és kommentár nélkül kell meghallgatni ezeket a verstördékeket, de álljon az egész két idézőjel között, mintha egy sorozatban írta volna le. Így élhetjük át az élet Pilinszky-féle „dramaturgiáját”, felismerhetjük, hogy rólunk beszél.

„A Kreatúra könyörög, leroskad, megadja magát. A jelenidő vitrinjében élek. Nincs ajtó, amit megnyithatunk. Sírása hideg tengelyében áll a fiú. Mi történik, mi is történik minden tettünk boldogtalan és irtóztató ideje alatt? Ne a lélegzetvételt, a zihálást. Ne a mozdulatot, a kapkodást. Talán száműzött tenger, Isten hallgatása. Olyan mély a mi elhagyatottságunk. Hol én is laktam, s nem lakom, a ház, hol éltem, és nem élek. Minden lélegzetvétel megsebez, és leterít valahány szívverés. Nincs több, nincs, mint a bűnözők szeme. A világ tenyerébe kalapált szeg, holtápadt, csupa vér vagyok. Összeomlásunk mindet befalaz egy pillanatra és örökre. Világunk büszke madarának csőrében porladunk. Hogy elkárhoztam, nem számítok többé. A teremtés bármilyen széles, ólnál is szűkösebb. Töröld le szégyenletes emlékemet. Féregnek lenni mit jelent? Holott a semmi van jelen, a világ azért tovább lüktet...”

Egy szó, egy tömondat, s máris átérezzük azt, amit vakmerően kölcsönvett szóval élve-boncolásnak nevezhetünk. Létünk, létezésünk került a boncasztalra, s most Pilinszky metszetei nyomán mondjuk: Ecce Homo. Íme, ilyen az ember – vagy kicsit enyhébben: ilyen „is” az ember. Az utolsó versciklus, a *Kráter* verseiből még nem is idéztem, pedig éppen ezekben jelentkeznek egyre fokozódó erővel a „nem”, a „semmi”, a „nincs” szavak. Egy verse szinte mindent összegez:

*Nincs nap. Nincs hold.
És nincs gyerekkor.
És főként nincs, anyaföld.*

*Nincs koporsó és nincs haza.
Nincs bölcső és nincs megvetett ágy,
fejük alá igazított halál.*

*Tűhegyen forog, aki él,
s a mi békénk, az se egyéb,
mint egy lekonyult szárny...*

(Fátyol)

Mi van egyáltalán, ha semmi sincs? Versei visszatérő fordulatokban szólnak „vágóhídról”, „vesztőhelyről”, „végítéletéről”. Pilinszky nem „pusztába kiáltó szó”, hanem – adjunk a biblikus képnek új fordulatot – „pusztaságot kiáltó szó”. Ez a miénk, a pusztaság és a mezítelenség. Ez az emberi egzisztencia. Azt lehetne vélni ezek után, hogy Pilinszky nihilista. Pedig – a vele való két találkozásom emlékét is felidézve – az az érzésem, hogy a sivatag szélén élt, ott ahol az élet első jeleinek lehet örülni. Számára a „semmi” nem tökéletesen az, hanem – felborítva a logika utolsó menedékét is – „valami”, sőt mérhetetlenül gazdag valami. Evangéliumi bizonyossága: „Jézus is tudta, hogy ezt a küszöböt nem lehet elkerülni, amikor az értelem és minden kialszik, és nincs segítség.” A kétségbeesés partja ez, de eddig el kell jutni, hogy a „könyörgő Kreatúra”, átjutva a kétségbeesésen, hazataláljon. Pilinszky vallásos, a szó radikális értelmében.

Ebből a mélységből fakadnak azok a szavak, amelyekkel egy-egy versében találkozunk – és megdöbbenünk. A szó szépségét nem érezzük, igazságát is csak sejtjeni tudjuk. Néhány idézet: „minden megtörtént, mint Isten ölen, vagy egy záptojásban”; „rühes ebek, vérzünk a párnán”; „nincs az a marhabélyeg, amit meg ne érdemelnék” ... Riasztó szavak, az ember drámai helyzetét jelzik, az emberét, akinek valahogyan mégis „igazítja sorsát, / az öröklétet, Isten, a teremtés / mindörökre veszendő mezejében?”

Kétségbeesés a teremtés veszendő mezejében – Kierkegaard *A halálos betegség* mottójaként írhatta volna fel. Ebben a könyvében felerősíti korábbi felismeréseit, s óriási tablót fest az ember szorongatott helyzetéről. Arról, hogy képességeinek mindig csak töredékét tudja megvalósítani, hogy kénytelen egy utat választani, s a többiről lemondani, hogy örökös feszültségben él, mert harmonikus egységet nem képes teremteni magában, hogy gyenge, mindig kibúvót keres, talán le is mond arról, hogy az élet értelmes... Ezt nem érdemes részleteznünk, mert mindez csak előjáték ahhoz, ami a végső kétségbeesés forrása.

Az ember véges, de belső bizonyosság is él benne, hogy végtelen lehetőség hordozója. A Végtelen azonban oly mértékű ellentét a végesnek, hogy „itt van” ugyan, mint biztos lehetőség, de „még sincs itt”, hiszen elérhetetlen. A kilátástalan helyzetet a szinonimák sorozata jellemzi: egzisztenciális fuldoklás, elhagyatottság, tehetetlenség, elidegenedés, gyökértelenség – lényegében „nem-lét”. Ebből a kétségbeesésből egyetlen módon lehet menekülni – s ezt Kierkegaard számtalanszor ismétli – ha az ember egyéni elhatározással, tragikusan megfeszített létéből „át tud ugrani” a Végtelen világába, Istenhez. Ez állandó egzisztenciális erőfeszítést kíván, amely örli, sőt lassan felörli az ember minden erejét.

Ezt az életveszélyes lépést szívesen hasonlítja a hajózáshoz: „Kis távolságokba való utazáshoz általában kisebb hajóra szállunk. Távoli útra csak úgy merészkedünk, ha nagy hajó szállít bennünket. Aki azonban az örökkévalóságba akar utazni, annak egyszemélyes dióhéjcsónakba kell szállnia. Végtelen távolság felé halad, de tudnia kell, hogy iszonyú dolog egyedül vitorlázni a tengeren.” Ez az „egyedül”, ez a kierkegaard-i világ: vállalni egyedül a kétségbeesést, vállalni egyedül az „átugrást” – vagy hasonlata nyomán vállalni az egyedüllétet a nyílt tengeren, amikor „70 000 csomónyi mélység van alattunk”.

Aki átugrik a Végtelenbe, az átugorja a véges, a számunkra adott világot. Mit tudunk ezzel a „világtalan” filozófiával kezdeni? – ez most a legdöntőbb kérdés. Valami tiltakozik bennünk, hogy Kierkegaard utasításait maradéktalanul magunkévá tegyük. Pedig *A halálos betegség* alcíme pontosan jelzi, hogy erről lenne szó: „mások épülésére és ébresztésére” akar szolgálni ez a „kereszténységre épülő lélektani fejtegetés”. Igaz ugyan, hogy meggyőzni vagy akár vezetni nem akar. Semmitől sem félt jobban, mint attól, hogy tanítványai lesznek, akik a Mester tekintélyére hivatkoznak, vagy attól, hogy „professzorok” kezében bölcséleti rendszer lesz belőle. Mondanivalójának lényege az, hogy mindenki maga vegye kezébe sorsát, döntsön, hogy mit akar, s ne mentegesse magát, hogy csak

olyan akar lenni, mint bárki más. A tömegembertől – vagy ahogy ő mondja – a „nivellált embertől” rettegett.

Bölcséleti rendszere nincs, s talán ezért érezzük, hogy megérteni nem lehet. Az ész messze lemarad, amikor az író labirintusaiba bolyong. Ezt még Romano Guardini is érezte, aki alaposan tanulmányozta Kierkegaard eszmevilágát, sokat írt róla, de megjegyzte, hogy „alig van még egy író, aki annyira bonyolult lenne, mint Kierkegaard”. Érdemes azonban idézni éles bírálójának, Karl Löwith-nek vallomását is. Ellentétes reakciók ébredtek fel benne, mert egyrészt meg volt győződve, hogy így nem lehet, mégis azt érezte, hogy talán csak így érdemes élni. „Kierkegaard azon kevesek közé tartozik, akik magukhoz vonzanak, miközben eltaszítanak.”

Pilinszky néhány gondolata segíthet a közeledésben. Arra a kérdésre, hogy „van hát Isten számodra, vagy nincs?”, ezt válaszolta: „Nagyon van, de újra nem tudok jobbat mondani Simone Weil egy csodálatos mondatánál, hogy a világ van, rossz és irreális, Isten nincs, jó és reális.” Vagy amikor az *Élőképek* rövid színjátékában az egyik szereplő pesszimista hangvételrel mondja: „Mi, akik lent maradtunk, előnyben részesítjük a homályt. Az agóniát az élettel és a halállal szemben.” A rezignált lemondással szemben egy különös bátorító szó hangzik el: „Támaszkodjatok bátran a semmire.” Később, egy beszélgetés során bevallotta, hogy csak akkor tudta meg, hogy ezt akarja mondani, amikor már leírta. „Ez a misztikusok éjszakája. Ez az agónia semmije... Tulajdonképpen ez a *semmi*, ez az irgalmatlan semmi ebben az adott percben, ebből a szájból a legfőbb biztatás.”

Kierkegaard és Pilinszky – az egzisztencia könyvének elfelejtett lapjait lapozták fel. Nincstelenségünkről mertek beszélni, arról a nincsről, ami azért van, mert egyszer valóban lesz.

*A jövőről nem sokat tudok,
de a végtéletet magam előtt látom.
Az a nap, az az óra
mezítelenségünk felmagasztalása lesz.*

*A sokaságban senki sem keresi egymást.
Az Atya, mint egy szállkát
visszaveszi a keresztet,
s az angyalok, a mennyek állatai
fölütik a világ utolsó lapját.*

*Akkor azt mondjuk: szeretlek. Azt mondjuk:
nagyon szeretlek. S a hirtelen támadt tülekedésben
sírásunk még egyszer fölszabadítja a tengert,
mielőtt asztalhoz ülnénk.*

(Mielőtt)

„...SAJÁT SZEMEM LÁTTÁRA ÁTALAKULOK”

József Attila 1935 augusztusi fordulatáról

„A teremtés egyesítés”
(Teilhard de Chardin)

Babits Mihálynak írott, 1935. augusztus 18-i levelében József Attila önmaga mély, benső átalakulását konstatálta: „Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valóságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak »fogásom« ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük.” (JAVL 313.) Nem kétséges, figyelemre méltó vallomás ez, s érdekességét csak fokozza, hogy – mintegy implicite ráerősítve a változás tényére – címzettje éppen az a Babits Mihály, akit korábban József Attila meglehetősen éles hangú pamfletben (JAÖM 3: 48-60.) megtámadott. Az átalakulás azonban aligha állott ennyiből, tudniillik a Babitshoz való közeledésből. Babitsot József Attila önmagában már korábban megkövette, megírva a kapcsolatukat revideáló *Magad emészthő* kezdetű versét. Sőt, a kérdés éppen az: ha ez az átalakulás elsődlegesen nem a Babitshoz való viszony megváltozását takarja, akkor mi áll mögötte? S ami még fontosabb: tulajdonképpen miben érhető tetten ez az átalakulás?

Az életrajzi adatok, amelyek ez időből nem túl bőségesek, s főleg nem összefüggőek, három irányba mutatnak.

1. Bár részletei egyelőre nem ismeretesek, tudjuk, valamikor ekkor formálódott ki József Attila utolsó éveinek egyik központi jelentőségű személyi kapcsolata, ekkor újította föl évekre megszakadt barátságát Ignótus Pállal. Az illegális kommunista párttal már korábban megszűnt minden szervezeti kapcsolata, véglegesen kívül került a „mozgalmon”, de csak ekkoriban, az Új Szellemi Front körüli harcokba bekapcsolódva csatlakozott azokhoz, akik e harcokat mint irányzatképző és csoportokat teremtő folyamatot fogták föl. Ignótus Pál írásaiból (Ignótus Pál 1987a. 415-416., 1987b. 978-979.) tudható, az irányzati széttagolódásnak ez a folyamata újította föl barátságukat, s ez vezetett el közös folyóiratuk, az urbánus *Szép Szó* megteremtéséhez is. 1935 augusztusában József Attila már utána volt az Új Szellemi Frontot bíráló cikkeinek, aminek következtében már fölújult kapcsolata Ignótus Pállal, de a folyóirat-alapítási tárgyalások még nem voltak operatív szakaszban. Még nem dőlt el tehát, hogy politikai meggyőződését ezentúl egy alapvetően nem-szocialista közegben, egy hangsúlyosan liberális gondolati erőterben képviseli, de személyes kapcsolata, helyzetértékelése már ez irányba vitték.

2. Minden jel szerint ekkoriban alakult át a pszichoanalízishez való viszonya is. Nem tudjuk ugyan, hogy pontosan mikor lett Gyömrői Edit „betege”, de az bizonyos, hogy az

1935 tavaszi konfliktus – a kezelés időleges megszakadása? – után éppen ekkor, 1935 augusztusában mélyült el a kettejük közti viszony. (Vö. JAVL 310., 313-314.) A Gyömrői Edittel folytatott levelezéséből arra következtethetünk, hogy számára Gyömrői mint analitikus ekkoriban lett igazán fontos. Ennek a kezelésnek az 1935 augusztusi aktuális tartalmáról azonban, érthetően, szinte semmit nem tudunk. A Gyömrői Edithez köthető nevezetes analitikus dokumentumok későbbiek, a következő év tavaszáról valók.

3. Az életrajz átalakulást sejtető szála a Barta Istvánnal (1900-1967) való különös, a József Attila-életrajzba máig kellően bele nem illesztett barátság is. Ez, mint Stoll Béla úttörő tanulmányokban kiderítette, 1935-ben kulminált. (Stoll Béla, 1978. és 1979.) Kezdeteiről semmit sem tudunk; Ignóus Pál egy elejtett megjegyzése (Ignóus Pál, 1965. 1207.) szerint akár a húszas évek vége felé is kezdődhetett, Stoll – föltevéséként – 1933-ra voksol. A „baráti pártfogók és hívek” e legkülönösebbike azonban József Attilával igazában csak 1935 folyamán melegegett össze. Erre vall, hogy a *Medvetánc* kötet, amely 1934-ben jelent meg, csak megkésétt, 1935-ös dedikációval (közelebbi datálás nélkül) volt meg Bartának, márpedig a költő így csak a jóval a megjelenés utáni ajánlásokat keltezte. De erre vall az is, hogy a Barta István birtokában volt 13 fontos József Attila-vers kézírata is jórészt 1935-ből való. „A gyűjtemény legtöbb darabja 1935-ben írt versek kézírata: *Ajtót nyitok, Én nem tudtam, Temetés után, Emberiség, Egy ifjú párra, Majd emlékezni jó lesz, Harag, Levegőt!*” (Stoll Béla, 1978. 618.) Stolltól tudjuk azt is: „A *Temetés után* szövege alá a költő azt írta: *Bp. 1935. aug. 12. éjfél. Pistánál*”; a Barta és felesége inspirálta az *Egy ifjú párra* keltezése pedig ez: *Bp. 1935. szept. 23. au. Japon*. Azaz: József Attila önmaga által is érzékelt átalakulása és Barta Istvánnal való barátságának tetőzése időben egybeesett.

De miért lehetett Bartának bármi köze a költő átalakulásához? Mi lehetett az ő – József Attila számára fontos – újdonsága, baráti hozadéka? Stoll Béla jól vette észre, hogy Barta világnézeti beállítottsága (mély konzervativizmusa, katolicizmusa), amely a rá emlékezők szövegéből egyértelműen kiderül, nehezen illeszthető be a hagyományos József Attila-képbe. A Bartával való barátság legalábbis meglepő. De Stoll – textológiai célkitűzéseinek keretén belül maradva – nem igyekezett magyarázatot adni erre, jöllehet neki köszönhetjük, hogy az „örök barát” másságának mibenlétéről, a József Attila környezetét alkotóktól való meglepő „különbségéről” egyáltalán tudunk. Denis Silagi és Bóka László emlékezésének publikálásával ő rajzolta föl Barta karakterisztikáját: „buzgó, pontosabban túl- és vakbuzgó” katolicizmusát, a marxizmus, a pszichoanalízis és az úgynevezett haladó (tehát Barta számára nem igazi) katolicizmus iránti ellenszenvét, politikai konzervativizmusát, bogarasságát. (Stoll Béla 1979. 773-74.) A Barta-karakterisztika ezen elemei azonban önmagukban még érthetlenebbé teszik a barátságot. Nehéz felfogni, legalábbis e kép alapján, mi vonzhatta Bartában József Attilát. Valamivel érthetőbbé válik a dolog, ha tudjuk, hogy – mint Denis Silagi megírta Stollnak – „Barta szétágazó érdeklődésű, sokat olvasott és szórakoztatóan mesélő társaságbeli embernek mutatkozott”. (Stoll Béla, 1979. 773.) De ez önmagában még mindig kevés, kivált, hogy – legalábbis látszólag – Bóka László ettől némileg eltérő magyarázatot kínál: „B. Pista – jegyezte föl róla Bóka – mélyen vallásos volt, rendszeres áldozó, tele hitbuzgalmi kapcsolatokkal és teológiai tudással, ehhez mérten legitimista is volt. *Csak szenvedélyes meggyőződését, pompás vitakészségét és hibátlan becsületességét akceptáltuk, elveit nem*. Attila szerette.” (Idézi Stoll Béla, 1979. 774.) Eszerint tehát, minden világnézeti mássága ellenére, Barta István szeretni való ember volt, de nem elveit, hanem – mintegy nézetei zárójelbe tételével – emberi személyiségét szerették abban a körben, amelyben József Attila mozgott.

Hogy József Attila számára emberileg fontos volt Barta István, kétségtelen. Egyebek között az *Egy ifjú párra* sorai is jelzik ezt, hisz e vers szerint „egyetlen vagytok ti ketten [Barta és felesége, Fleischer Gabi], kikre várok e sanda jelen gyanús jelenései közt”. (JA-ÖV 2: 258.) Az összeveszésük inspirálta *Haragban* pedig önmagukról mint „két örök ba-

rát”-ról szolt, s e barátság elvesztését „a halálnál is ostobábbnak” tartotta. (JAÖV 2: 263.) A Bóka sugallta verzióknak azonban két hibája így is van. 1. Barta – ahogy Denis Silagi írja – „elejtett szavainak tanúsága szerint, úgy emlékezett vissza József Attilára, hogy barátságuk testvéri jellegű volt, és olyan megjegyzéseket is tett, hogy *a költőtől nem volt idegen az ő, Barta hite és világfelfogása.*” (Idézi Stoll Béla, 1979. 773.) Azaz: Barta szerint eszmei közösség is volt köztük. 2. Ezt erősíti, hogy elég nehéz elképzelni olyan barátságot, amelynek – a viták ellenére – nincs valami közös alapja. Kulturált viszonyt fönt lehet tartani ellentétes világnézeti pozíciókból is, de bensőséges, mély barátsághoz ezen felül szükséges valami lényegi közösség, valami lelki egyezés. A kérdés csak az, mi volt az a közös vonás, ami Bartát és József Attilát barátá, sőt „örök barátá” tette?

A válasz, egyéb forrás híján, magukban a versekben, pontosabban, e versek kielemezhető sajátosságaiban kereshető. Föltételezhető ugyanis, hogy azok a versek, amelyek 1935 augusztusában és szeptemberében íródtak, s kéziratukat Barta István is megkapta, valamiképpen kettejük eszmecsereinek lenyomatai. Bennük vannak azok a tanulságok, amelyeket József Attila számára Barta István inspirált. Hogy ezek a tanulságok nem valamiféle szimpla hatás vagy átvétel formájában kerültek bele a versekbe, hanem egy vitatkozó-dialogizáló együtt-gondolkodás eredményeként, természetes. De ez egyáltalán nem csökkenteni jelentőségüket.

József Attila – a Stoll-féle kritikai kiadás szerint – a következő verseket írta ez időben. *Légy ostoba*, keltezése: Bp. 1935. aug. 6. 1/4 12-1/2 12. *Bucsinszky* (JAÖV 2: 244); egyik kézírata megvolt Bartának. *Én nem tudtam*, keltezése: Bp. 1935. aug. 7. (JAÖV 2: 245-246); egyik kézírata megvolt Bartának. *Szonett* és önálló változataként: *Boldog hazug*, keltezése: Bp. 1935. aug. 9., illetve azt követően (JAÖV 2: 247-249.); Barta egyik változathoz sem rendelkezőt kézirattal. *Temetés után*, keltezése: Bp. 1935. aug. 12. *éjféli Pistánál*. (JAÖV 2: 250-251.); e vers nemcsak megvolt Bartának, de nála is íródott. *Mint gyermek...* keletkezési ideje 1935 augusztus, még 18-a előtt (JAÖV 2: 252.); e verset József Attila utólag beírta a *Medvetánc* kötet Bartának dedikált példányába. *A bűn [I.]*, keletkezési ideje 1935 augusztus, ez is már 18-a előtt kész volt; Bartának ebből nem volt kézírati-példánya (valószínűleg azért, mert a szereztetés idején József Attila éppen Hódmezővásárhelyen tartózkodott). *Emberiség*, keletkezési ideje Barta datálása szerint 1935 augusztus, a címet is Barta írta a szöveg fölé (JAÖV 2: 256-257.); Bartának értelemszerűen ebből is volt példánya. *Egy ifjú párra*, keltezése: Bp. 1935. szept. 23. *au. Japón* (JAÖV 2: 258-259); e vers a Barta-házaspárról szól, Bartának volt belőle példánya. *Majd emlékezni jó lesz*, keltezése: Bp. 1935. okt. 24. (JAÖV 2: 260-261.); Bartának volt belőle példánya. *Ősz*, 1935 októberében készült, de valószínűleg Bartától függetlenül. *Harag*, keltezése: Bp. 1935. XI. 9. (JAÖV 2: 263-264.); ebből is volt Bartának példánya, sőt neki is íródott.

E versek, bár összetartozásuk kétségtelen, és föltűnő, hogy mennyire egységes periódust alkotnak, csak részben keletkeztek József Attila vallomások levele előtt. Azaz: csak egyik részük indokolta az átalakulás diagnosztizálását. De éppen összetartozásuk, a megkezdett metamorfózis továbbvitele jelzi, hogy itt valódi, az egész kései költészetet előkészítő nagy átalakulás érhető tetten.

Am a kérdés ezzel még mindig nyitott: milyen változás következett be ez időben József Attila gondolkodásában?

A magyarázat kulcsverse kétségkívül az *Én nem tudtam*. Ez a mindössze tizenegy soros szonett *in statu nascendi* mutatja meg az átalakulást, azt a pillanatot rögzítve, amikor két, különben ellentétes törekvés egymásra vonatkoztatásával József Attila egy gyökeresen új gondolkodástörténeti pozícióhoz jutott. E vers ugyanis a keresztény bűnértelmezés és a pszichoanalitikus önelemzés egyesítése, ütköztetve „továbbfejlesztése”. A keresztény – katolikus – bűnértelmezés jelenlétéről az első versszak explicit formában is tudósít. „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást” – kezdte versét

a költő. S hogy itt valóban egy vallásos tanról volt szó, elárulja az a tény, hogy a Bűnről Szóló Tanítás három szövegváltozatban is nagy kezdőbetűvel íródott, sőt a harmadik kézirat ezt még inkább kiemeli, mert ez csak a Bűn és Tanítás szót rögzítette nagy kezdőbetűvel. E – vallásos genézisről árulkodó – kéziratok egyike volt meg Barta Istvánnak; a vallásos – teológiai – eredet eléggé nyilvánvaló. Ez azonban csak az egyik szál, József Attila nemcsak egykori (immár föladott) distanciáját jelzi (a bűnről szóló tanítást *korábban* „ostoba beszédnek” tartotta), de belépteti az ellentétes előjelű gyakorlat eredményét is: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem”. Ez a negatív eredményű önismeret, nem lehet kétséges, csakis a pszichoanalízis következménye lehet. Az akkor már több éve tartó, s egyre intenzívebbé, szubjektíve egyre fontosabbá váló pszichoanalitikus órák önfeltáró, önmagát, lelki életét tudatosító gyakorlata kellett hozzá. Az az érzés szólal meg benne, amit korábban Ady – más történelmi időben élve, más személyiségképlet birtokában – is meglepően hasonlóan fogalmazott meg: „lelkem alatt egy nagy mocsár: a fürtelem” (*Az űs Kaján*). Itt, a „szívben” lakozó szörnyűségek fölismerésénél és diagnosztizálásánál azonban egy pillanatra meg kell állnunk. A lelki jelenségek ilyen *minősítése* ugyanis ellentétes a pszichoanalitikus intenciókkal: az analitikus kezelés a „szörnyűségeknek” vélt lelki jelenségek tudatosításával mintegy mentesíteni, fölmenteni igyekszik a bűntudat alól. *Természetessé*, kezelhetővé igyekszik tenni azt, amit a beteg egy homályos bűntudat jelenléte következtében elfojtani, tudattalanná próbál tenni. A pszichoanalízis mintegy relativizálja, föloldja a bűnt, „természetes emberinek” minősíti azt, amit a maga szociális miliője által *erkölcsileg* is szocializált beteg csak elfojtva képes elviselni. Ahogy maga Freud írta Leonardo da Vinci-tanulmányában: „Senki sem lehet olyan nagy, hogy szégyellnie kellene, ha alá van vetve azoknak a törvényeknek, melyek egészséges és kóros cselekvésen egyforma szigorral uralkodnak”. (Freud, Sigmund 1982. 255.) Nem véletlen, hogy a katolicizmus ma is kritikával viszonyul a pszichoanalízishez, nem fogadja el az analízistől kapható erkölcsi fölmentést, és, bár a teljes elutasítás már a múlté, az ellenszenv ma is eleven. (Vö. Nyíri Tamás 1994. 25-26.) József Attila azonban, mint e verse (s egy sor későbbi műve is) mutatja, a maga számára nem a pszichoanalízis fölmentő, egyént visszaigazoló elveit fogadja el. Az önfelmentés helyett egy szilárd erkölcsi-morális elveket föltételező, az egyént adott esetben bűnössé is minősítő, de mindenképpen az egyén fölött álló morális princípiumot vonatkoztatott magára. Ez mindenképpen a pszichoanalízist elutasító Barta István „hatása”, aki, mint Bóka megírta róla, nemcsak vallásos hitet, de jelentős *teológiai tudást* is képviselt. S hogy itt az analitikus tapasztalatokat egy teológiai jellegű érvrendszer (legalább részleges) elfogadása értelmezte újjá, jól mutatja a harmadik versszak 9-11. sora. Az új, a pszichoanalitikus önismeretet a bűnről szóló tanítással egymásra vonatkozó tapasztalat ez: „Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szívemben, mint ravatal, feketül”. Azaz: fölfedezi, kimutatja az „eredendő gazság” – *eredendő bűn* – létét saját személyes létezésében. A bűnösség-tudat verse ez tehát már, annak a pillanatnak a rögzítése, amikor ez a tudat – elutasítva az analitikus önfelmentést – megképződik. Majdnem bizonyos, hogy az *Én nem tudtam*éhoz hasonló gondolatmenetek, a „rebbenő igazság” ilyesféle beismerései készítették Barta Istvánt arra, hogy azt mondja Bóka Lászlónak József Attila halálakor: „Attila feltétlenül üdvözülni fog, mert ha kommunista volt is, azért a Láthatatlan Egyháznak biztosan tagja volt, mert tiszta szívű, igaz ember volt, és sokat szenvedett”. (Idézi Stoll Béla 1979. 774.)

József Attila azonban, mint ez időben írt versei is tanúsítják, semmiképp nem tudott feloldódni egy szokványos, aggálytalan, mindent „elrendező” istenhitben, jóllehet tudta, az Istenben való hit egyféle föloldódás volna számára. Az *Én nem tudtam* után két nappal, az augusztus 9-én írt *Szonettben* mindezt ki is mondja: „Óh boldog az, kinek van Istene; / (...) Én nem leltem szívemben, sem az égben / s e halott fényű istentelenségben /

koporsóban ringattatom magam”. (JAÖV 2: 247.) Beállítódása, akár Nietzscheé, nem egyszerűen ateista; amit mond, azt Isten vonatkozásában mondja. De számára ez az Isten nem él – ahogy Nietzsche is mondta: *Isten meghalt*; itt az „istentelenség” „halott fényű”. Nem örül ennek, nincs benne elégtétel, sőt nagyon is érezhető egyfajta kétségbeesés. De e „halott fényű istentelenséget” már bizonyosságként rögzíti. S ami szintén bizonyossá válik a versben: számára Isten sem megoldás. Jellemző, hogy e vers valamivel későbbi, *Boldog hazug* című változatában ez a negatív bizonyosság tovább erősödött. Itt már „*hazuggá*” lett, „akinek van istene” – igaz, „*boldog hazuggá*”. S ami legalább ennyire fontos, Isten emlegetése is profanizálódott. A *Szonett*ben nagy kezdőbetűvel írott Isten, Jóság, Mindenség Szeme (ezek Isten elnevezései, nevei a versben), a *Boldog hazug*ban kisbétűssé lettek. Ennek természetesen lett egy, a költői ént érintő negatív következménye is: a *Szonett*ben emlegetett „én, a Gyermek” (ami e vallásos kontextusban félreérthetetlenül Jézusra is alludál), ugyancsak jelentéktelenné válik, kisbétűvel kezdett köznévvé profanizálódik. S talán az sem kevésbé fontos, hogy a *Szonett*nek a költői én halálát fölillantó „koporsóban ringattatom magam” sora a potenciális halálnál is rosszabbá lett: „szívdobogással ringatom magam” – olvashatjuk a *Boldog hazug*ban. Ez, nem kétséges, már az élethelyzetté állandósult *szorongás* állapotát jeleníti meg.

Mindez azonban nem eredményezte Barta „hatásának” elenyészését. Beállítódása feszítőerői, az a pólus is, amit Barta István közvetített feléje, megmaradtak, sőt rögzültek a *bűntelen bűnösség* paradox képzetében. A *Mint gyermek*, melyet augusztus 18-án éppen átalakulása (egyik) jeleként küldött meg Babitsnak, egyértelműen dokumentálja az erőfeszítést: „reménytelenül erőlködök, / hogy könnyeimre: erényre találjak”. (JAÖV 2: 252.) Nem lehet vitás, hogy itt a könny a bűnbánat könnyeit jelenti, azokat a könnyeket, amelyekkel a bűnös megbánja s így erényre váltja bűnét. De ez a törekvés – s ez a vers viszonylagos újdonsága a korábbi, Barta inspirálta versekhez képest – számára csupán reménytelen erőlködés. A reduktív, visszavezető logikájú pszichoanalízis következményei az önkép alakulása szempontjából erősebbek: „világot hamvasztottam el szívemben / és nincs jó szó, mely megrikásson engem” – vallja meg; s ezért már csak „csodára” várhatott:

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, mícsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben*

A *bűn* [I.], amelyik a Babitsnak küldött másik vers volt, a *Mint gyermek* logikai végkövetkeztetését bontja ki és rögzíti újra. Ennek nemcsak az a gondolkodástörténeti hozadéka, hogy a költői én beismeri: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem”. Ez még csak egy szubjektíve átélt állapot rögzítése lenne. A lényegesebb az, hogy a bűn az egyéntől függetlenül mint *negatív bizonyosság* is megjelenik („Tudom, hogy a bűn nem vitás”), s az egész vers tendenciáját tulajdonképpen e negatív bizonyosság *keresése* adja meg. József Attila átalakulásának lényege, centruma itt van. A bizonyosság, amelyet fölött életében, tehát tudatos gondolkodása egész idejében keresett (vö. Lengyel András 1994) számára immár csak negatívumként, mint negatív tartalmú bizonyosság képzelhető el. Számára az ember nembeli lényege (Marx) immár nem valamiféle pozitív entitás; csak mint negatívum, mint *bűn* képzelhető el. A negatív bizonyosság persze már korábban is föltűnt gondolkodásában; az [Ez éles, tiszta szürkület...] című 1934-es versében például hasonló fölismerésre jut: „Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés”. (JAÖV 2: 228.) De A *bűn* [I.] újdonsága ehhez képest lényeges: a negatív bizonyosság, a tévedés itt már erkölcsi-axiológiai vonatkozást kap, a tévedés *bűnné* minősül.

Rába György a bűn képzetének József Attila verseiben való hangsúlyos jelenlétét

egyik szép tanulmányában Franz Kafka hatására vezeti vissza. (Rába György, 1980. 1706-1717.) Párhuzamai, összevetései az esetek jelentős részében meggyőzőek; Kafka olvasmányélményként való jelenlétét József Attila költészetében – tágabban: gondolkodásában – magam is igazoltnak vélem. Teljesen igaza van Rábának például akkor, amikor leszögezi: „Költőnknek idézetként szóról szóra olvasnia kellett *A fegyvergyarmaton*ból vett kijelentést Kaiser írásában, azt amelyet Kafka a büntetésvégrehajtó szájába ad: »Alapelve, mely szerint döntök: *a bűn mindig kétségtelen*«.” (Rába György 1980. 1709.) József Attila minden bizonnyal erre is visszhangzott, amikor *A bűn* [II].-ben leírta: „Tudom, hogy *a bűn nem vitás*”. Rába tanulmánya óta Miklós Tamás közzétett egy József Attila-levelet, amely megerősíti Rába forrásának, Németh Andornak az emlékezését, s igazolja, hogy a költő csakugyan magánál tartotta, sőt 1932-ben Hódmezővásárhelyre is magával vitte az *Imago* egyik, Rapaport Samutól kölcsönzött példányát. (Miklós Tamás 1987. 6.) Az *Imago*-beli tanulmány (Helmuth Kaiser: *Franz Kafkas Inferno. Eine psychoanalytische Deutung seiner Straffantasie*. 1931. 1. sz. 41-103.) minden bizonnyal csakugyan alakította József Attila gondolkodását. De fordulatát nem Kafka hatása váltotta ki; Kaiser tanulmányát már évek óta ismerte, s 1935-ig nem érezte szükségét közvetlen fölhasználásának. A fordulat motiválói a Barta Istvánnal folytatott intenzív eszmecsere voltak.

Ezt közvetve megerősíti, ha megnézzük a barátság intenzív szakaszának kezdetéről való *Légy ostoba* című verset, amely – augusztus 6-án keletkezett – közvetlenül megelőzi az *Én nem tudtam*-ot. (JAÖV 2: 244.) Ez, mint címe is jelzi, egy negativizáló tendencia terméke: abba a vonulatba tartozik, amely alighanem a *Tiszta szívvel* című korai nagy verssel kezdődik, s amely utóbb ismételtelen elő-előbukkan költészetében, hogy aztán több kései versben (pl. a *Magányban* [JAÖV 2: 326.]), vagy legszélsőségesebben a *Szabad ötletek jegyzékében* kulmináljon. A negativizáló tendencia ebben teljesen nyilvánvaló; a *szép szabadság*, a *jóság*, a *béke*, a *rend* egyaránt „ostobaságnak” minősül benne, s a versnyitó (ön)fölszólítás arra buzdít: „légy ostoba”. Az ilyesféle, versekben, de más szövegekben is fölbukkanó törekvés végső értelmetlensége mondathatta ki utóbb József Attilával a tanulságot: „hiába voltam rossz...” (SZÖJ 37.) De a *Légy ostoba* első szakasza (ahogy végső soron maga az egész vers is) arról tájékoztat, hogy ez a negativizáló magatartás egy aktuális válsághelyzet „lereagálása”. Azért ostobaság például a szabadság eszméje, mert rabok vagyunk:

[...] *A szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.*

A ketrecét tépő majom a költői én alakmása. S alighanem bizonyítottnak vehetjük, hogy ez a majom-motívum is Kafka-inspiráció, pontosabban Kaiser Kafka-tanulmányának aktualizálódása. (Vö. Rába György 1980. 1711-1712.) De éppen ennek az összefüggésnek a fölfedezője, Rába György vette észre azt is, hogy József Attila – ellentétben Kafkával – „nem a menekvő idomulás, hanem [...] a bármilyen áron szabadulás helyzetébe vezeti ugyanazt az élőlényt, akit Kafka az alkalmazkodás csodájaként ábrázol”. (Rába György 1980. 1712.) Azaz a motívum fölhasználása ellenére József Attila problémája más volt, mint Kafkéé. Ő – más, jobb emberi megoldás híján – az önkéntes negativitás-vállalást választotta (ahogy előbb is, utóbb is többször). S a Barta Istvánnal folytatott eszmecsere innen, e pozícióból lendítették ki, készítették – ismételtelen, az új élethelyzetben is – egy fölsőbb morális instancia vállalására. Ez Barta István irodalomtörténeti szerepe.

Emellett, persze, a Bartával való beszélgetések sok minden mást is aktivizáltak a költőben. Nagy valószínűséggel állítható például, hogy az emberi életet és a világot átható *rend* eszménye (több József Attila-vers e fontos motívuma), közvetve, mint a Bartával

folytatott polémia eredménye ugyancsak e barátságból született újjá. Ez a motívum már a *Légy ostoba* második szakaszában fölbukkan, akkor természetesen még az önkéntes negatívítás-vállalás egyik mozzanataként. „Légy ostoba. A jóság és a béke / csak ostobaság. *Ami rend lehet, / majd így ülepszik le szíved felett, / mint medrében a folyó söpredéke.*” (JAÖV 2: 244.) Tudjuk, Barta István „a rend eszményéért lelkesedett” (Vö. JAÖM 3: 185.), a *Légy ostoba*ban tehát József Attila vele vitatkozott. Elfogadta a rend eszményének fontosságát, hisz amiről írt, azt nyilván fontosnak vélte, s ezt a szempontot nyilván Barta vitte bele közös beszélgetéseikbe. De ekkor, ahogy minden egyebet is, a rendet is egy negatívizáló tendencia részévé tette. Olyan eszményként kezelte tehát, aminek tartalma – ahogy minden másé is – negatív. Ebből a negatívizáló beállítódásból azonban József Attila néhány napon belül, ahogy már láttuk, kilendült, s utóbb – a bűn tudatában testet öltött morális instancia vállalását követően – újra visszatért a rend eszményére. Méghozzá egyik nagy versében, a *Levegőt!* címűben, amelynek első, a vers genéziséről árulkodó, *Rend és szabadság* című változata „természetesen” szintén megvolt Bartának. E vers, eredeti címéhez híven, valóban a rend és szabadság viszonyáról szól – a szabadság mellett téve hitet. (A végleges cím – *Levegőt!* – már ezt a hangsúlyáthelyeződést tükrözi.) A kiostált első változatban még, ha kérdőjellel megtoldva is, azok a „bicskás csavargók, zsebmetszők s galádok, gyilkosok, tolvajok” voltak a „szabadok”, akik „kifoszthatnák” a költői ént, s ő maga: rab („én rab vagyok”). Ez a szembeállítás azonban az alkotás folyamatában végül enyhül, s a vers menetében az válik hangsúlyossá, hogy: „Óh, én nem így képzeltem a rendet. / Lelkem nem ily honos.” (JAÖV 2: 268.) S ennek az elvetett, nem vágyai szerinti („létező”) rendnek a hibája, jól láthatóan, egyszerre társadalmi (vö. 22-42. sor), s magántörténeti (vö. 43-49. sor), gyermekkori sérelmekre vezethető vissza. De szempontunkból nem ez az igazán lényeges. Sokkal fontosabb, hogy József Attila végül nemcsak elutasította a szabadsághiányt („nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!”), de az igényelt szabadságot összekapcsolta a rend igényével: „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet” (JAÖV 2: 269.) Azaz: a rendet, vagy legalábbis annak új, számára is vállalható formáját a legfőbb értékből, a szabadságból eredeztette. Ez az elképzelése teljesen összhangban van *Május* című, szintén 1935 végi versének egyik, három soros fogalmazványával: „s a szabadság kihordja majd / szép gyermekét, a rendet, / az ágon a virág kihajt”. (JAÖV 2: 266.)

A rend és a szabadság összeegyeztetése a rendet szülő szabadság képzetében azért különösen érdekes, mert a politikai eszmék történetének tanúsága szerint ez a két érték hagyományosan elkülönül, sőt (részben) szemben áll egymással. A rend az egyik legjellegzetesebb és legfontosabb konzervatív érték, a szabadság viszont az individuális liberalizmus legfőbb értéke. Ez a két érték a két irányzat logikai szerkezete szerint külön-külön él, és más és más értékekkel kapcsolódik össze. (Vö. Körösi András 1986.) Vagy az egyik „értékcsomagot” választom, vagy a másikat; ezt is, azt is egyszerre a politikai gyakorlatban nem választhatom. De éppen ismétlődő (eklektikus) összeegyeztetési kísérleteik és a József Attila teremtette irodalmi példa is jelzik, hogy erre az összekapcsolásra – meghaladva a történeti létezés megosztottságát – nagyon mély igény él az emberekben. Ez az igény (az értékeket kiegyensúlyozó harmóniára) legalább annyira emberi, mint amennyire utópikus, vágyyszerű. Ezt a harmóniát, persze, maga József Attila is csak mint követelményt fogalmazhatta meg, s ilyenként is csak a rend-fogalom átértelmezésével, újraalkotásával. A Barta rend-eszményével való vita ott is van a versben. Amikor élő voltát – hogy tudniillik még nem halott – úgy fejezi ki: „és lélek vagy agyag még nem vagyok” – akkor Marcus Aurelius elmélkedéseire emlékeztető módon, nyilván Bartára való tekintettel, függőben hagyja, hogy mi lesz velünk, ha meghalunk. A másvilágban továbbélő „lélekké” leszünk-e, vagy tudatnélküli, identitását veszített „agyaggá” (53-54. sor). De amikor leírja: „Az én vezérem bensőmből vezérel!” – tételelesen szembeszáll a hi-

erarchikus rend-eszménnyel, amely – az egyén önvezérlése helyére – az egyén fölé egy hierarchikusan vezérlő szisztémát állít: Istent, császárt, rendi államot (s így tovább). Nem lehet kétséges, a *Levegőt!* szabadságot és rendet kiegyensúlyozó szabadság-értelmezése már gondolatilag is Ignotus Pál közelébe vitte József Attilát.

De az sem kétséges, hogy a rendet szülő szabadság eszménye (amelyért a *Május* tanúsága szerint „a nyílt utcára lép a nép”) nem alakulhatott volna ki Barta István vitára és megfontolásra készítő nézetei nélkül. S hogy a Barta jelentette gondolati kihívás később is, már a liberális-„urbánus” *Szép Szó* szerkesztőjeként is foglalkoztatta József Attilát, jól mutatja nevezetes, 1936. áprilisi *Szerkesztői üzenete*. (JAÖM 3: 183-186.) Ismeretes, ezt a nyilvános közléshez igazított („önöző”), legszemélyesebb programcikként is olvasható írását Stoll Béla Barta István bíráló megjegyzéseire adott válaszként értelmezte – meggyőzően. (Stoll Béla 1979. 774-775.) De ha kétségbe vonnánk is az üzenet címzettjének Bartával való azonosítását (amire semmi okunk nincs), akkor is nyilvánvaló: a *Szerkesztői üzenet* bizonyos értelemben az 1935-ös fordulat gondolkodástörténeti hozadékának összefoglalása. Szinte tételesen, pontokba foglalva tárgyalja benne a költő a hit, a bűn, a rend és a szabadság problémáját; prózában, értekező formában reflektál arra, ami addig „csak” verseiben jelent meg. Ez a cikk mutatja meg, hogy számára miért volt fontos a vallás („a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben” [JAÖM 3: 184.]); hogyan értelmezi saját büntudatát; s hogy mi szerinte a rend és a szabadság viszonya. A sokféle tanulságot rejtő írásból szempontunkból most ez utóbbi két kérdéskör látszik fontosnak. E kettőben mutatkozik meg ugyanis a maga teljességében az a kihívásra válaszoló, a kiindulási alapot átértelmező gyakorlat, amely József Attilának Barta gondolkodásához való viszonyát jellemezte. A büntudat kapcsán például elismeri, hogy hisz „az eredendő bűnben” (ami a katolikus vallás egyik tana), de ebből – sajátos logikával – számára nem valamiféle vallásos hit következik, hanem a „tudományos szocializmus” vállalása. „Mert – szerinte – kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondolkodása folytán”. Ez ellen, szerinte, „a büntetlenség biztosításával, az intézményes szabadsággal” lehet küzdeni: célját, mint a tudományos szocializmus híve, e küzdelemben látja. De szerinte van egy másfajta bűn is, „az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember, és akkor is megbánja elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk.” Ez a második fajta bűn, legalábbis elnevezésében, azonos a katolicizmus bűnértelmezésével, az úgynevezett eredendő bűnnel. De lényegét tekintve József Attila itt is átértelmezte a katolikus intenciókat. Őt emberként ez a bűn töltötte el büntudattal, verseiben ez a fajta büntudat nyilatkozik meg – megfoghatatlan szorongásként, büntelen bűnként. De itt sem a kereszténység egyik dogmájával azonosította magát, sőt ezt a büntudatot, deklarált logikájának megfelelően, visszavezette társadalmi eredetére. Szerinte ugyanis „az osztálytársadalmakban azoknak a bűnöknek a tudata, melyek csak azért bűnök, mert büntetés jár értük, homályosítja el az eredendő bűnnek, a szeretet ellen elkövetett bűnnek tudatát (ha ugyan egyáltalán engedi létrejönni) és ez teszi lehetetlenné, hogy megbocsátásra képesek és alkalmasak legyenek az emberek fiai.” (JAÖM 3: 184-185.) Az emberek ugyanis „e földi siralomvölgyben”, a kizsákmányolás viszonyai közepette „nem fejthetik ki igazi mivoltukat, s mert nem fejthetik ki, nem is eszmélhetnek rá közvetlenül”. (JAÖM 3: 184.) A bűnversek tehát, József Attila implicite megfogalmazott szándékai szerint, a bűn, illetve a büntudat megjelenítésével az emberek „igazi mivoltára” való „eszméltetését” szolgálták. Úgy fejeznek ki tehát bizonyos „egzisztencialista” (valójában a modernitás kiürülő, kései szakaszára jellemző) léttapasztalatot és életérzést, hogy eközben genetikusan elsősorban egy átliberalizált „tudományos szocializmushoz” és egy folyamatosan vitatott hagyományos katolicizmushoz kapcsolódott. Álláspontját tehát – birközva saját benső

szorongásával is – két „hagyományos” irányzat ütköztetéséből küzdött ki, s nem az egzisztencialista filozófiából vezetete le.

Ez a kettős eredet mutatható ki a rend és szabadság viszonyáról mondottakban is. Figyelemre méltó, hogy a *Szerkesztői üzenet* fölhívja a figyelmet (történetileg teljesen helytállóan) „arra, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség a kereszténység fő eszményei. Isten előtt mindenki szabad, egyenlő és testvér. A polgári forradalom csak földközébe hozta ezeket az eszményeket, amikor elvvé tette, hogy az állam törvényei előtt is szabad, egyenlő és testvér minden ember.” (JAÖM 3: 185.) Ugyanakkor, vállalva szabadságelvei keresztény eredetét, elutasítja a konzervatív katolicizmus rend-eszményét kifejező rendi államot. Mert – meggyőződése szerint – „a rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát”. (JAÖM 3: 185.) S e cikk végén a szabadságot megint csak a rendhez való viszonyában határozta meg: „Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot”. (JAÖM 3: 186.) Ez a szabadságértelmezés nyilvánvalóan nem egyezik meg a konzervatív katolicizmus szabadság fölött diadalmaskodó rend-eszményével; ez elsődlegesen a liberális szabadságértelmezés egyik, erősen egyénített változatának tekinthető. De a kereszténység genetikus hatása át meg átszövi az egész szöveget, és hatását: erejét mutatja, hogy a „tudományos szocializmus híve” itt bizony már nem az osztályokra szakadt emberiség osztályharcát szorgalmazza, hanem – elismerve a szeretet egzisztenciális fontosságát – „az emberi egység igényét” fogalmazza újra.

Minden vitájuk ellenére tehát József Attila sokat magába olvasztott Barta István nézeteiből, törekvéseiből.

Ám ezt tudva is kérdés: jól érzekelte-e lelki folyamatait? Valóban jelentős átalakulás zajlott-e le 1935 augusztusában? A válasz a versek elemzése után sem egyszerű. Bizonyos – lényegi – folytonosság ugyanis tagadhatatlan; József Attila – mint legnagyobb fordulatai idején – most is továbbvitte korábbi beállítódása bizonyos elemeit. Akár tetszik, akár nem, tény: változatlanul a „tudományos szocializmus híve”-ként határozta meg önmagát; s ez, legalább látszólag, egy komolyabb fordulat megtörténte ellen szól. Ám ha jobban meggondoljuk, kiderül: valójában éppen a továbbra is vállalt elem módosulása, szerkezeti helyének, státuszának átalakulása, új dimenziókkal való bővülése mutatja, valódi fordulat történt 1935 augusztusában. E fordulat megértéséhez azonban nem elég, ha a kései költészet jellegzetes tartalmi újdonságaira, karakterének megváltozására utalunk. A költői életmű jellegzetességeinek érzékelhető megváltozása, amely a *Szép Szóban* között 1936-37-es versekben válik láthatóvá, már maga is a fordulat következménye volt. S mint ilyen, elrejtja a fordulat mibenlétét. Elrejtja azt, hogy József Attila gondolkodása alakulásának adott pontján radikálisan különböző, bár a modernitás létrejöttének folyamatában valamiképpen egy töről fakadó beállítódásokat *szembesített és egyesített*. Magyarán: nemcsak a „freudizmus” és a „marxizmus” összebékítését igyekezett megteremteni (amire általában mindenki hivatkozik), hanem ezek mellett, ezekkel egy időben a liberalizmus és a katolicizmus bizonyos elveit is „összehozta”. Ennek következménye pedig az lett, hogy egyrészt (politikai síkon) a szabadságnak és a rendnek a viszonya, másrészt (egy lelki síkon) az egyéni létezés morális önmegítélésének, a bűntudatnak a jelenléte hangsúlyossá vált gondolkodásában. Így egy olyan, a korábbiaknál összetettebb gondolkodástörténeti szerkezet jött létre, amely – legalábbis igényként, hatalmas feszültségek folyamatos egyensúlyozása közben – gondolatilag újraegyesítette és újraértelmezte a történetileg különváltan egzisztáló beállítódásokat, illetve azok bizonyos – lényeges – elemeit. Ezzel, ha időlegesen is, a világ egysége helyreállt, jóllehet ez az egység immár csak mint negatív princípium, mint bűntelen bűnösség létezhetett. Ám, ettől részben függetlenül, ezzel bensőleg ellentétben, megmaradt egy elementáris szabadságigény is,

amely adott körülmények között fölszínre került, s a nagy programversek lelki energiáját szolgáltatta. Mindkét vonatkozás lényeges, az életműből ki nem iktatható. De az tagadhatatlan, a kései költészet karakterét elsősorban a pszichoanalízisben szerzett önismeret re-moralizálása alapozta meg. S a Barta közvetítette katolicizmusnak ez a következménye hozta létre azt a befelé forduló, hiánytudatot és szorongást tükröző költői világot, amelyet eddig – analógiás alapon – vagy Kafkával, Kierkegaard-ral, Heideggerrel hoztak kapcsolatba, vagy – esetleg – a betegség szublimálásaként értelmeztek.

Ez pedig átalakulásnak nem kevés.

IRODALOM

Freud, Sigmund 1982

Esszék. Bp.

Ignotus Pál 1965

József Attila harca a korával. Híd, 10. sz. 1202-1209.

Ignotus Pál 1987a

A haladó szellemű magyar írók a „Szép Szó” köré tömörülnek. [Interjú Molnár Tibornak] In: *Kortársak József Attiláról* 1. köt. Szerk. Bokor László, sajtó alá rendezte Tverdota György. Bp. 415-419.

Ignotus Pál 1987b

Költő és a halál. In: *Kortársak József Attiláról* 2. köt. Szerk. Bokor László, sajtó alá rendezte Tverdota György. Bp. 975-982.

JAÖM

József Attila összes művei 3. köt. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1958.

JAÖV

József Attila összes versei Kritikai kiadás, 1-2. köt. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1984.

JAVL

József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Fehér Erzsébet. Bp. 1976.

Körösi András 1986

Liberalizmus, konzervatívizmus és szocializmus eszmetörténeti és politikai ütközéspontjai. Társadalomkutatás, 3-4. sz. 129-134.

Lengyel András 1994

Az „elrejtőzött világegész” keresése. József Attila gondolkodói alkatáról. Kézirat.

Miklós Tamás 1987

Kedveseim! József Attila kiadatlan leveleiből. Kritika, 8. sz. 3-6.

Nyíri Tamás 1994

Bűn és vétek. Pannonhalmi Szemle, 1. sz. 23-34.

Rába György 1980

József Attila és Franz Kafka. Nagyvilág, 11. sz. 1706-1717.

Stoll Béla 1978

Az új József Attila-kiadás műhelyéből. Kortárs, 4. sz. 615-618.

Stoll Béla 1979

Az új József Attila kritikai kiadás műhelyéből. Kortárs, 5. sz. 773-779.

SZÖJ

József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1990.

Ürögdi György 1978

Ki volt Barta István? Kortárs, 6. sz. 1000.

A KÉK POÉTIKÁJA

duplarecensio *

Félbehagyott mottó:

„Mert, tette hozzá, a kék szem sem kék. Hanem? – kérdeztem. Fehér. A kék szem fehér? Igen. Borzalom, gondoltam, egy fehér szem! A mögöttes szemcsarnok feketeségének köszönhetően lesz kék. Önts csak egy kis tejet fekete papirosra...”

(Tolnai Ottó: *Hamuka*)

Vannak költők, akik különösen kedvelik a színeket, és vannak költői korszakok, amelyekben a színek különösen fontos szerepet játszanak. Babits bíbor alkonya, Tóth Árpádnál lila dalra kél egy nyakkendő, Csáth szecessziós novelláinak különös színei, a színes tintákról álmódó Kosztolányi... Más költők, más korszakok nem kedvelik ugyanezt. Gottfried Benn, az impresszionista és még inkább az expresszionista líra expanziója után, nem kis szarkazmussal hívta fel a figyelmet arra, hogy az úgynevezett modern költészet egyik (aránylag még ártalmatlan) kórisméje éppen a burjánzó kolorit: „Figyelj csak meg, milyen sűrűn kerülnek színek a versekbe. Piros, bíbor, opál, ezüst és változatosságképpen ezüstös, barna, zöld, narancsszín, szürke, arany – a szerző bizonyára azt hiszi, hogy különösen telt és fantáziadús hatást érhet el így, miközben figyelmen kívül hagyja, hogy ezek a színek immár pusztán nyelvi klisékké váltak, amelyeknek inkább az optikus vagy a szemorvos szótárában lenne a helyük.” A színek e negatív sorozatából azonban feltűnően hiányzik egy, mégpedig a kék, és nem is véletlenül. E színt ugyanis Benn még a heveny színméregzés tüneteinek közepette is képes volt „mellére csapva” kiemelni a többi közül, mondván, hogy a kék a költészet ligúriai komplexeinek exponense, gyújtózsín, mely a vers geneziséhez vezet. Oda, ahová Tolnai Ottónál *kékbegy képében* lebeg el a leglebegőbb, a 97 éves korában elhunyt Marc Chagall a mediterrán felett. Oldalán Kosztolányi és Rejtő Jenő: „...kékbegy kék gém kék selyemkakukk képében mindhárman vissza-lebegnek a po langyos völgyébe / az azúrral elszíneződő dantei delta puha erotikumába”. Vissza a mediterrán, tengerkék tájra tehát, vissza az eredethez, ők hárman, akiknek születési évfordulójáról, illetve haláláról (véletlen? misztikus egybeesés?) egyszerre számol be a verset ihlető, rendhagyó reggeli híradó.

Azt a megkülönböztetett figyelmet, amellyel Benn fordul a kék felé, igazolhatja a művészetek és ezen belül a költészet története. Novalis kék virága, a francia szimbolizmus *heure bleue*-je, Kandinsky *Kék lovasa* talán a legismertebb példák. De a transzcendencia és a kék kapcsolata visszavezethető egészen a vallásos festészet kezdetéig. A középkori ikonokon az ég aranyszínű volt, amikor pedig a reneszánsz idején kékké változott, erre a színre származott át a földöntúli tökéletességnek, az isteninek mindazon konnotációja, amely korábban az aranyos égbolt realitáson túli színéhez kötődött. De a kapcsolat még

* Angelika Overath: *Das andere Blau. Zur Poetik einer Farbe im modernen Gedicht*. Stuttgart: Metzler, 1987.; Tolnai Ottó: *Kékitógolyó. Új prózák könyve*. Kortárs Kiadó – Széphalom Könyvműhely, 1994.

régebbinek is tekinthető, ha arra gondolunk, hogy a bizánci mozaikokon és zománcokon mintegy játékosan váltakoznak az aranylő és kékellő sugárkoronák. Kandinszky e játékoság mögött rendszert vett észre: a földi, halandó testtel bíró alakok (próféták) sugárkoszorúja aranyos, míg az égi, szimbolikus személyeké kék. A kék festék ára egyébként az aranyéval vetekedett, akár eredeti ultramarin volt, akár lapolazuliból állították elő. Mint az ég színe, szimbolizálta az isteni teremtést, a bölcsességet és a hatalmat, de Krisztus és Mária köpenyének színével az isteni földi megmutatkozását is; az égit és a földit összekötő szerepe pedig továbbvándorolt a tájképfestészetbe.

Minderről (és C. D. Friedrichről, Cézanne-ról, Kandinskyról...) szépen ír Angelika Overath *Das andere Blau* című könyvében; amit eddig elmondtam, az a magyar példák és Tolnai kivételével nem más, mint e munka bevezető gondolatainak ismertetése. Velük a szerző azt igyekszik megokolni, hogy miért érdemes egy egész könyvet szentelni a kék poétikájának. Elmondja még, hogy a kéknek a vallásos ábrázolásokban gyökerező, transzcendentális jelentésén kívül van egy vele éppen ellentétes asszociációkat keltő, néphitben gyökerező vonzata is: pestis, halál, a boszorkányok gonosz kék pillantása. „Általánosságban feltételezhetjük, hogy a kék különleges státusza ezzel a paritásos, a fenttel és a lenttel egyidejűleg létező, nagyon is poláris kötődésével függ össze.” Ezért jelenik meg az élet és a művészetek legkülönbözőbb területein, az optikától kezdve a festészetig. Kezdetben e különböző és jórészt az irodalmon kívültre vezető kék-jelenségek átfogó vizsgálatát tervezte, de az anyag áttekinthetetlen sokaságán kívül módszertani problémaként mutatkozott meg előtte a költészet és a festészet kapcsolatának tisztázatlansága is. Be kellett látnia tehát, hogy ha konkrétumokhoz szeretne eljutni a kék hatásának vizsgálata során, akkor egyes jól körülhatárolható és rövid szövegeket kell választania. Ám lírai versekre nem csupán ilyen technikai okokból esett a választása, hanem azért is, mert a színt, amely minden művészetben az absztrakcióra mutat hajlamot, a legkevésbé tárgyias műnemben kívánta szemügyre venni.

Így alakult ki a könyvének tematikája és szerkezete. A részletesebb analízisre kiválasztott nyolc költemény fele (Mallarmé: *Azúr*, Rimbaud: *Voylles*, George: *Blaue Stunde*, Rilke: *Blaue Hortensie*) a múlt század utolsó harmadában és a századforduló táján, másik fele (Trakl: *Kindheit*, Lasker-Schüler: *Mein blaues Klavier*, Benn: *Blaue Stunde*, Celan: *Mandorla*) a 20. századi modernitás áramában született. Velük foglalkozik a könyv második és harmadik nagy fejezete. Az elsőben viszont az elődökről, Goethéről, Schillerről és a romantikus tradíciót megtestesítő Novalisról beszél; azokról tehát, akik elméleti fejtegetéseikkel és költői gyakorlatukkal a kék modern irodalmi tradícióját megalapozták és használatát mindmáig befolyásolják. A kiindulópont Goethe, aki *Színtanával* egészen Kandinskyig és még tovább határozta meg a színekről való gondolkodást. Ő a színek kialakulását természeti törvényekből vezeti le, a költészet számára „színes visszfény”, melyben a természet egyensúlyi állapota, harmóniája tükröződik – éppen ezért távol áll tőle egyetlen szín szerepének kiemelése. De ahol a természet és a költészet már nem képez harmonikus egységet, ahol megjelenik a *vágyakozás*, ott tapasztalható lesz a kék szimbolikus fokozódása is. Elkezdődik ez már Schillernél, aki Goethében a naiv költőt csodálta, de saját kora költészetét csak szentimentálisként, azaz harmónia után sóvárgóként tudta elképzelni. „A szépség garanciája a »tisztá éter«, a kéken sugárzó atmoszféra, az égbolt magassága, amely egyúttal a művész bensőjévé is válik” – fogalmaz Angelika Overath, és állítását egyebek mellett Schiller nagy filozófiai költeménye, *Az eszmény és az élet földi párak fölé emelkedő magas régióinak tiszta kékjével támasztja alá*. Novalis kék virágával pedig megszületik az örök vágyakozás romantikus emblémája, melyet furcsa mód még az utóromantikus költészet nefelejcséinek, harangvirágainak, jácintjainak, lótsuszainak és egzotikus tengeri hagymáinak sem sikerült igazán közhellyé laposítaniuk. Overath könyvének újdonsága a korábbi számos interpretáció után, hogy a hangsúlyt a színre helyezi.

Az emblémát nem a virágszimbolika, hanem a kék szimbolikája alapján értelmezi, kijelölve a helyét a kéknek abban az áramlásában, amely az egész *Heinrich von Ofterdingent* átjárja. Ebben az áramlásban égi és földi nem válik úgy el egymástól, mint Schillernél. A kék a maga sokféle árnyalatában, Schiller által még nem ismert sötét tónusaiban ott van a kövek és az ércek között is: „A kék, a maga színeképeinek *immanens* árnyalataival első ízben Novalisnál lép fel a totalitás igényével.”

A bevezető fejezetek nagyívű gondolatmenete után az egyes költemények többnyire túlságosan is szövegközpontú analízise (hasonlóan a könyv végén olvasható, rövidre és sommásra sikeredett összefoglaláshoz) már kissé csalódást okoz. Sohasem unalmas ugyan, igazán érdekessé mégis ott válik, ahol Overath nem csupán a szöveg, hanem a szöveg születésének kontextusára is figyel. Stefan George *Blaue Stunde* (1899) című versének értelmezése nyomán felhívja a figyelmet arra, hogy a *kék óra* a századforduló művészetének ismert motívuma volt; jó egy évtizeddel később a párizsi Rue Rivolin már parfüm (!) készült *Heure bleue* néven. Gyökereit kutatva a festészetben Max Klinger *Blaue Stunde* című képén át az impresszionistákig, a költészetben Maeterlinckig, Verhaerenig, Rodenbachig és Rimbaud-ig jut vissza. Ennél is érdekesebb azonban, amit a motívum jelentéséről elmond. „Kétféle ágon jutott el a festészet és a költészet a kék óra motívumáig: a napszakok közötti szürkületnek, a fény elő- és eltűnésének, illetve a melankóliának, a lélek »szürkületének« ágain át.” Az pedig, hogy a melankólia színe, szemben a szó eredeti görög jelentésével (melas = fekete), most kékké változik, a mögötte meghúzódó életérzés megváltozásával magyarázható. Míg a lélek kilátástalan állapotát régebben az éj feketesége fejezhette ki, addig a színes világtól megcsömörlött 19. századi ember alapvető létélménye az unalom, az idegenség érzése és az elvágyódás: a kék végtelen üressége és áttetszősége.

*

Lehet, hogy a melankólia színe mindmáig: *kék*?

*

„...mint tinta szivárog ki önt el mindent kozmikus dagályként / a melankólia kocsonyás kenhető anyaga / nem véletlen állítottam tehát / egyik ilyen kékfolyásnak is nevezett révült értekezésemben / hogy dürer melankóliája a művészettörténet legkékebb képe” – fogalmaz Tolnai a *Gyökérrágó* (1986) egyik versében. Költészetének egészére pedig Angelika Overath munkája nem csupán a melankólia kapcsán vetít inspiráló visszfényt; fontosabb, hogy általában is megnyitja és tudatosítja a kékség poétikai távlatait.

Legújabb kötetének a *kék* kétszeresen is a címlapjára került. Egyszer a *Kékítőgolyó* szóban, másodszer a *kékítőgolyó-szemű Gyermekek* címlapon látható portréjával. Utóbbi alkotójáról semmit sem árul el a kolofon. Nikola Petković neve amúgy sem mondana semmit; az olvasónak pedig, ha eljut a novellagyűjtemény utolsó darabjáig, magának is része lehet a vele (képeivel) való megismerkedés, a rátalálás borzongató élményében. „Mondja, maga régész?” – kérdezte egyszer Boschán György, a mindenki által elfeledetten, Belgrádban dolgozó festő keserű iróniával attól a Tolnaitól, aki Fórum-díjra ajánlotta őt (*A meztelen bohóc*, Újvidék 1992. 89.). Tolnai tiltakozása – „Nem, éppen ellenkezőleg, a modernség lángoló kardjával (kalapácsával) érkeztem művészetünk térségeire (...) az Ön művészetében is modern festészetünk indulását kutatom, ünneplem” – egyrészt figyelemre méltó adalék saját életműve organikus voltának megértéséhez, másrészt azonban nem takarhatja el azt a tényt, hogy a vidéki festők műtermeit és a gyűjtők (kupeczek) rendetlen szobáit egyforma izgalommal járó költőbe kétségtelenül szorult valami a rég-

szek mentalitásából. Így, ennek köszönhetően talált rá 1994 tavaszán, már palicsi polgárként bebusozva Szabadkára, Nikola Petrović apró levélképeire. De Tolnaiba szorult valami a szenvedélybetegek önmegtartóztatásra való képtelenségéből is. Otthon, Palicson, már javában dolgoztak a kőművesek a frissen vett villa homokként omló salakbeton falainak megfékezésén, ő meg várta egyre türelmetlenebbül, hogy „a Homokember végre beköltözhessen Homokvárába”, a kis képekről mégsem tudott lemondani: megvásárlásukra költötte a zsebében lapuló heti munkabért.

*

Homokvár és Homokember – következképpen Csáth.

*

A *Szombat este* című Csáth-novella Homokembere azonban a lélek teremtménye, kivételése, önmagát figyelő árnya, akitől nem lehet szabadulni csak úgy, olyan egyszerűen, hogy az ember Homokvárat épít, és a vár urának, Homokembernek nevezi magát. Kiderül ez mindjárt a Szabadkáról való hazaérkezés után, amikor az íróasztalra terített képek közül előkerül a Kékítőgolyó-szemű Gyermek. „...éreztem, akár egy izzó, bökdöső tű kék hegyét: valaki néz. (...) Hátrafordulsz és ott áll. Néz. Nagy kéküveg (ibolya? ibisztojászín?) szemével (...) felszúr-felszögez tekintetével. Én már a rózsakarók kék gömbjeitől is megijedek. Azt hiszem ő néz. A Gyerek. Ott áll egész nap a rózsakertben. És néz.” Áll vagy közeledik, súlyos, mégis hangtalan léptekkel, mert cipőjéről hiányzik a koptató (de zsebe tele zselett-élességű spiccvasakkal, melyeket a bicikliút porában gyűjtögetett), és mögötte, önéletrajzi motívumokkal finoman átszöve, kirajzolódik a vidék misztikuma. Rőt mamutok Ó-Kanizsa kék agyagjában, fölötté angyalok, fehérek vagy rózsaszínűek, mint a flamingók, a ház előtt ótata lukas parafasisakjában, a fogorvoslány arcán izzó szeplők, és Gela, aki nyakába törött késpengével él és futballozik furcsa fejtartással meg táncol szépen a Ligetben, a Vigadó teraszán... És a Gyermek, riasztó alteregó, része és figyelő szeme e tájnak.

*

Szem, látás és látvány.

*

A motívum nem új Tolnainál. 1988-ban, Faragó Endre *Félszemű leány* című festménye előtt Kosztolányi szavain töpreng „a vidék misztikumáról, a vidéki ember tágabb szeméről”. A reprodukciónak íróasztalán a helye, „még akkor is, ha ez a látás, illetve látvány (...) mind nagyobb félelemmel tölti el, a magunkkal, a magammal való szembefordulás elodázhatatlanságára figyelmeztet.” (*A meztelen bohóc*, Újvidék, 1992. 115.) Tágasság és félelem: a Gyermek szeme és a kék ambivalenciája. A vidék misztikuma pedig magába szippantja a szinte naplószerű tárgyilagossággal induló történet elejét is: az elhíresedett palicsi véres leszámolásokat, melyek elől a falon át a költő zöld biliárdposztós íróasztalára menekülnek a hangyák, a robbanással fenyegető benzin-bizniszt a Petőfi utcában, ahol a költő gyantaillatú fenyőtobozokkal robbanásig hevíti cserépkályháját, és elindul buszt fogni Szabadkára, elindul a kékítőgolyó-szemű Gyermek felé. Őt, a gyermeket, az elbeszélés végén, a tollraktárak táján látjuk utoljára, ahová nemrég egy egész raktárra való

rózsaszín (ultraviola) toll érkezett. Flamingóvá változik talán, de nem, mégsem, inkább az ágy peremén a falhoz húzódva, komolyan figyelve gubbaszt.

A *Kékítógolyóra* persze nem csupán az Overath által megfigyelt poétikai tradíció visszfénye vetül, hanem Tolnai saját korábbi szövegeinek a kéksége is. Költészetében a színek kezdettől fogva fontos szerepet játszottak. Balog Józseffel beszélgetve egyenesen színmisztikát emlegetett, melynek jegyében művészetét a fehér (a liszt, a gipsz) kezdeti dominanciája után a kék, az azúr határozta meg, és ez ment át azután „a lilás rózsaszínbe, melynek egyik megtestesítője a flamingó.” (*Jelenkor*, 1992. 7-8, 622.) Könyveinek figyelmes olvasója ezt a vallomást egyszerre erősítheti meg és cáfolhatja. A nullásliszt korszaka kétségtelenül viszonylag korán elmúlt. Bori Imre pedig csak 1987 őszén mesélt (egyébként Csáth Gézáról csevegve és csak úgy mellékesen) a Tolnait mindmáig foglalkoztató vajdasági flamingóról – a kettő között pedig, való igaz, a tenger színe vált meghatározóvá. De a kékérzékenységet Tolnai mégis gyermekkorából hozta magával – „apám boltjában a falfestékes fiókok előtt tört rám először ez a betegség / majd hét-nyolc éves koromban palicson az egyik nagy kék zsolnay-váza előtt” (*Gyökérrágó*, Újvidék 1986. 56.) – a tenger színe pedig ott bujkált már korai írásaiban is.

Kiderül ez a *Kékítógolyót* lapozgatva, mely ugyan az *Új prózák könyve* alcímet viseli, de a jelző csak az 1987-ben megjelent *Prózák könyvéhez* viszonyítva fejez ki sorrendiséget, és megtalálható benne néhány korai, 1964-65 táján született tenger melléki elbeszélés is. Ilyen mindjárt a kötetnyitó, *Látszott rajta, hogy nem őslakó* című írás, mely mindenekelőtt narratikájának modernségével döbrent meg, főként ha arra gondolunk, hogy abban az időben Magyarországon a *Rozsdatemető* és a *Húsz óra* volt napirenden, Mészöly még csak kilincselte *Az atléta halálával*, és Ottlikot az évtized végén úgy kellett felfedezni. Ott dokumentarista neorealizmus, vagy legfeljebb Sarkadi-féle lélektani regény, itt furcsa lebegés. Tolnai elbeszélőjének pozíciója nehezen meghatározható: kívülről látja a főhőst, de mint ha a főhős látná kívülről saját magát. Mindent az ő gondolatainak szűrőjén át érzékelünk, ugyanakkor mégsem én-elbeszélés, mert egyes szám harmadik személyben ír önmagáról. Időnként párbeszédet folytat a feleségével, de ezt csak az egyes szám első személyre váltásból érzékeljük, a párbeszédet nem jelzik és nem tagolják gondolatjelek. Egyáltalán, a hatvan oldalas hosszú elbeszélést semmi sem tagolja, egyetlen bekezdés, tudatfolyam az egész, mely ugyanakkor, paradox módon, fragmentális világérzékelésről tanúskodik. Az elbeszélő foglalkozása író, folyamatosan kísérletezik az írással, az elbeszéléssel az elbeszélésen belül, saját élményeit átszővi apja életének eseményeivel, az emlékezéssel és a gyermekkorral, apja életét a sajátjává asszimilálja, már-már elhisszük, hogy valóban az övé, majd megint ott találjuk magunkat (az elbeszélőt) a tengerpart homokjában. A lebegés folyamatos, az olvasó nem is igen tudja, melyik szinten jár éppen, de nem is keresi ezt, hanem élvezi a dolgok áttetszővé válását, a jelen emlékké, az emlékek jelenné válásának álomszerű melankóliáját, a tenger sós páráját.

„Meghalni, valahogy kékbe fordulva, kékbe fagyva – a fenébe. (...) *Mégis, milyen nagy dolog a tenger hulladékává lenni!*” A kéknek ez az ambivalenciája minden felbukkanásakor jelentkezik. Ott van mindjárt a novella elején, amikor az elbeszélő a mindennapi ismerőssé vált buszsofőr lányának emlékét idézi, aki váratlanul megbetegedett, egyik napról a másikra lesoványodott. „Szeme körül mind átlátszott az a sok-sok kusza ér. (...) És a szemgolyója is eresebb lett. Nem vörös, nem. A fehérje inkább kitisztult, kék lett. A hajszálerek meg egészen vörösek. Mint valami szép állatszeme. (...) szinte átlátszó lett a bőre (...) tisztán látszott az erek kék rajza. Akkor vette észre, hogy a soványodással és a lázzal valami különös szépség is jár: áttetszővé válik az ember. (...) Hajnalban legszebb a tenger. Máskor félni lehet tőle.” Az ég kékje, bibliai táj, egy bokor, legelésző birka, a háttérben fehér mézskőhegyek: „Mint ha ott mélyebb, magasabb lett volna a világ”. Majd néhány oldallal később ugyanez, még erőteljesebben kibontva: „Fájt az a nagy darab kék,

ami a hegyek fölé, a hegyek meg ő közé szorult". És a folytatás, az a különös szépségű mondat, amelynek titkát külön tanulmány kísérelhetné meg felfejteni: „Úgy érezte, nagy kék szódásüvegben forog, lesi, mikor nyomja meg valaki a rózsaszín műanyag fülét, hogy prűszkölve, majd lassan kis buborékokban a fenébe tűnjön, és a kék még kékebb, hidegebb, erősebb legyen, még nagyobbak legyenek a hegyek, még távolabbra húzódnak, kívül mindenben, mindenben, mindenben, és már a nap is csak egy kék hasadékon át szűrjön, szűrjön a hátába, a hátába ennek az üres szódásüveg alakú világnak, hogy még egy kicsit prűszköljön, prűszköljön, míg az utolsó lusta kis buborék szét nem pukkan, az utolsó szívárványszínű csöpp buborék is szét nem pukkan a fenébe.” A gyermekkor tája, a szántóföldek tengere. „Felette metszett a kék.” És megint az igazi tenger, a sirálmell-csontra való rátalálás. Kondenzált súlytalanság az emberi lélek jelképe: „Úgy éreztem egy pillanatra, megtaláltam a dolgok nyitját (...) Csak te szétmorzszoltad. Emlékszel?”

A kék, finom bőr alatti éreztéként, el-eltűnve és felerősödve ismét, ott bujkál a *Kékítő-golyó* szinte valamennyi írásában. A *Levelek a szigetről* Józsuéja abban bízik, hogy meggyógyul majd azon a pompás kis helyen, de rá kell jönnie: „...itt meg a sok buja színtől, a tenger és a levegő metszett, hideg kékjétől (...) betegszem majd meg”. És Ábrahám azt állítja mégis, hogy az öndefinícióhoz a tenger az egyik központi kategória. A *Megállítjuk a fakulást* kézkománcos, majd rózsaszín tollai, a *Július* sárgát (Van Gogh utolsó festményét) ellensúlyozó kékje és megint a kék szifon. De ott van a kék a szinte riportszerűen földszagú *Mi lesz, ha összeragadunk, mint a kutyák?* című novellában is. Szemben a korai írásokkal, az elbeszélő pozíciója itt világos, vagy ha úgy tetszik, teljesen konvencionális: hallgatja és rögzíti az öreg parasztember szavait. És a történet mégis megemelkedik, jelezve, hogy a misztikumot az ember nem teremti, hanem zsigereiben hordja. A megnyomorított nemiszervű ember, a viharos, lidérces és sikertelen éjszakai szeretkezési kísérlet után megállapítja, hogy csupa kékek lettek mindketten, felesége pedig látomásossá formálja a zúzódások reggelét: „Mintha kékre meszeltük volna éjszaka a szobát, mondta a kezeire bámulva”.

*

Kékítőgolyógyár és kékítőgolyó.

*

Dürer híres rézmetszetén a bölcs és csüggedt Melankóliát a teoretikus tudás, a tudomány jelképei veszik körül, a puttó viszont, a gyakorlati művészi készség megtestesítője, gond nélkül tevékenykedik. Goethe, aki *Színtanát* többre tartotta egész írói munkásságánál, mert úgy vélte, kiváló költők számosan vannak, ám századában ő az egyetlen, aki a színek bonyolult tudományában „tudja az igazat”, azok erkölcsi-érzéki hatásának tárgyalása során igen magabiztos. Elkülönít és meghatároz: „A plusz-oldal színei: a sárga, a vörössárga (narancsszín), a sárgászöld (mínium, cinóber). Ezek tevékeny, élénk, törekvővé hangolnak. (...) A mínusz-oldal színei: a kék, a vöröseskék és a kékesvörös. Ezek nyugtalan, lágy és vágyakozó érzésre hangolnak.” (Bp. 1983. 65-67.) Úgy másfél-száz évvel később Wittgenstein, a maga kései, 1950-51-ből származó, fragmentumokból álló és posztumusz megjelent színelméletében (*Bemerkungen über die Farben*), melyben gyakran utal Goethe-re is, jóval szkeptikusabb: „Azt a kérdést hallva, hogy »Mit jelent a 'piros', a 'kék', a 'fekete', a 'fehér'?«, persze mindjárt rámutathatunk dolgokra, amelyek ilyen színűek – de ez minden: képességeink messzebbre nem jutnak a jelentések magyarázatában.” Kandinsky, a maga expresszionista festői gyakorlatának igazolását keresve alapvetően Goethe nyomán jár, magyaráz és kijelent, végül mégis hasonlatokhoz folya-

modik: „Zenei szempontból a halványkék szín a fuvolához, a kék a csellóhoz, a kék sötétebb árnyalatai a nagybőgő csodálatos hangjaihoz, az ünnepélyes mélykék szín pedig az orgona mély zengésű basszusához hasonlítható”. (*A szellemiség a művészetben*, Bp. 1987. 52.)

Mi pedig, legalábbis üres óráinkban, gyönyörködhetünk Kandinsky színeiben, Tolnai Ottó *Julian tamas* című versét olvasva eljuthatunk az o-betű (a nulla) teljességének felismeréséig, és erről eszünkbe juthat Weöres Sándor, aki az ismeretlen nyelven való olvasás élvezetéről írt *A teljesség felé* címen 1945-ben kiadott könyvében. Eljuthatunk a *kékig* tehát, amelyről Goethe a művészetek vonatkozásában nem akkor mondja el a leglényegesebbet, amikor a színek művészeti vonatkozásairól, erkölcsi és esztétikai hatásáról beszélt, hanem fizikai létrejöttük tárgyalásakor, a dioptriás színek kapcsán: „Ha viszont egy olyan homályos közegen át nézzük a sötétséget, amelyre fény esik, akkor a kék színt vesszük észre, mely, minél inkább növekszik a közeg homályossága, annál jobban világosodik és halványodik, ellenben annál sötétebbnek és telítettebbnek mutatkozik, minél átlátszóbbá válik a homályosság, sőt, a legtisztább homályosság legcsekélyebb fokánál a legszebb ibolyakéknek érzékeli a szem”. A (szín)kör itt, úgy érzem, bezárult, csak a félbehagyott mottót, a *Hamukát* kell bezárni még:

„Míg mind egzaktabbá emelkedő értekezését hallgattam, arra gondoltam, a lét mögött is van egy fekete csarnok, és minél nagyobb, feketébb az a csarnok, a lét annál szebben mutatkozik.”

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai e hónapban is
a hónap utolsó csütörtökén,
tehát április 27-én, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai
iránt érdeklődő olvasókat, barátait,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

PÁLYABESZÉD

Marno János Fellegjárása kapcsán

„Netán ikerpár volna unalom és ihlet?”

1.

Marnónál baj van. Esze-nem-veszeten mond valamit, eltökélten és halálkomolyan, érezni, csonthasogató, de nem tudni, mit mond, azon túl hagy bajt és eltökéltséget. A Legyek Úra nem eltökélt, a legyek sem eltökéltek, hebrencs habakukok az őszi levegőben, nem tudnak nem ott lenni, ahol vannak. Marno tudna. Csak azt is tudja, ha nem ott lenne, akkor is ott. Nincs menekvés, ha a menekvés világtalanság, hiszen annak megélése is világos, ugye. A szójáték (mondjuk új szóval, találjuk most ki, ne legyen semmi más jelentése: a torc) nem felületes, nem is mély. Ami világos, világos, ami pedig nem, az is az, ha számít. Hiszen hol számítana, ha nem világban. Minden vers mintha a túlvilág szava lenne, holott csakis világban lehet „túlvilág”.

Marnónál baj van, a baj megnevezhetetlen, meghatározhatatlan, szövegzavarban ádáz lüktetés, *fejemből már nem megy ki a vaságy, hasadt sártenger linóleum*, baj van és játék. Vajon mi baj?

Miről szól egy-egy történet? Ami történet, mindig valamiről szól. Ami nem szól semmiről, nem történet. Szöveg, csak-szöveg, esetleg vers. A vers nem szól semmiről sem, csak szól. Azt se mindig teszi egyesek szerint. A vers verseng. A mindenséggel, ha már vonatkoztatni kell. Csakis azzal, annak a miniatúrája. Egy-egy vers a miniatürizálhatóság kísérlete, ha sikeres, diadala. A gúlasírokban múmiák mellett és körül miniatúrák: az igazi halhatatlanok, hiszen nem is halandók, sohasem annak készültek, a készítőik voltak halandók, elhullottak a miniatürizálás folyamatában. Földolgozódtak, mint az elektromosság a műkorcsolyagyárban. A miniatúrák maga a rejtély: miért is készültek, mi is készült, mire lettek volna jók, ha a múmiák megelevenedtek volna? A versek közepette azonban nincsen múmia, balzsamozott tetem, nélküle támad a halott. Hiszen halottak vannak, a vers is ott van, ahol a halottak, verseng, ahogy azok, halálnak halálával van, ha nem is él: kísértő szellem, maga-magát is megkísértő. Mi hát a vers, a mindenség miniatúrája? Ehhez persze tudni kellene, mi a mindenség, ha nem szójel. Tehát nem Miről-szól a vers, nem is igen Mi-szól. Marad a Hogyan-szól, hiszen a Miért-szól csak vetülete annak, ami szól. A Mi-szól? rejtélye rejti azt is. Tehát hogyan szól.

A Marno jegyezte szövegek olvasásakor elsősorban úgy, hogy magára a szólásra vonja a figyelmet. Madár kalitkában, hasztalan verdesi szárnyával rácsait, nem tudja, mi történt. A kalitka meg a madár tulajdonosa tudja, a madárnak viszont fogalma sincsen a tulajdonról, értetlenül verdesi rácsait, az ő rácsait, ami nem az övé. Magára kell hagyni, nem lehet neki megmagyarázni. De figyelni lehet.

Mindezt pedig azért is el kellett mondania annak, aki ezt mondja-írja, mert az a legbecsületesebb, ha megvallja, hogy gyakran nem érti, alig se érti Marno verseit, holott maga is alig érthetőket tud írni, alig érthetőket tanít évtizedek óta, és a lelkének legalábbis a közepé táján felháborítótnak véli, hogy ez történik vele. Alig érthető versekkel kell foglal-

kozni, valamiképp el kell mondania, miért hiszi őket jó írásoknak, némelyiküket nagyon jónak, másokat kevésbé, hiszen érzi. Mit?

Hadd kezdjen feladatába ez a némileg felháborodott, talán még mindig félig-meddig a vallomás műfajában – a kinyilatkoztatás műfajára nem képes, a kijelentését nem tartja elegendőnek –, éppen az érzés problematikusságának jelzésével. Hiszen mi is vinne rá olvasót arra, hogy megkísérelje egy-egy költői szöveg megértését, ha nem valami érzés. Mi is segíthetné a megértéshez, ha nem az az érzés is, amit a szöveg értetlen olvasáskor is kivált és ami más, mint a hiúság meg a kíváncsiság érzése, mellyel újra meg újra nekiesik a szövegnek, mely állítólag nem azért rágós, mert nem főzték eleget, hanem éppen ellenkezőleg, mert jól, sőt mesterien elkészített.

2.

Egy jeles 20. századi német költő (Gottfried Benn) mondta, hogy a kortárs költészetet érteni kell ahhoz, hogy érezni lehessen. A közvetlen érzés a múlté, illetve sekélyes, mondhatni giccses. Az érzéshez az értésen át vezet az út. (Miért modern a „giccs” szó, miért a demokratikus koré, a „tömegkultúra” koráé?) Az idézett nézet persze közel sem az egyetlen, a dada, majd a szürrealizmus az értés félretolásával dolgozott, az imagizmus is meg akart szabadulni legalábbis a fogalmiságtól. Ez az utóbbi volt talán a végletesebb szándék és igény, hiszen az érzéseket is félre akarta tolni, abban az értelemben, melyben az idézett nézet gondolta őket, ugyanis érzelemként. Érzékletességet kívánt, az érzékelés egységének megújítását, és gondolhatunk egy másik jeles 20. századi költőre (T. S. Eliot), aki angolul és magyarra fordíthatatlanul a „dissociation of sensibility”, az érzékletesség és a megértés mint észnél-lét együttesének szétzilálása, disszociációja ellen érvelt, róla panaszkodott, azon kívánt – de belőle – túlmenni.

Mindez a 20. század első felében történt. A második felében megváltozott a helyzet. Egyrészt a köznapi beszéd minimalista változata lett költői, másrészt az érthetőség ellehetetlenítése, megakadályozása a dada és szürrealizmus hagyományában, attól mégis elkanyarodva, ugyanis a meglepő, a bizarr, a gyakran humoros fordulatokról lemondva, a szövegek mintegy álretorizálásával. A versszöveg úgy szólal meg, mintha mondana, közölné valamit, de ugyanakkor úgy készült, hogy megakadályozza a közlést. Szerzője lemond a mondatfűzésről, vagy olyannal dolgozik, mely csak grammatikailag fűzi egymáshoz a szavakat és a mondatokat, nem jelentéseik szerint is. A jelentések nem illenek a mondatfűzéshez. A szöveg szakadékot nyit a szintaxis és a szótár közé, különfeszíti egymástól a szójeleket és a szófűzési rendszert, melyben a szójelek mondatok szavaivá és szövegek mondataivá állhatnak sokasosan össze. Ez két módon érhető el. Az egyik a szójelek olyan megválogatása, hogy többnyire a kulcsfontosságú szavak többértelműek, nehezen vagy alig érthetőek legyenek, még hozzá feltűnés nélkül. A szürrealisták szövegeiben a szóhasználat mindig arra szolgál, hogy szikrát csiholjon, az olvasó megütközését váltsa ki. A század második felében a furcsa összepengés szordínós lett: keresni kell, újra meg újra utána kell fülelni. Nemcsak a felületes olvasó megy el mellette, a figyelmesnek is vissza-vissza kell látogatnia, hogy az értelmetlenségen át érthetőt, legalábbis érezhetőt érzékelhessen.

A másik mód a mondatfűzéssel járó utalások, az úgynevezett referencialitás összekuszálása.

Minden szövegben kétféle utalás található-kereshető, szövegen belülré és szövegen kívülré utalás, endoreferencia és exoreferencia. Ez csak akkor érthető, ha az olvasó észbe veszi, hogy ebben a mondatban az „ez” szó az előző mondatra utal, az „olvasó” pedig őrá, aki olvas és nem része a szövegnek, kívülré van. Minél önreferenciálisabb egy-egy vers, annál kevésbé utalhat magán kívülré. Minél inkább meg van zavarva benne a belső utalás, annál nehezebben érthető.

A mindennapi beszédben és írásban a rosszul fogalmazó gyakran zavarja meg az endo-referenciát, a belső utalást, és akkor meg kell kérdezni, miről beszél a másik, vagy újra meg újra el kell olvasni egy-egy levelet, hogy érthető legyen, mit is akarhatott mondani írója. A köznapi beszédben azonban elvárjuk, hogy a másik nem vette észre, hol vétett, ahogy magunktól is elvárjuk, hogy kijavítsuk a pontatlanságot, ha észrevettük. A költői nyelvhasználatban azonban nem javíthatók ki a pontatlanságok. A költő-író éppen hogy pontosan fogalmaz, úgy éri el a grammatikai pontatlanságot, elérni pedig azért akarja, hogy vele valami csak úgy vagy valami egyáltalán nem pontosíthatót jelezzon, érzékeltessen.

Vers esetében a szövegen kívülre utalás többnyire azért válik lehetetlenné, mert nem valamiről szól, hanem maga a megszólalás. Nincsen olyan szövegen kívül található közös, amire a vers írója utalhatna. Van, mondjuk, Lánchíd – magyarul egy adott híd, ha angolra fordítjuk: „Chain-Bridge” sok van, Washingtonban is akad egy –, de a versbe kerülő „Lánchíd” szójel a Duna felett található hídra kizárólag a versben adódó összefüggésben utalhat, s még olyképpen sem, mint egy naplóbejegyzés. Az ugyanis olyasmire utalhat (jelzett vagy jelzetlen egyes szám első személyel), mely az utaló és olvasója számára szándék szerint egyaránt ismert (a napló részben annak jele, hogy ez az *egyaránt* feladat), már amennyire az önismeret és az ismeretek hatékonysága lehetséges. A vers azonban mire is utalhat az egyes szám első személyel, ha nem naplóbejegyzésként és nem is levélként-üzenetként készül?

„A költő minden létező között a legköltőietlenebb, mivel nincs Azonossága – szüntelenül valami más helyére áll, más szerepet tölt be. A Nap – a Hold – a Tenger meg a férfiak és az asszonyok, akik indulat teremtményei, költőiek és valami változatlan attribútum lengi körül őket; a költőt semmi, nincs azonossága – Isten minden teremtménye között minden bizonynyal ő a legköltőietlenebb”, írta 1818-ban egyik méltán híressé vált levelében Keats. Versben nem írta, versben nem írt arról sem, hogy verset ír. Ám mi történik azzal, aki ír róla, mint Marno, aki reflektál a versben, hogy az vers, és anélkül teszi, hogy mondaná-jelezné, mi is a vers, mi egy-egy vers, illetve költemény, és mi is az írója? Csak ilyesfélét mond:

*leírhatatlan a kéz
s színtén a virágnyelv – mellyel baudelaire, szegény
nagy rátartian a halál kertésze lett,
persze, őneki még a romantika s a szentiment
egy – szál? öl? – deszkán lökte elébe a pallót –
(vélte, hogy a fa az őrülttel célba csavarog?)*

Hugo Ball is még naplójában mondta magának (?) 1916-ban: „Nem tudom, minden erőfeszítésünk ellenére túljutunk-e Wilde-on és Baudelaire-en, vagy csak romantikusok maradunk. Valószínűleg más módon is el lehet érni a csodát, az ellenzékiségnek is vannak más útjai, például az aszketizmus, az egyház. De nincsenek ezek az utak mind elsáncolva? Megvan a veszély, hogy csak a hibáink újak.” Aztán néhány évvel a *Cabaret* *Voltaire* színháza után az egyházat választotta.

Milyen pontos is Marnónál, hogy azt mondja „szentiment”, ami ugye nincs magyarul, de *ma már* az „érzelem” sincs annak, aki hajlandó ezt bevallani. Az „érzemény” sincs, de ennek bevallásához *ma már* nem kell bátorság. „Kit nem hevít korának érzeménye, / Szakítsa ketté lantja húrjait.” Száz évvel később se lant, se érzemény. „Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját bánatod, örömed”, fordult egy másik akkori kortárs „A XIX. század költőjéhez”, és nyilván nem mindhez, hiszen például Keatshez nem szólhatott: annak ugyan volt, mint a levélidézetből kilálglik, saját fájdalma, de nem „dalolt” róla, „versebe se írta”.

Sok szó esett egykor Petőfi úgynevezett szerepjátszó verseiről, csak arról kevés, hogy szerepjátszó vers-e az éppen említett. Ha nem az, a költő próféta és törvényhozó, még csak nem is (Shelleyvel) „a világ el nem ismert törvényhozója”. Ha viszont szerepjátszó,

– játszhatja ugyan a barokk világszínpad darabjai szerzőjének egyik megalkotott szerepét – hogyan válik el a próféta-szerep annak a költőnek a szerepétől, akinek Keats szerint nincs azonossága, akinek az a szerepe, hogy neki nincsen? (Ezért tréfálhatott olyan jól Thomas Mann Felix Krullal.)

Érezhet-e akármit is, akinek nincs azonossága? Keats olvasói (ahogy Vörösmarty olvasói is) tudhatták, érezhet. A költő maga a lant. Az énekes – szerszám, melyen a Múzsza játszik, mondhatnánk. De nem mondhatjuk, mert *ma már* nekünk nincs se „lant” se „érezmény”, sőt már az „érzelemmel” is komoly bajok vannak, és nem véletlenül azért, mert számunkra ember, az emberi egyén nem lehet szerszám, ahogy már rabszolga sem. Ez a többes szám első személy („nekünk”) persze és sajnos nem vonatkozik minden emberre, az egész emberiségre, avagy az egész magyarságra, térben és időben. Ez maga is a bajok és a feladatok része. A historicizmus képviselői tudták, miért is vallják: „Minden korszak egyenlő távolságra van Istentől” (Ranke). Keats (ahogy Vörösmarty is) tudta, mit csinál, amikor a személyest, a magánt kirekesztette a versből. Petőfi is tudta azonban, mit csinál, amikor bebocsátotta. Hiszen be is bocsátotta. Nála az „én” nem csak szerepjátszó, például a részeg emberé, és amikor nem az, nem hasbeszélő hangjával szól („Isten hasbeszélője”, mondta a prófétákról Nietzsche, az „ön” Isten, mondta Jung). Akkor viszont kiével? Mi a *költő*, és ezért, láthattuk, az *ember*, ha nem szerszám? S ha viszont az, *miféle Isten* kezében? „Kezében”? Milyen metafora ez?

3.

Az érzékelés folyamat, történik, de nem történet. Érzékelés lehetetlen e szó egyik értelmében *ézés* mint az érzetek érzésének folyamata nélkül. A szó másik jelentése idegen szóval affektus vagy emóció. Az érzékelés az érzések valamiféle rendbe rakása, strukturálása és fogalmakkal egybekapcsolása. Nem affektusoké, azok esetleg kiváltódnak, esetleg már előzetesen kiváltódtak. Gottfried Benn inkább emóciókra, mint affektusokra gondolt, azokhoz kellett szerinte az értelemnek, akármilyen botránnyosan is, utat nyitnia. Eliot az érzékelés, az affektus és az értelem együttesére gondolt a „sensitivity” („érzékenység”) szóval, azt akarta romjaiból újra egybe, egységbe, harmóniába illeszteni. A dada és a szürrealista alkotó szintén egybeilleszteni akart, de nem hitt az általa létrehozható egybeilleszkedés tartósságában, intézményesíthetőségében, ezért pillanatnyi felvillanásokat, elmevillámcsapásokat kívánt csíholni, és elsősorban nem azért, hogy a villámcsapás fényében látni lehessen a romokat, a romvidéket, a romvilágot, hanem magáért a villanás tűzfényének érzékeléséért, megtapasztalásáért. Olyan robbanást, mely ősrobbanás, belőle alakul minden, ami alakulhat:

(*lyra mundi*)

*emlékek rohannak meg, mint mindig,
felhők, nem gondfelhők, melyek homlokomon
formázzák a világ csecsemő figuráit,
emlékezetemben a világ eleve halva
született, mit sem tudtam még róla és máris
a végére jutottam, híre-hamva,
ebből a kifejezésből indultam ki, s
tettem tovább a puhatoló lépéseket, hová,
mely világosságok irányába, egyhamar
mind egybefutott az emlékezetemben, arra
emlékszem csak, hogy a szememen gyúlt, belémart
a lány ezüstszász, s a meg nem szűnő elmezaj*

Az elmezaj nemcsak almabaj, bár a tudás fájáról bizony enni kellett ahhoz, hogy akárki is meghallhassa. Töprengeni lehet, hogyan is marhat elmezaj a szembe, akusztikus a vizuálisba, és nem a szinesztézia német romantikusoktól nyert baudelaire-i, sőt nem is mallarméi boldogító balkémiájával. Az *elmezaj* metafora lenne? Akkor is ott vagyunk, ahol eddig – Mádéfalva gyászban van (ó, ezek az iszonyatos áthallások, montázsok, miért is lehetnek annyira sikeresek?) –, a zajtalannak hogyan lehet zaja, s ha az elme érzékelni is képes, hogyan is illeszkednek össze az érzékelés modalitásai és mindaz, ami nem érzékelés, ugyanis az affektivitás, a gondolkodás, a test mozgásai is, például az írás, ami mindent összeír, legalábbis mindent, amire elme képes, természetesen testben, testen át, test révén – szerszám lenne a test? az elmés test?, a testesült elme? – ahogy viszont is, elme révén a test például írásra is képes (van olyasmi, hogy önszerszám?):

(kettős portré)

csütörtököt mond egy idegsejt, egy kalibrált szókép: a hóhér szakácsnője – kocka fejtető, homlok, az orca szitává löve, és nem a hóhér keze által; a hóhér csak hál néhanap a nővel. fogyasztja főztjét, szóvá nem tenné, ha falat akadoz a torkán, fegyelmezett búskomor férfi a hóhér, aki általában se sokat ad sem a hurokból, sem a fellélegzésekből adódó beszédre; a nő ölelése viszont mindig is kapkodó, gyerekes, amilyentől a konok szív megindul, öngyilkosságra gondol, és csütörtököt mond

Namármost hogyan is idegsejt a konok szív? A szókép pedig hogyan metaforává kalibrált? A szakácsnő nem szakácsnő, csak főz és nő? Akkor miért ne lenne szakácsnő? A *hóhér* miatt, aki nem szó szerint hóhér, már csak azért sem, mert öngyilkosságra csak gondol, de csütörtököt mond, amikor egy idegsejt azt mondja: „csütörtököt mond”, ami tehát nemcsak metafora, nemcsak azt mondja *felsül*, azt is: *csütörtököt mond*, vagyis a szókép: „a hóhér szakácsnője” *felsül*, hiszen se hóhér, se szakácsnő, a búskomor férfi pedig nem ad sokat sem a hurokból, sem a beszédre: ezek után hogyan is tenné? Mire gondolt tehát a kalibrált szókép, illetve az, ami gondolta, ami ugye idegsejt is, szív is, együttesük nélkül hogyan is lehetne gondolat. Akkor pedig a konok szív megindul, affektus támad, gondolat is, mondás is, hiszen maga a kalibrált szókép nem mond semmit, és nemcsak azért, mert csütörtököt mond, hanem azért is, mert egy-egy szókép adódik és maga-magát nem mondja. Szóvá a búskomor és fegyelmezett férfi teszi, és nem azért, mert a nő ölelése mindig is kapkodó, gyerekes, hanem azért is, mert van meginduló szív. Viszont mire is utal endoreferencián a „viszont” meg a feltételes mód abban, hogy: „tenné”, és hol történik mindez, ha nem a versben, (csakis ott, nem papíron a szövegben, hanem csak akkor, ha a vers szövege elmében mozog, verseng, ezért is „a versben”, mely egyúttal ki-ki számára ez)? Az orca pedig miért nem arc, és hogyan lehet szitává löve, ha az idegsejt csütörtököt mondott, vagyis, ha a fegyver nem sült el? A hóhér keze ír, nem lő, szóvá tesz, de a szóvá tétel nem lő szitává semmit, hanem kettős portrét rajzol, ad. Valami persze szóvá van téve, s hogy mi, azt (az olvasóban, természetesen) a verségész jelzi, nem mondja. Mondani csak az olvasó mondja, ha mondja. Egyedüli alternatívája, hogy a verset csak felmondja.

Elmondható mindezt, hogy Marnónál egyre megy, metafora vagy szó szerint, hiszen, ahol tényleg történnek a dolgok, ott idegsejt és szív és indulat, metaforikus indulat

pedig éppúgy nincs, mint ahogy szó szerinti sem. Az érzékelhető persze lehet tévesen érzékelt, illuzórikus, de nem az érzékelés folyamatában. Nincs tudás, mely a Nap *következtetett* mozgását az égen úgy érzékelhetné, hogy a Föld forog. Az érzékelésbe vegyülő tudást nem semlegesítheti más tudás az érzékelés egészével együtt, a más, ebben az esetben egy kijelentést, illetve egy kijelentéssé rendeződő elmefolyamatot értő-érző-érzékelő: „A Föld a Nap és saját tengelye körül forog.” Hihetem, hogy azt érzékelem, a Nap a Föld körül forog, arrafelé jön fel, errefelé megy le, de nem hihetem, hogy a Föld kettős forgását érzékelem. Más szavakkal: a vers érzékelődik, úgy, ahogy. Nem az olvasóban, az olvasó sem a versben, nincs tudás, mely a versen kívül lehetne, ha a vers van, történik, itt/ott, ahol, s ami érzékelhető: egy kettős portré, méghozzá egy bizonyos, olyan, amilyen. Nem vidám, nem leverő, nem szomorkás, de nem is érdektelen.

Mi történt tehát a baudelaire-i *ennui*-val, az unalommal, melyből, úgy tűnik, hiszen egyik szövege így írja elő az olvasást, Marnónál is ihlet lett (lásd a mottót) borgesi elvakultságban. (Milyen jó cím is és milyen jó kulcs, ha megvan hozzá valakinek a zárja, sőt a ketrece is: „*Góngora játék (preparált Lorcára és a Buenos Aires-i Vak félhangjaira)*.” Mi történik tehát a baudelaire-i *ennui*-val, amikor nem sátánkodással párosul romantikusan, hanem az abszurdal félvakon? Amikor nem lermontovi korunk hőse, mivel korunké és ezért nem hős, hanem tanácstalan. Az önkifejezést és az önbejezést sem tanácsolja másnak, holnaputáni magamagának sem: *nasevo vremeni* igen, *giroj* nem; páros portré *da*, párba *nyet*, holott van pár is meg baj is, de mindig *soledad*ban, olvassuk, olyan magányosan, mely (hadd bíráljuk Góngora urat s az ellenreformációs allegóriát? a manírizmust is?) németül *einsam* = „egyként”, nem pedig Eckhart mester nyelvújította *allein* = „mind-egy”. (Egyébként: miért lett a gonoszból romlás, miközben Baudelaire megmagyarult, és mi történt velünk, magyar olvasókkal az ily módon tóthárpadosodott virágok révén? A versek illata bizony lágyabb és dúsabb, már impresszionisztikus dekádencia: Francis Jammes? Tóth Árpád vagy Baudelaire? suttogja az emlékezet pokoltornácán az epikus marhaságotokra is ítelt Lukács György.)

4.

A referencia említett problémája hármias: Miről van szó? Hogyan van szó? Hogyan van, amiről szó lehet?

Szó nemcsak a másokkal beszédben, hanem a gondolkodásban, sőt a látásban is van (minden látás valaminek látás, az észrevétel és észbe vésés pedig nem történik nem-nyelvi ikonicitással: egy-egy észrevett fa észre- és észbevévésébe beleszól ez is: „fa”). Szó van az olvasásban, az emlékezet szövegeinek olvasásakor, és a nem-nyelvi szövegekkel tároltak szóvá tételekor a belső beszédben és a gondolkodásban is. Az emlékezet szövegei szinte mindig töredékek, szövegegészre csak memorizálás révén emlékezik a legtöbb ember. A szövegtöredékek a nem-nyelvi memória, az élmények tárolásai, mémjei egészéhez tartoznak. Az élmények elővillanásakor, az azokra gondoláskor a gondolás maga, ha nyelvi, oly módon az, mint amikor a környezetbe pillantáskor a figyelem megszólal.

A skizofrénia egyik jellegzetessége, hogy a skizofrén nem tudja megkülönböztetni a szó szerintit az átvitt értelműtől, a „metaforikustól”. (Az ironia fel-nem-ismerését nem a skizofrénia, hanem az intelligencia hiányának jeleként szokás értelmezni.) Szó szerinti viszont csak akkor lehetséges, ha van. Ha átvitel nélkül van, amiről szó lehet. A szóról van szó most, nem a nyelvről, és a referenciáról, arról, amiről egy-egy diszkurzus során szó van. A metaforikus kifejezéseknek is lehet közvetlen értelmű referenciája, referense: „a dohány” az asztalon vagy dohány, vagy pénz. A skizofrén az asztalon dohányt fog keresni. A skizofrén ellentéte az elidegenedett, mindig „dohányt” mond, amikor pénzt gondol, és akkor persze „dohányt” sem, hiszen az argó is konvencionális, hanem mindig va-

lami szokatlan, idioszinkretikus módon jelzi, hogy mire gondol. (Elidegenedett persze az is, aki nem gondol semmit, mint Ionesco egyes darabjaiban.)

Amikor valaki rendezni akarja élményeit, vagy verbálisan akarja kifejezni azokat, arra keres szavakat, ami volt-van, a megtörtént módusában van, és amiről szó lehet. Nem helytálló az a hegeli tétel, hogy ami nincs kifejezve, az nincs, még úgy sem, hogy másként van. A kierkegaard-i ironia – továbbvitele annak a romantikus ironiának, amit Hegel nyegleségnek és öntetszelgésnek mondott – a hiány exisztálását jelenti, azt, hogy legalábbis Isten *fia* inkognitóban járhat az emberek között, ezért az emberek között a legfőbb értelem, ami értelmet ad, *fia* az emberszavú, a beszédes. Az értelmetlen beszéd az értelem hiányát jelzi, nem a beszéd hiányát, miként a szakadozott értelem is.

A keresztrejtvény végül is a kereszt rejtélye, csakhogy a rejtélyeket nem lehet megfejteni. Minden keresztrejtvény megfejtése, minden detektívregény elolvasása a hamiskás feltámadás sikerével kecsegtet, bódít és ámít. Ez szó szerint is értendő, metaforikusan is, hiszen a feltámadás és a megfejtés fogalmai nem szinonimikusak. Aki a feltámadásban hisz, azt hiszi, hogy megfejtette, megfejtheti maga számára az élet titkát, tudja, mi az igazság.

Miről van Marno szövegei olvasásakor szó? Nehéz megtudni. Zavaró-zavaros, ahogy szó van róla, vagy azért (is?), mert zavaros-zavaró az, ami van és amiről szó lehet? A szövegek azért érthetetlenek, mert értelmetlenek, vagy azért, mert az, amiről szó van, értelem híján való vagy annak tűnik, mert nem fogja össze értelem, legfőbb értelem, azaz Isten. Továbbá: azért érthetetlenek, mert írójuk maga is kereste a szóvá tehető értelmet, lírikus inkognitójában fiú az atyját, vagy csak azért, mert a már megtalált értelem birtokában úgy akart szólni arról, ami (számára) van, hogy az olvasót olyan keresésre bírja, amin neki kellett átesnie? Olyanra és nem arra, hiszen az olvasó nem író, bár ő is szóvá tevő, csak éppen a már papíron található szójelölők figyelembe vételével. A szövegeken kell átesnie, gyerekbetegség, hogy oda érhesen ahhoz, ami van.

Az első kérdést („Miről van szó?”) nem nehéz megválaszolni. Marno szövegei azt sugallják, hogy az zavaros-zavaró, amiről szó van; ha viszont van szó róla, akkor nem lehet teljesen értelmetlen. (A negatív teológia hibája, hogy tételezése, mint minden tételezés, értelemre szorul. Az értelem nem rejtőzködhetik, ha azt gondolom, rejtőzködik.)

Nem nehéz megválaszolni a másik kérdést sem („Hogyan van szó?”). A szóvá tehető értelem keresése minden egyes esetben addig tartott, amíg a szöveg el nem készült. Elkészülése nem jelentheti annak is szóvá tételét, ami még nem készült el. Játszma és játék nem egy, egy-egy szöveg egy-egy lejátszott játszmaé, az olvasó ahhoz hasonlóan utánjátszó, ahogy egy-egy bajnoki sakkmérkőzést játszik utána valaki, ahogy a győztes meg a vesztes maga is megteheti. Persze csak ahhoz hasonlóan, hiszen a sakkfigurák jelentései olyan értelmeket tesznek lehetővé, melyeket egyedül a sakktáblán adott és a játszma során folyamatban adódó helyük szab meg. Jelentéseik csak abban a referenciahálózatban kaphatnak értelmet, míg a költői szövegnél a szavak (lehetséges) jelentései olyan referenciahálózatban, melyet az egy-egy elmében verbalizálódó szöveg és az elme szab meg, melyben a verbalizálódás történik.

A szöveg is van. Írója tudta, hogy ír, szavakat használ, valamit közöl vagy kifejez, szóvá tesz, mindenképpen ki is fejez, ezért úgy figyel az előkerülő (honnan? miért?) szavakra, mint álmainak képeire. Ha úgy tűnik, játszik velük, esetleg azok játszanak vele. Ő az *értelmüket* keresi, a szóvátétel közben előkerülő (honnan? miért?) szavak értelmét, nem a szavak szótári *jelentését*. A költői diszkurzus nem lehet inkognitóban beszéd, de Marnónál mindenképpen olyan, hogy szüntelenül az inkognitóra figyelmeztet. Nemcsak arra, hogy van közérthető és nem közérthető beszéd, és nemcsak arra, hogy minden egyének van nem közérthető, tehát ezoterikus beszéde, de harmadikként arra is, hogy a közérthető, az exoterikus beszéd az ezoterikus beszéd kakofóniáját, illetve (hiszen a kakaofónia csúf-hangzás) nem-hallhatóságát, nem összegződését fedi el. A közérthető elfedi a közös

hiányát, sőt azt is, ami közös és van, csak úgy tűnik, hogy nincsen. A hipokrizist a legtöbben erkölcsi kategóriaként gondolják, holott ontologikus, vagyis a létezés, így a gondolkodás és a kognitivitás kategóriája.

A harmadik kérdés („Hogyan van, amiről szó lehet?”) a legnehezebb. Hiszen azt kérdezzük: Mi történik, amikor lírikus szövegében jár inkognitóban a beszéd, és úgy, hogy a lírikus nem választja el magát dualisztikusan az egyéntől, aki egyebek közt lírikus, hanem saját magáról szól, saját magát szólítja fel, elő? Miféle kifejezés ma ez: „lírikus”? Halott metafora, azaz szó szerinti jelentés szerint használt szó? (Miféle metafora egyébként a „halott metafora”?) Gondoljunk még egyszer a lant húrjaira és a kor érzeményére, no meg a saját fájdalomra-öröme és arra, ami nem saját.

A líra, vagyis a lant lantosa döl, énekel, és énekről meg dalról többször is szó van ebben a kötetben. Ám miféle dal a nem-vörösbegyé? (A vörösbegyé Marnónál Burnstól vett mottó.) „Csak én bírok versemnek hőse lenni, / első s utolsó mindenik dalomban”, írta az *Isteni színjáték* fordítója, aki nem volt sem ősök mítoszainak *rapszodosza*, sem az átszellemült epikus én-lélek Dantéja. Számára se Vergilius, se Beatrice, hiszen „Vak dióként dióban zárva lenni / s törésre várni beh megundorodtam.” Ez még – vagy már? – nem is Baudelaire romantikája, szentimentje, Marnónál viszont van Soha bácsi, szajha, (dió helyett) telefonfülke (feltört ajtóval), és a telefonkagylóból mintha Bakucz Apollója és Anyollója is visszhangozna, ahogy Pynchonon át belekotyog a szövegbe Oedipa is, vezetékneve Maas, Marno magyarul így írja: *maas* (olvasd: *más*), németül, írom én, *mérték*. Metafizika a mozsárban (hadd idézzem magamat is). A cselekmény ebben a kötetben is mintha lábra kapna, olykor-olykor, de aztán elszáll, legalábbis helyben fut. Marnónál a lírikus epilógja – narratív igény epikátnul, epikátnul igények mintha-narratíván. Ahol a nő szajha vagy gyerek, a férfi sem lehet hős (tenor). Az emberélet útjának felén, ahol a minden nagy sötétlő erdő és rejtély a *jutottam*.

5.

A *Fellegjárás* című kötet (van ilyen című vers is) első olvasásra gyengébbnek tűnt, mint a két előbbi, a *cselekmény – isten ha egyszer lábra kap* és *Az albán szálló*. Többszöri olvasásra viszont elfüstölgött az első benyomás. Most úgy tűnik, Marno ebben vette fel eddig leginkább a romantikus költők odadobta kesztyűt, az én-kesztyűt (mondjuk leegyszerűsítve), és Góngora-palástot kanyarított belőle. Efféle palástban a cselekmény a sajátja lett, nem robinsoné (a *cselekmény* – című kötetből, Céline-től kölcsönözve), a saját viszont borgegi labirintus, hogy kissé megcifrazzuk a Marno-sugalltat, azt, hogy preparált lírikusdrámaíróra meg vak esszéista elbeszélőre hangszerelte a szöveg-kottáit játszva előadható hangokat. Ezeket a kottákat bizony nehezebb játszani, a referencia problematikája bonyolultabb lett, hiszen minden nem lehet fikció, metafora, amíg pedig van szó, van szó szerinti is. „A nyelv” lehet metaforikus, a beszéd azonban sohasem lehet csak az, hiszen akkor nincsen. A metaforikus beszéd úgy *beszéd*, ahogy Achillesz *oroszlán*.

Amikor a versek szövegeinek olvasásakor, a szövegek megszerkesztettsége miatt, az olvasó érzi-érti-érezkeli, hogy maga az „én” szerepet jelöl, egy-egy önmag jelentkezésének *egyik* perspektívája, akkor arra kényszerül, hogy a horgonyt ne csak Marnóba, hanem saját magába is vesse. Az „én” szójel indexikusan azt jelzi, aki mondja; arra utal, ahonnan a beszéd ered. Szótári jelentése csakis ez, hiszen minden ember használhatja, nem határozható meg másként, jobban. Ez nyelvészeti közhely. *Beszédben* azonban az „én” szójel adott személyre, önmagra is utal; indexikus jele egy létező embernek (talán akkor is, amikor a hang hangszalagról szól, az ő hangja). Az olvasót a prozopoieia, a beleélés, az olvasással adódó elmefolyamat-polifónia arra kényszeríti, ha teszi, hogy magán is észrevegye a játszott-játszó szerepeket. Ez pedig máshogy történik egy-egy versben,

mely csak a mindenséggel verseng, nem elbeszél. A belső beszéd, a verbális gondolkodás maga ugyanis nem cselekmény, nem is vallomás, csak megnyilatkozás.

Vegyünk három, találomra egymás mellé tett idézetet a *cselekmény – isten ha egyszer lábra kap* című kötetből (1990, 8. o., 45. o., 97. o.)

*kibotorkálok a házból, egy kevés
reménnyel, hogy hátha vissza se
térek ide többé; a vers, fölösleges
mondanom, most is csak utánam biceg
gától mennem, felrugdossa mindenütt és
felkavarja az unalmat bennem
békétlen kérdésekre ösztönöz –
mialatt pedig nem győz eléggé
leforrázni a szénsavas élceivel, fél-
erjedt levével, amit a világból cseppenként
a tudtomon kívül, kilötykölt*

*

*ördögös cselekmény szövi a szót
át az elmékképen; vidéki agycsend, pár-
baj utáni tisztás, fehér farönkök, drót-
heveder... lámpalázam van! ugrik
a gyerek, hogy érzi, tódul, meg-meglobog
ereiben a rossza hajlam (a február
hónapot tudja, de az évet már nem) s mint akit
álmában sípcsonton rúgott egy nevelő
a vaságyból kikelve összeroskad... porosz
hadoszlopok vonulnak, dőlnek rózsaszín poszt-
eren – die erste frau wird: baumstark*

*

*robinson előtt szabad a pálya
robinson azonban mint titkos időtartam
viszolyog ettől a szabadságtól, vissza-
viszabolyg pártütő tünettársai közé
lecsavarja a zuhanyról a rózsát, és órák
hosszat ki se néz a fölkeből; a verssorok
szabályos korbácsfonatként csapnak körbe
a torkán, én fiam, én szerelmesem, én
hóhérom, én istenem, aztán már csak az én
ismétlődik, korhadt póznák egy vasút mentén...
(mígnem a zuhanytálba valaki melléje lép)*

A két kötet közti hasonlóságok könnyen észrevehetőek, mind a témák, mind a szöveg-szerkesztés tekintetében. Ám a különbség is nyilvánvaló: ebben a szövegrészben – az itt idézetekben nem kellőképp jelezve – van robinson és akkor is robinson, ha egy-egy olvasó úgy gondolja, Marno az is, mondjuk Marno „ő” perspektívájának a neve. A nevezéssel ugyanis vigyázni kell, különösen versben és egész különösen olyanban, mely a személy, az egyes szám pluralitását jelzi. Az „ő” másként fikció, mint a „robinson”; másként metafora, ha valaki annak véli. „Ő” nélkül nem tud (magyarul) beszélő ember megszólalni belső beszédben sem, verbális gondolkodásra sem képes, míg „robinson” nélkül mindez

lehetséges. Az „ő” az önhöz tartozik, nem környezetéhez, nemcsak azért, mert az „ő” csak önként – és ezért énként is – létező személyben, személyen át léphet nyelvből beszédbe, de az önmag perspektívái miatt is: én ő számára ő vagyok, tehát az, ami én, ő is.

A strukturalista gondolkodás a retorikával, a költőiséggel és azzal az indexikalitással is, mely a személyes névmások használatához, vele az „itt” meg az „ott” használatához kapcsolódik, csak elbánni tud. Csak arra képes, hogy Keatsszel különválassza a költőt, vagy Rimbaud-ra támaszkodva azt mondja: „Az én – valami más”, és a szövegben jelentkező „én” szójeleket csak magában az önreferenciás szövegben helyezze el, horgonyt olyan tengerben és olyan hajóé, mely állítólag egyaránt csak szövegben adódik. Gottfried Benn metaforájával: a mű üveggömb, melyet az üvegfújó, amikor elkészült vele, lekocint a fújócsőről. Benne van a lélegzete, de teljességgel elvált tőle; a gömb a mű, nem a benne csak összetörésével található egykor kilélegzett levegő. A strukturalizmus közismerten nem a romantika, hanem a klasszika odadobta kesztyűt vette föl. A klasszicizmus pedig az (ellenreformációs) barokk hitmódozataként alakult. Ám, hol adódik az állítólag csak-szöveg, amikor nem csak szöveg, hiszen a csak-szöveg a papírlapon is.

A struktúrák permutációja nem képes a végességgel bánni, így a halállal sem, mint végességgel. Az egyéni halandóság éppúgy érdektelen ebben a gondolkodásban, mint a tudományos általánosítás gondolkodásában maga az egyén, az egyedi. Nem tud azzal a sajjással, a fájó ponttal mit kezdeni, amelyben két egymástól eltérően strukturált rendszer egymásba akaszódik. Amikor azonban, mint olykor a *Fellegjárás* szövegeiben, az olvasó úgy érzi-érti: érzékeli, hogy az „én” adott egyénre utal, akkor van fájó pont, a szöveggel adódó permutáció nem lehet csak-végtelen, csak-indifferens. Akkor van megkerülhetetlen differencia. Olyan különbség, mely köt is, nem csak különít. Horgonyzó különbség.

A hajót kivetett horgony köti, s ha folyó- vagy tengerfenékhez, csak úgy, ha kivetik. Ez a kivetés csak egyik változata annak a cél-kivetésnek, melynek megfelelően egy-egy hajó a kapitányi szándék szerint mozog. A horgonyzó különbség (differencia) másoktól visz maga-magához el, az „én” olyan „ön”-höz, „önmag”-hoz, melyet csak „én” -nel szólva mondhat akárki is „önmagam”-nak. Szótlatlanul csak érzett önmag.

A *Fellegjárás* szövegeiben az „én” és a hozzá tartozó szójelek, például a „nővérem” „m”-je, olykor érezhetően Marnóra utalnak, ő a referencia, s ez az ő Marno számára sem én. Az olvasó, akinek (mondjuk) nincs nővére, a beleélés, retorikai szakszóval a prozopoeia, a prozopon (= maszk) *csinálásával* (= poieia) éli magát bele a személybe, akinek van nővére. Ám erre csak akkor képes, ha ő maga van; élés nélkül nincs beleélés.

Marno a *Fellegjárás*ban kiélezettebben csinálja, amit előző kötetében csinált. Azt a bizony romantikusok odadobta kesztyűt ebben veszi fel eddig a leghatározottabban, a legkevesebb kompromisszummal, a legkevesebb mellébeszéléssel. Ezért ebben a kötetben jelentkezik legkiélezettebben a referencia problematikája is. Marno életét ugyanis Marnóként csak Marno élhette. (És persze erről a Jánosról van szó, ilyen nevekkkel nevezett egyénről, és mivel többeket nevezhettek így – erről [= endoreferencia], vagyis arról [=exoreferencia], akinek a neve jelzi ezeket a köteteket.) Amire a versek szövegeivel utal, azt vagy úgy jelzi, hogy csak ő érti, vagy úgy, hogy más is azonosíthassa, akkor viszont cselekményesítenie kell megszólalását, narratív módszereket kell alkalmaznia. Nem elég mondania, el is kell mondania. Ezoterikus szöveget lehet „én” nélkül is csinálni, személytelenre. Ezért problematikussá az olyan nehezen olvasható szöveg, melyről úgy érzi az olvasó, hogy személyes és őt magát személyesen érdekli, és nemcsak úgy személyesen, mint egy-egy keresztretjvény megfejtése. Annál az érdekli, „Vagyok-e olyan jó, olyan ügyes-okos?”, annál viszont, amiről itt szó van, más érdekli. Ez: „Mi vagyok? Mi az, ami (egyebek közt) azt mondja: »Vagyok«, »Ő van«, »Van«?” (*Jelenkor Kiadó, 1994*)

BESZÉLGETÉSEK

PETRI GYÖRGGYEL

A kötet bemutatását egy látszólag ide nem illő kifogással, vagy talán így pontosabb, egy filológiai kérdés felemlítésével kell kezdenem. Jó filozófként, mikor kezembe vettem a könyvet, először a tartalomjegyzéket böngésztem át, aztán arra voltam kíváncsi, vajon ki állította össze ezt a gyűjteményt: Petri maga, vagy volt valaki, aki helyette ezt elvégezte. Nos, semmit nem találtam, se a belső címlap hátoldalán, ahol szokás feltüntetni a válogató személyét, se az impresszumban. Illetve, ez utóbbiban olvasható, hogy felelős szerkesztő Háy János, de tudjuk, ez a szerepmegjelölés a kiadó belső munkatársára vonatkozik. Bár ki tudja? A copyright a Pesti Szaloné, tehát minden lehet. (Mint – filológiai szempontból – általában a magyar könyvkiadásban.) Azért érdemes mindezt rögzíteni, mert egy ilyen típusú könyv összeállítójának előre el kell döntenie, mit is akar, mi a célja, legfőként értelmeznie kell az adott műfajt. Ez, úgy látszik, nem történt meg, a könyv azért olyan, amilyen.

Már a cím elolvasása eldöntheti – s ez a teljes könyv ismerete után visszamenőlegesen igazolódik –, hogy az értelmezés elmaradt, hogy a könyv összeállítója Petrit jól eladható, legalábbis manapság jól eladható árucikként kezeli, rájátszva arra a szomorú tényre, hogy ez a kötet akár csak öt-hat évvel ezelőtt is nem jelenhetett volna meg. Most viszont „divatja” van, kiadásához nem kell egyéb, csak összege-reblyézni, időrendbe rakni a szövegeket. Sértő ez nemcsak Petrire nézve, de a gesztus lebecsüli a befogadót is. De mire is gondolok valójában?

A könyv tizenegy úgynevezett beszélgetést tartalmaz, azért úgynevezett, mert döntő többségük nem beszélgetés, hanem interjú, a szó napilapos értelmében. Nem szörszálhasogatás ez, tudom, az idegen szó magyarul végül is leginkább „beszélgetésnek” fordítható, én mégis alapvető különbséget érzek közöttük. Az interjú készítője aktualitásokra kíváncsi, csak információkat akar szerezni a jelen számára, s minél gyorsabban, minél frissebben. Ez a fajta információéhség s annak kielégítése uralkodik az ilyen típusú szövegek beszédmódján. Ha úgy tetszik, ezekben a szituációkban az interjúalany (istenem, milyen szép ez a

kifejezés, s megint csak mennyi mindent eláru a dolog lényegéről) valamilyen módon mindig kiszolgáltatott, s ami talán még fontosabb, másodrendű szerepre kárhoztatott. A beszélgetés azonban merőben más szituációt tetelez fel. Egzisztenciális és hermeneutikai értelemben a beszélgetés résztvevői egyenrangúak. A beszéd, a beszédmód nem egyirányú, amin a kérdező dominanciáját értem, hanem a két fél között ingázik, oszcillál ide-oda. A kíváncsiság közös, diskurzus folyik a megértés jegyében, mindkét fél törekszik a másik megértésére, függetlenül attól, hogy melyikük mennyit beszél. Sajátos út ez „tőlem” a másikhoz, illetve a másiktól „hozzám”. Csak ilyen dialógusból lesz majd érthető és megérthető egy harmadik számára az, hogy miért is *beszélget* e kettő, s csak ilyen módon, ezen az úton keresztül tud igazán belekapcsolódni a beszédbe, még akkor is, ha nyilvánvaló a kívülállása, hiszen *nincs ott* a dialógus születésénél. Ám ez az idő- és térbeli távolság áthidalható éppen azért, hogy a beszélgetők a megértés viszonyában vannak egymással, azaz beszélgetésük azt sugallja, hogy az *én és te* egymásra vonatkoztatódik, s ebből és csakis ebből egy „világszerűség”, egy ontológiai értelmezés születik. Ha így nézzük, akkor – bármennyire kockázatosnak és tán túlzónak tűnik is – nem látok különbséget egy akár könyvnyi terjedelmű, filozofikus beszélgetés (például, Pilinszky és Sheryl Sutton között) és egy tíz-húsz oldalas dialógus között. Az így felfogott beszélgetésre csak néhány példát találtam a könyvben, egészen pontosan hármat (s még egyet, de az tárgyát és természetét illetően ettől a háromtól erőteljesen eltér). E három ugyanakkor arra is példa, hogy e hermeneutikai keretben mennyire különféle beszélgetéstípusok, megértések lehetségesek.

Elsőként a Domokos Máttyás által jegyzett szöveget ajánlhatom az olvasó figyelmébe, megjegyezve azt is, hogy a beszélgetésnek – s ez ma már történeti-irodalomtörténeti filológiai érdekesség – van egy sajátos aspektusa: nevezetesen, Domokos valamikor a hetvenes évek vége felé beszélgetett Petrirel a rádióban, akkor, amikor Petrit már legalábbis fenyegette a szilencium. A szöveg nem is jelent meg emlékezetem szerint a *Kortársban*, ahol a Domokos készítette beszélgetések (hiszen egy sorozat volt) szerkesztett formában napvilágot láttak, viszont, azt hiszem, nem kevés bátorságról téve tanúságot, Domokos beválogatta az 1982-ben kiadott *A pályatárs szemével* című kötetébe, amikor is Petri már persona non grata volt. Ez

a szöveg vagy a szöveg által felidézett szituáció arra lehet példa, hogy a megértésre való törekvés nem feltétlenül jelenti egyben az egyetértés, az azonosság állapotát. Domokos és Petri itt jócskán elbeszélnek egymás mellett, hiszen irodalomfelfogásuk, költészetről alkotott képük meg lehetőszen különböző, mégis e különbözőségekből a megértés gesztusán keresztül termékeny beszélgetés jön létre. Olyannyira, hogy a mai napig ez a szöveg hordozza a legtöbb, legértékesebb információt Petri költészetéről, s arról is, hogyan gondolkodik önmagáról a költő.

Forgách András és Parti Nagy Lajos beszélgetése Petrivel más szituációt, más viszonyt tükröz. Ugyan mindkettő – Domokoshoz hasonlóan – a megértés pozíciójából tekint társára, de náluk jól érzékelhető az is, hogy – nem feledve természetesen az önállóságot – *egy nyelven* beszélnek. S ebből is termékeny dialógus bontakozik ki. Forgáchnál például egy rész-, majdhogynem mikrofilológiai kérdésből – Petri Molière-fordításainak „elemzéséből” – szinte átfogó képet kaphatunk Petri nyelvfelfogásáról, nyelvszemléletéről. Parti Nagy éppen ellenkezőleg, a teljes életút felrajzolásával bontakoztat ki egy átfogó Petri-portrét, melyben egyformán fontossá válik az, hogy hogyan születik egy vers, mi a költő viszonya a nyelvhez, valamint, hogy Petri (tisztára, mint egy ember) azt mondhatja: „lementem egy kocsmába, piálni akartam, meg krimit olvasni, ezt a két dolgot szeretem a legjobban”. A tévedések elkerülése végett jegyzem meg, hogy Parti Nagy szövege – ellentétben azzal, amit az előző kis idézet esetleg sugallhat – *nem* a „nagy ember pizzaszámban” szituációjából született, nem is született volna, hisz egymás megértésére törekvő emberek dialógusa az. Egy alapproblémát mégis felvet, egyébként nemcsak ez a beszélgetés, de minden ilyen típusú „alanyi érdeklődés”: miért és mire kíváncsi a beszélgetőpartner, illetve ugyanez elmondható az olvasó felől is. Itt és ekkor óhatatlanul fellép a „nagy ember”, vagy költőiebben, a „mosócédula effektus”. Kosztolányi Babitshoz írott levele azonban talán nem értendő feltétlenül szó szerint. Az ifjabb pályatárs érdeklődése ez, szerintem egy *személyiség és egy költői beszédmód* iránt, az így értett „titkaira” kíváncsi, arra, hogy mind-

ezt képes legyen megérteni. Parti Nagy beszélgetése pontosan ebből az attitűdből táplálkozik, ezért az egész könyvben a legszeretetteljesebb, a legoldottabb, s talán akkor sem tévedek, ha azt állítom, a szövegből az is kiténik, Petri maga is itt érezte a legjobban magát. Lehetett „csak egy személy”, aki hol költészetről, hol politikáról, hol pedig a velőscsont titkairól elmélkedik.

Holott általában nem ezt várják el tőle, s ez a kötet tanulsága: említett kérdezőitől eltekintve, mindenki azt akarja, foglaljon állást, elsősorban politikai téren, de hasonlóan nyilatkozatszerűségeket kívánnának tőle az élet és költészet más területein is. S ez már a „nagy ember effektus” része: egyfelől ugyebár jó látni őt esendőnek, ugyanolyannak, mint mindenki mást, másfelől meg mégiscsak próféciákat várnának a költőtől. Petri persze – már csak versei világából következően is –, ha csak teheti, ellenáll, s mindig úgy beszél, hogy világos legyen, egyes szám első személyben szól. A beszélgetőpartnerei többsége erről nem vesz tudomást, általában össze is kevernek aztán mindent mindennel, s ebből lesz az, hogy a politika – Petri „személyes problémája” – magyarázza a költészetet, a költészet a politikát, s mindezt a magánéletéről megtudhatók fűszerezik. Persze, ez a veszély mindig fennáll egy kicsit, hiszen Petri valóban vállalt politikai szerepeket, sőt nyilatkozott is kizárólag ilyen kérdéskörben, versei azonban nem kizárólag efelől érthetők meg. S persze fordítva sem. Az ilyen típusú beszélgetéseknek így aztán csak az a kétes pikantériája marad, hogy az olvasó ezt-azt kiszemelgethet Petri személyes életényeiből, legyenek azok politikai avagy tisztán magánéleti vetületűek. A megértéshez ezek bizonyosan nem visznek közelebb, sőt, Petritől idegenek. S hogy ilyenek, az nem Petrin múlik; bizonyítja az a három beszélgetés, amelyből pontosan kiderül: ha hagyják, akkor egy racionálisan gondolkodó, fogékony és nyitott személyiség mondja el töprengéseit, vívódásait, eredményeit, kudarcait, kalandjait – a *másiknak*, tehát *nekünk*, s ebben még az az ironikus fíntor is benne van, hogy ettől nem vár sokat, csak megértést. (*Pesti Szalon*, 1994)

DÉRCZY PÉTER